

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм Тел

Фәнни-хәбәри журнал

Журналга 10 ел

Бу санда:

Гамәл

Белем

3'2007

Журналыбызга 10 ел

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Җамал Вәлиди

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Җамал Вәлиди
1887-1932

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№3(34) # 2007

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Тәлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужияхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, 4-202 к,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс (843) 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-сендә басылды.
Басарга 04.09.07 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 09/02. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турындагы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2006

БУ САНДА:

ЖУРНАЛЫБЫЗГА 10 ЕЛ

БАШ РЕДАКТОР СУЗЕ	3
«ФӘН һәм ТЕМ» ЖУРНАЛЫНЫҢ 1нче САНЫ ЧЫГУГА 10 ЕЛ.....	4
ЖУРНАЛ БИТЛӘРЕНДӨ — МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ	6

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ИЛИДӘ БӘШИРОВА. Киң кырлы галим	8
ГӨЛНАЗ АЛИЕВА. Ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнү чыганаclarы	10
РӘФКАТЬ ШАҺИЕВ. Татар микротопонимиясенең концептуальләшкән семантик кыры	14
ОЛЬГА БЯТИКОВА. Чуртан ихтиоимына тарихи чагыштырма анализ	18
МӘҮЛИДӘ ЮМАТОВА. Яңа икътисад терминологиясе һәм аның үсеш юллары	21
ЧУЛПАН МАТКУЛОВА. «Идегәй» дастанында чагыштырулар	24
ЛӘЙСӘН СӨЛӘЙМАНОВА. XX йөз татар әдәбиятында Фатыйх Әмирханның «Хәят» повесте	27
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар халык медицинасы	30

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Җамал Вәлиди – акыл иясе, энциклопедист галим	37
ҖАМАЛ ВӘЛИДИ. Телебезнең үсү тарихыннан	44

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ГАМИР МӨБӘРӘКҖАНОВ. Математика укытуның хәзерге проблемалары	48
--	----

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

ГОМӘР ФӘЕЗ улы САТТАРОВКА 75 ЯШЬ	51
РӨСТӘМ ГАЛИ улы МИНГАЛИМОВКА 70 ЯШЬ	52

ФӘН һәм ГАМӘЛ

НАИЛ ГАЙСИН, ӘХӘТ ИЛЬЯСОВ. Сыеклыкларда магнетик кросс-корреляция эффектлары	53
ЛӘЛӘ ГАЛИЕВА, ИЛДАРХАН ГАЛӘВЕТДИНОВ. Алгебраик санның минималь күпбуынын табу ысуллары	59
МӨНИР ВӘЛИУЛЛИН, ДАМИР ГЫЙЛАҖЕВ. Үзеннән-үзе көйләнә торган табигый җиллөтү системасы	64

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ФАЯЗ ХУҖИН. Археология фәнненең чышмә башы	67
--	----

КИТАП КИШТӘСЕ

КИЛЬДҖЕЕВ М.В. Социология фәне буенча лекцияләр	29
ӘНӘС ХАФИЗ улы ҖОМАГЫЛОВ	50
КАМАЛОВА З.А. Бина һәм конструкцияләрдәге төзөлеш материаллары	58

ҖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

КАЗАН ДӘҮЛӘТ ТЕХНОЛОГИЯ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	74
ФЕДЕРАЛЬ САБАНТУЙ – 2007	75

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№3(34)#2007

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

НАШЕМУ ЖУРНАЛУ – 10 ЛЕТ

10 ЛЕТ ВЫХОДУ В СВЕТ 1-го НОМЕРА ЖУРНАЛА «НАУКА И ЯЗЫК»	3
СЛОВО ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА	5
НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА – ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ	6

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

БАШИРОВА И.Б. Многогранный ученый	8
АЛЕЕВА Г.Г. Источники изучения общественно-политической лексики	10
ШАГЕЕВ Р.Ш. Татарская микротопонимия как концептуализованное семантическое пространство	14
БЯТИКОВА О.Н. Историко-сравнительный анализ ихтионима <i>чуртан</i>	18
ЮМАТОВА М.К. Новая экономическая терминология и пути ее развития	21
МАТКУЛОВА Ч.Ф. Сравнения в дастане «Идегей»	24
СУЛЕЙМАНОВА Л.Р. Повесть Фатиха Амирхана «Хаят» в татарской литературе XX века	27
АХМЕТЗЯНОВ М.И. Татарская народная медицина	30

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Джамал Валиди – мыслитель, ученый-энциклопедист	37
ВАЛИДИ ДЖ. Из истории развития нашего языка	44

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

МУБАРАКЗЯНОВ Г.М. Современные проблемы преподавания математики	48
--	----

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

ГУМЕРУ ФАИЗОВИЧУ САТТАРОВУ 75 ЛЕТ	51
РУСТЕМУ ГАЛИЕВИЧУ МИНГАЛИМОВУ 70 ЛЕТ	52

НАУКА И ПРАКТИКА

ГАЙСИН Н.К., ИЛЬЯСОВ А.В. Магнитные кросс-корреляционные эффекты в жидкостях	53
ГАЛИЕВА Л.И., ГАЛЯУТДИНОВ И.Г. Методы нахождения минимального многочлена алгебраического числа	59
ВАЛИУЛЛИН М.А., ГИЛЯЗОВ Д.Г. Саморегулирующаяся система естественной вентиляции	64

ВСТУПАЯ В НАУКУ

ХУЗИН Ф.Ш. Истоки археологической науки	67
---	----

КНИЖНАЯ ПОЛКА

КИЛЬДЕЕВ М.В. Лекции по социологии	29
АНАС ХАФИЗОВИЧ ЗИМАГУЛОВ	50
КАМАЛОВА З.А. Строительные материалы в конструкциях, зданиях и сооружениях	58

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	74
ФЕДЕРАЛЬНЫЙ САБАНТУЙ – 2007	75

БАШ РЕДАКТОР СҮЗЕ

Хөрмәтле укучыларыбыз!

Татар телендә чыгуучы фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналы нәшер ителә башлауга быел ун ел тулды.

Журналның беренче саны 1997 елны, Икенче Бөтендөнья Татар конгрессы алдыннан дөнья күргән һәм шул тарихи вакыйгага багышланган иде. Казан шәһәрендә яшәүче халыкларның телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү Программасы кабул ителгәч, Казан шәһәре хакимияте фәнни журнал чыгару инициативабызны хуплады, журналны финанслауның зур өлешен үз өстенә алды. Бөтендөнья Татар конгрессы Башкарма комитеты, Татарстан фәннәр академиясе, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты да оештыручылар буларак бу мөһим эшкә кушылдылар.

«Фән һәм тел» журналы жәмәгәтьчелек һәм мәгариф әһелләре тарафыннан хуплап каршы алынды. «Татар теле – дөньяны танып белүнең диалектикага нигезләнгән ысулы. Аны фәндә һәм башка эшчәнлектә кулланырга кирәк. Татар теле үстерү, киңрәк куллану, дөнья халыкларына таныту – безнең иң мөһим бурыч» дигән фикерләребез дә халыкта яклау тапты.

«Фән һәм тел» журналы алдында күптөрле максатлар тора:

- татарча фәнни мәкаләләр бастыру, татар телендә фәнни мәгълүмат, интеллектуаль байлык туплау;

- «Татарстан Республикасының дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка халыклар телләре турындагы» Татарстан Республикасы Законын тормышка ашыруга булышлык итү;

- фән нигезендә телне, тел нигезендә фәнне өйрәнү һәм үстерү;

- татар теленң мөмкинлекләрен ачыклау, аның заманча танып белү ысулы икәнен, киләчәгә өметле булуын күрсәтү;

- татар халкын фәнни фикерләү алымнары белән якиннан таныштыру, анда фәнни культура тәрбияләү;

- татар халкының фәнни мирасын барлау, галимнәребезнең башка телләрдә басылган хезмәтләрен ана теленә тәржемә итеп милләтебезгә кайтару;

- татар галимнәре турында даими сөйләү, башкарган фәнни хезмәтләрен халкыбызга һәм дөньяга таныту;

- шуларга таянып, татар халкының милли горурлыгын уяту, аның үз теленә мөхәббәтен, башка халыкларның татар теленә һәм халкына ихтирамын тәрбияләү.

Фәнни-хәбәри буларак, журналның төп бурычы – фәнни мәгълүматны халыкка житкерү, хәбәр итү. Чөнки хәбәр ул – хәрәкәткә килгән мәгълүмат. Ана телендәге мәгълүмат исә тизрәк кабул ителә, йөрәк түрәнә тирәнрәк үтеп керә.

Әлбәттә, телебез фән дигән зур гыйлем йортына керә генә башлаганда, алдыбызда «терминнарда кытлык» дигән проблема торганда, финанс кыенлыктары булганда – төрле фәннәргә һәм аларның махсус юнәлешләрен киң жәелеп иңләү өлегә мөмкин түгел. Шунлыктан, «Фән һәм тел» журналы төп игътибарын фәннең гомуми проблемаларына, төгәл һәм гуманитар фәннәргә якынайтуга, илебез һәм халкыбыз өчен аеруча мөһим булган проблемаларга юнәлтә. Шуңа сәбәпле, журналның һәр санында «Тел, әдәбият, тарих», «Милли мәгариф», «Фән һәм гамәл», «Мәшһүр галимнәребез», «Фөнгә кереш» сәхифәләре дөнья күрә.

Журналыбыз киләчәктә дә шушы юнәлешләрдә эш алып барырга омтыла. Без аның фәнни булуын да, тирән эчтәлекле, тормышчан һәм халыкчан булуын да телибез. Шуңа күрә, хөрмәтле укучылар, сезне даими авторларыбыз, эшлекле һәм фидакар хезмәттәшләребез итеп күрәсебез килә. Журнал белән бергә булайк, бердәм булайк!

Фаил Әхмәдиев.

«ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» ЖУРНАЛЫНЫҢ 1нче САНЫ ЧЫГУГА 10 ЕЛ

Академик Мирфатыйх Зәкиев:

Телне тергезү, саклау һәм үстерүнең бер генә юлы бар, ул – аны һәрчак куллануны тәмин итү. Бары кулланылган тел генә үсә, шомара, ә кулланылмаса – үлә, ягъни хәрәкәттә бәрәкәт.

Телнең һәрчак кулланылып торучы булдыру – кулланучыларны киметмәү, арттырып торы, аны куллану сфераларын киңәйтү дигән сүз.

Югары уку йортларында, фәнни эшләр алып барганда, язганда кулланылмаган телне чын мәгънәсендә үсә торган тел дип әйтеп булмый. Шуңа күрә татар теленең бу өлкәдә кулланылуына без тиешле игътибар бирергә тиешбез. Нәкъ менә шул игътибарның ачык бер чагылышы буларак, бездә «Фән һәм тел» исемле журнал чыга башлады.

«Фән һәм тел» журналы озын гомерле булсын, безнең иҗтимагый тормышыбыз калкышына, үсешенә үзгәрешләрнең лаеклы өлеш кертсен.

1997 ел

Академик Мансур Хәсәнов:

Соңгы елларда гасыр башындагы татар яңарышы яңадан әйләнәп кайтты. Татарстан Республикасы дәүләт суверенлыгын игълан итеп, телне һәм милләтне саклау, мәдәниятне үстерү мәсьәләләре дәүләтнең кайгыртучанлык канаты астына алынган – көн тәртибенә татар теленең практик кулланылыш даирәсен киңәйтү, югары фәнни һәм информатик дәрәжәгә күтәрү, аның әһәмиятен арттыру һ.б. мәсьәләләргә куярга мөмкин булды. «Фән һәм тел» журналының мөһим бурычы – әнә шул проблемаларны хәл итүгә булышу, ярдәм итү. Журнал, иң беренче чиратта, заман таләпләренә җавап бирерлек итеп чыгарылырга тиеш. Шуңа күрә аның эшенә татар галимнәренең актив катнашуы мәслихәт...

1999 ел

«Фән һәм тел» журналын чыгара башлауга фатыйха биргәндә, аның алдында өч максат куелган иде: татар мохитенең югары дәрәжәдәгә фәнни басмасы булу; бүгенге тел таләпләренә туры килгән фәнни-хәбәри мәгълүматлар бастыру; туган телебезне үстерүне, тормышыбызның төрле өлкәләрендә кулланылышын арттыруны истә тоткан хәлдә, чын татарча, матур, фәнни телдә язылган мәкаләләр туплау. Журнал саннан санга куелган максатларга якынайа бара. Еш кына яшәгән галимнәрнең фәнни эзләнү нәтиҗәләрен бастыру да журналының киләчәгә өметле булуын күрсәтә.

2004 ел

Академик Индус Таһиров:

Телебезнең мөмкинлекләре искиткеч зур. Ул дөньядагы иң шөһрәтле 14 телнең берсе булып санала, потенциаллары иң зур булган телләр исемлегендә төрки телләрнең бердәнбер вәкиле булып тора... Ләкин, шушы вазыйфаны уңышлы башкару өчен, татар теле үз фән теленә әверелергә тиеш. Татар телендә матур әдәбият кына түгел, фән эсәрләре язылуы да зарур. Теләсә нинди тел үз илендә танылса гына дөнья мәйданына чыга ала.

Журнал фəнгə яшьлəрне тарту коралы да булып торыр дип ышанасы килə. Кызганыч ки, буген сəлəтлє яшьлəр фəнгə əллə ни омтылмый. Моңа сəбəплəрнең берсе итеп фəнни пропаганда алып барылмауны атарга кирəктер, мəгаен. Журнал бу эшне дə уңышлы башкара алып иде.

1999 ел

Бөтендөнъя Татар конгрессы Башкарма комитеты рəисе Ринат Закиров:

Татар телендə чыга торган фəнни-хəбəri басма буларак, «Фəн һәм тел» журналы фəһемлє массакүлəм чаралар сафында үз урынын билгелəдє. Журнал Татарстандагы тел, əдəбият, тарих, сənəгатънең төрлє тармаклары үсешє турында житди һәм кызыклы мəгълүмат биреп килə. Журналга язылу Татарстанда гына алып барылса да, ул Бөтендөнъя Татар конгрессы аша татар яшəгəн барлык төбəклəргə барып житə. Алдагы саннарда шул төбəклəрдəгє кардəшлəребезнең тормышын төрлє яктан яктырткан мəкалəлəр күбəйсен иде дигəн телəк белдереп, «Фəн һәм тел» журналына бəйлє барлык миллəттəшлəребезгə исənлек-иминлек телибез.

2004 ел

Профессор Фəрит Гомəрев:

Гумантар фəннəр буенча гына түгел, техник фəннəр буенча да татар телендə мəкалəлəр бастыручы фəнни журнал чыгару бик əһəмиятлє. Житештерү юнəлешендə эшлəучє югары уку йортларында кайбер төгəl һәм һөнəri фəннəр татар телендə укытыла башлагач, бигрəк тə. Укытучы-мəгаллимнəргə укыту методикасы белən, фəннəрнең эчтəлєгє һәм терминологиясє буенча тəжрибə уртаклашырга да трибуна кирəк. Татарстан Республикасы югары уку йортлары галимнəрє тарафыннан чишелə торган фəнни һәм гамəли проблемаларның киң спектртын эченə алган мəкалəлəр дə зур кызыксыну тудыра. Мəшһүр галимнəребезнең тормышы һәм ижатына, мəктəп укучыларына аталган мəкалəлəр дөнъяны танып белəргə ярдəм итə. Гомумən алганда, «Фəн һәм тел» журналы яклауга һәм һəрьяктан ярдəм күрсəтүгə лəек.

2005 ел

Язучы Рəстəм Мингалимов:

«Фəн һәм тел»нең кулыма кергəн саннарында мин күп кенə мəхтəрəм кешелəребезнең яңа журналга хəерхəһ фикерлəрє белən очраштым. Төрлє юнəлештəгє фəннəрне татар телендə үстерүгə гомерен биреп, инде дөнъядан киткən олуг кешелəребезне ачыграк танып горурландым. Алар эшен дəвам итəргə алынган бугенгє шəхеслəрне күрəп шатландым.

Əдəбият та, əлбəттə, фəннəрнең бер төренə керə. Шуңа күрəдєр, миңа югары уку йортларында «тел – аралашу коралы» дип аңлатканнары исемə төште. Ул чакта бу фикер белən килешеп житə алмадым һәм шундый юллар азып куйган идем:

Юк, элементə жєбє генə түгел тел,

Тел – йөзəң ул, тел бабаң ул, тел нəсел...

Мин хəзєр дə шул фикердə. Кешелəк барлык теллəрне, алар эчендə сакланган серлəрне аңларга тырышканда гына тизрəк камиллєккə ирешер кебек. Дəрес, тормыш гел без уйлаганча гына бармый. «Фəн һәм тел» журналына яңадан-яңа биек күтəрелешлəр, олы дəрəжəлє озын гомер телим.

2007 ел

ЖУРНАЛ БИТЛӘРЕНДӘ - МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

«Мәшһүр галимнәребез» – журналыбызның даими, эчтәлекле һәм кызыклы сәхифәләреннән берсе. Һәр санда төгәл яки гуманитар фән өлкәсендә эшләгән бер мәшһүр татар галименең тормыш һәм иҗат юлын яктырткан мәкалә, истәлекләр, галимнең бүген дә актуаль булган мәкаләсе бирелә. Шул рәвешле, журнал күп кенә мәшһүр татар галимнәре – телчеләр һәм әдәбиятчылар, китап белгечләре һәм фольклорчылар, медиклар һәм биологлар, математиклар һәм физиклар, механиклар һәм химиклар һ.б. турында үзенчәлекле китапханә булып тора. 10 ел дәвамында журнал битләрендә тормыш һәм иҗат юллары яктыртылган шушы мәшһүр галимнәрнең фотоларын бирәбез.

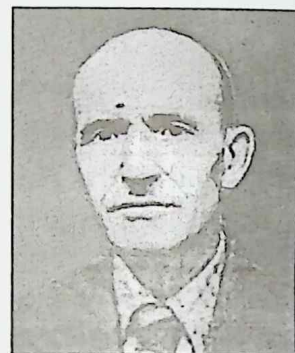
К. Насыри

И. Исламов

М. Корбангалиев

Г. Нугайбәк

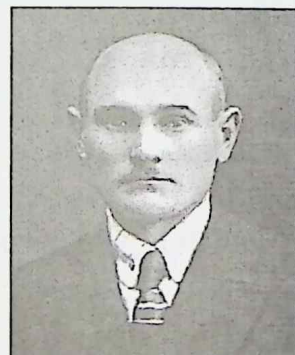
М. Фазлуллин

Ә. Терегулов

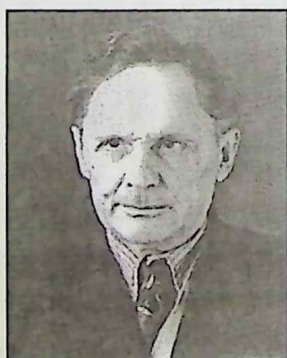
Ж. Вәлиди

Х. Бәдигый

Г. Алпаров

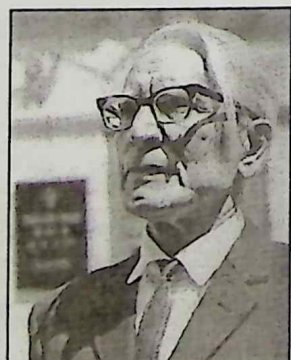
В. Хангилдин

Л. Жәләй

Н. Исәнбәт

Х. Мөштәри

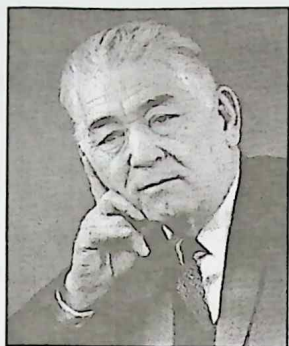
Г. Камай

Н. Максудов

О. Курмаев

Х. Ярми

М. Әлмөхәммәтов

Х. Абдуллин

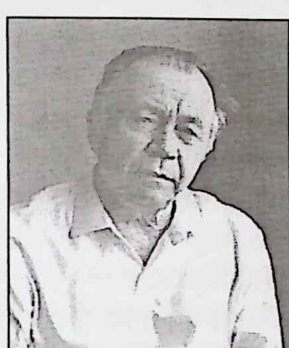
М. Фәйзуллин

Х. Госман

Г. Әминов

И. Гайнетдинов

К. Галимов

Г. Тумашев

Х. Гыйззәтуллин

Ә. Бикчәнтәев

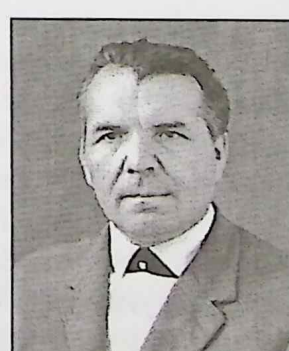
И. Салихов

Ш. Хәбибуллин

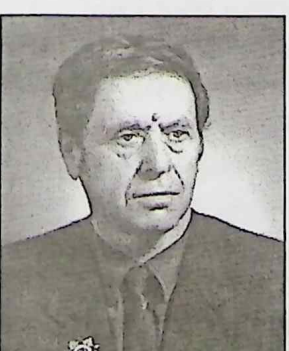
А. Усманов

Н. Гарифьянов

А. Халиков

Ә. Кәримуллин

Х. Курбатов

Н. Юзиев

В. Фәтхуллин

КИҢ КЫРЛЫ ГАЛИМ

Илидә Бәширова

ИЛИДӘ БАСЫЙР кызы БӘШИРОВА – филология фәннәре докторы, ТФАНен Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегендә әйдәүче фәнни хезмәткәр. Йөздән артык фәнни хезмәт, шул исәптән берничә монография авторы.

Баширова И.Б. Многогранный ученый.

В статье кратко освещена деятельность известного татарского филолога Х.Р. Курбатова (1927-2005).

Исән булса, филология фәннәре докторы, киң кырлы телче-галим Хәлиф Рәхим улы Курбатовка 80 яшь тулган булыр иде.

Х.Р. Курбатов 1927 елның 28нче февралендә ТАССРның Актаныш районы, Яңа Богады авылында туа, 1950 елда Пермь дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлый. Сугыш башлангач, бу университетта Мәскәү һәм Ленинград югары уку йортларыннан эвакуация белән килгән, киң эрудицияле, тирән белемле профессорлар лекция укый. Тарих белән бергә, инглиз, немец, француз, рус телләре нечкәләп өйрәтелә, әлегә фәннәргә нык үзләштергән кадрлар хәзерләнә. Х.Р. Курбатов та бу телләрдә язылган хезмәтләргә үз чыганаг телендә укый, телнең төрле проблемалары хакында Америка, Франция галимнәре белән хат алыша иде. Галим беренче монографиясенең керешендә мондый фикер әйтә: "...Махсус хезмәтләрнең рус телендәгеләре дә, шулай ук чит телләрдәгеләре дә төрле лингвистик юнәлештәге авторлар тарафыннан язылганнар, шуңа күрә, алардан файдаланганда, тәнкыйть күзеннән чыгып эш итәргә туры килде". Авторның әлегә фикере аның барлык хезмәтләре өчен дә эпиграф булып куела ала.

Х.Р. Курбатовның фәнни хезмәтләренең барысында да инглиз, немец, француз телләрендәге әдәбият чыганаг телендәгечә язылып бирелә. Ул гомәрә буена Пермь дәүләт университеты филолог-галимнәре белән бәйләнештә булды, рус һәм чит ил шагыйрьләренең тел-стиль үзенчәлекләрен тикшереп язган мәкаләләрен аларның жыентыкларында бастыра килде.

Даны чит илләргә дә таралган стилист-галимә Маргарита Кожина белән хезмәттәшлек һәм дуслык эзлекле рәвештә озак елларга сузыла.

Әмма жан тартмаса да кан тарта... Хәлиф Курбатов Казанга кайтып, СССР Фәннәр Академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасына укырга керә. Фәнни житәкчесе Вәли Хангилдин (1891-1971) белән берлектә, татар теле гыйлемендә махсус рәвештә фәнни өйрәнелмәгән өлкәләрнең берсе булган "Татар әдәби телендә чит сөйләм мәсьәләләре" дигән катлаулы тема тикшерелә башлый. Аспирантура вакыты тәмамлануга ук 1954 елда яшь галим "Прямая, косвенная и несобственная прямая речь в современном татарском литературном языке" дигән темага кандидатлык диссертациясен яклай. 1956 елда әлегә хезмәт "Татар теленең синтаксис һәм стилистика мәсьәләләре" дип, аерым монография булып басылып чыга. Китабының кереш өлешендә автор әлегә теманың бер үк вакытта грамматикага да, стилистикага да мөнәсәбәте булуы хакында асызыклап үтә: "...Чит сөйләм төрләрен, чит сөйләмле жөмлөләрне төрле яклап тикшерү, аларга хас формаларны ачу һәм системалаштыру нигездә грамматиканың синтаксис бүлегенә карый. Ә чит сөйләм төрләренең семантик һәм эмоциональ көчләрен, сәнгатьле булу үзенчәлекләрен, аларны куллану сфераларын стилистика өйрәнә". Авторның бу фикере үз вакытында татар стилистикасы турында башлап фикер әйтүче Латыйф Жәләйнең карашы белән аваздаш яңгырый: "...практик грамматика сөйләм практикасындагы категорияләргә эчтәлек

һәм форма берлеге ягыннан күзәтсә, практик стилистика шул ук категориянең художество ягыннан эшләнеш формаларын күзәтә". Аңлашылганча, остазы Латыйф ага Жәләл тарафыннан яңа борынлап килә торган фәннең максат-бурычы хакында гомумирәк әйтелгән фикерне Х.Р. Курбатов, аерым бер теманы тикшерү барышында, билгеле бер дәрәжәдә тәгаенләп куя һәм ... алга таба барлык көч-энергиясе белән өйрәнеләчәк татар

стилистикасы дигән фән тармагының асылын, аның грамматикадан ничек итеп аерымлануын аңлаганлыгын күрсәтә. Әмма әлеге фәнгә караган тикшеренүләр башка темаларны өйрәнү белән бергә алып барыла. Шундый темаларның берсе булып татар телендә авазларны дөрес итеп әйтү һәм язу мәсьәләсе күтәрелә. 1954 елда "Совет әдәбияты" журналында авторның "Специфик фонемалар һәм орфография" дигән мәкаләсе дөнья күрә. Татар теле белемдә өзлексез диярлек бара торган алфавит һәм орфография принципларының нинди булырга тиешлеген билгеләгән Проект төзелә (1958), Х.Р. Курбатов әлеге мәсьәләне рун язуыннан ук башлап тикшерергә кирәклеке аңлый һәм "Идел буе болгарларында гарәп язуына кадәр булган алфавит" дигән күләмле мәкаләсен яза. Нәтижәдә, "Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы" исемендәге монография дөнья күрә (1960). Шул ук елларда "Татар теленең әдәби әйтелеше. (Орфоэпия)" (1962) һәм "Сөйләү стили үзенчәлекләре. (Орфоэпия)" (1963) дигән мәкаләләрдә әдәби тел һәм стиль мәсьәләләрен тикшерү бергә үрелеп китә. Алга таба стилистикага караган темалар яктыртыла башлый: "Сүз һәм стиль" (1961), "Функциональные стили современного татарского языка" (1962), "Татар теленең грамматик стилистикасына караган материаллар" (1964), "Сәнгатьле сөйләм стили (язучы телен) өйрәнүнең төп принциплары" (1969). Әлеге һәм башка күп кенә мәкаләләре нигезендә авторның ике зур монографиясе дөнья күрә: "Хәзерге татар теленең стилистик системасы" (1971) һәм "Татарская лингвисти-

ческая стилистика и поэтика" (1978). Бу хезмәтләрдә стилистика дип атала торган фән тармагының төп категорияләре булган стиль, тел стили, язма сөйләм стили, сөйләм стили, язма-китаби стиль һ.б. терминнар тюркологиядә беренче мәртәбә хосусый бер фән тармагының системасын барлыкка китерә торган берәмлекләр буларак аңлатыла. Шунның белән бергә, әлеге хезмәтләрдә сөйләм стильләре, ягъни функциональ стильләренә та-

бигате, вазыйфасы һәм лексик-грамматик, синтаксик, фонетик үзенчәлекләре күрсәтелә. Х.Р. Курбатовның бу хезмәтләре гомумтөрки лингвистик стилистика фәненең үсешен билгели дип бәяләнә. Үз вакытында тюркологларның Совет комитеты рәисе Әдһәм Тенишев 1978 елның йомгак отчетында "... төрки лингвистик стилистикасы мөстәкыйль үсеш ала" дигән тезисын раслау өчен Х.Р. Курбатовның "Татарская лингвистическая стилистика и поэтика" дигән монографиясен күрсәтә.

Чор таләбе белән актуаль булып күтәрелә торган һәр яңа теманы күтәрәп алып, мавыгып өйрәнү сәләтенә ия булган галим әдәби тел тарихы өлкәсендә тикшерүләр алып бара башлый һәм, нәтижәдә, 1984 елда "Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика һәм строфика" дигән монографиясе дөнья күрә. Әлеге хезмәтләре белән рәттән, Х.Р. Курбатов тагын лексикология, морфология, тәржемә мәсьәләләренә багышланган күпсанлы мәкаләләренең авторы буларак та таныла.

Бу төр эшчәнлекләр белән бер үк вакытта, Х.Р. Курбатов Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел белеме бүлегендә ел саен диярлек туплана торган җыентыкларының таләпчән мөхәррире буларак та энергиясен сарыф итә иде. Аның җаваплылыгында зур күләмле җыентыклар да басылып чыкты: "Хәзерге татар әдәби теле (Лексика. Фонетика. Орфоэпия. Графика һәм Орфография. Морфология)" (1965), "История татарского литературного языка (XIII-первая четверть XX века)". Х.Р. Кур-

батов күп сандагы фән кандидатлары һәм фән докторларының житәкчесе буларак та армый-талмый эшләде. Бөтен гомерен фәнгә багышлады. Хөкүмәтебез аның эшчәнлеген тәкъдир итә белде: галим “Почет билгесе” ордены иясе иде. Олуг галим 2005 елның 10нчы июлендә 78 яшендә кинәт вәфат булды.

Уен-көлке яратучы, аккордеонда һәм скрипкада оста уйный белүче, үзэшчән спектакльләрдә көлкеле рольләр башкаручы, оста фотограф, үзе язган шигырьләрен матур

итеп сөйләп, үз күңелен дә, кеше күңелен дә күтәрә белүче кеше иде ул. Без, аның хезмәт-тәшләре, бу якларын да күңелдә тотабыз һәм бик тә юксынабыз.

Фәнни жәмәгәтчелекнең сорауы буенча, “Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы” (1999), “Сүз сәнгате: татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы” (2002), “Шигырь әнжеләре ничек барлыкка килә?” (2002) һәм “Ритмика татарского стиха” (2005) дигән китаплары яңадан бастырылып, укучылар хозурына житкерелде.

© Алиева Г.Г., 2007

ИЖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ЛЕКСИКАНЫ ӨЙРӘНҮ ЧЫГАНАКЛАРЫ

Гөлнәз Алиева

ГӨЛНАЗ ГОСМАН кызы АЛИЕВА – 2006 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт университетының аспирантурасында укый, профессор Фәрит Йосыпов житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Алиева Г.Г. Источники изучения общественно-политической лексики.

В статье рассматриваются основные этапы развития татарской общественно-политической лексики.

Татар халкы борынгыдан ук дәүләте булган халык. Шулай булгач, татар телендә ижтимагый-сәяси лексиканың формалашуы, үсеше дә элек-электән үк килә. Бу катлам лексика әлегә кадәр истәлек-ядкәрләр, тарихи материаллар нигезендә өйрәнелеп житкерелмәгән. Алар ижтимагый-сәяси атамаларның тарихын өйрәнү өчен чыганак булып торалар, бүгенге көн тикшеренүләр өчен дә әһәмиятләрән югалтмаганнар.

Дерес, борынгы бабаларыбыз булган Идел бие болгарларының тарихын, телен чагылдырган, шул телдә язылган әсәрләрнең күпчелеге безнең чорга кадәр килеп житә алмаган, бары тик ул заманнарда сакланып калган каберташ язмаларында гына *битик* ‘надпись’, *асхаб* ‘дружинник’, *донья* ‘мир’, *бәк*, *би* ‘князь’, *бикә* ‘госпожа’, *хатун* ‘госпожа’, *тарих* ‘дата, летоисчисление’, *югары* ‘титул, принадлежащий к знатному сословию’ кебек ижтимагый лексикага караган сүзләрне генә

очратабыз, чөнки, монгол яулары Болгарны һәм соңыннан Рус дәүләте Казанны басып алганда, ул язма әсәрләрнең күбесе янып, юкка чыгып беткән. Болгарлар турындагы мәгълүматларны рус монахлары һәм гарәп сәяхәтчеләре язып калдырган язмалардан гына белә алабыз.

Ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнүнен чыганаклары буларак шул заманнарда ук Болгар дәүләтенә килгән чит ил сәяхәтчеләренең язмаларын алырга мөмкин. Мәсәлән, X гасырда махсус миссия белән Болгарга килгән гарәп сәяхәтчесе һәм дипломаты Ибн Фадлан анда яшәүче халыкларның тарихы, илнең эчке һәм тышкы мөнәсәбәтләре, сәясәте, мәдәнияте һәм горәф-гадәтләре белән кызыксынып танышкан. Үзе күргәннәре турында зур бер хезмәт язып калдырган. Аның юльязмаларында жәмгыятькә, сәясәткә караган сүзләрне дә очратырга мөмкин (*надишаһ*, *вәзир*, *хан*, *кахан*, *илче*, *базарган* һ.б.) [Ко-

валевский, 1956, 347].

Болгар илендә житештерү, сәүдә, һөнәр кәсепнең заманына күрә алга китүе, шөһәрләрнең күп булуы, фән, сәнгать, мәдәният һәм хокук тармаклары буенча фәнни әсәрләр язылуы мәгълүм. Димәк, телдә әлеге тармакларга караган терминнар, атамалар да булган, гасырлар буена шомарган кайбер сүзъясагыч чаралар да шул заманнарда ук килә булып чыга.

Алтын Урда дәүләте чорында кулланылган ижтимагый-сәяси лексика XIII-XIV гасырлардагы язма истәлекләрдә дә чагылыш таба. Алардагы лексика киләчәк дәверләрдә дә дәвам итеп, күбесе бүгенге көндә дә телебездә актив яши. Шундый әсәрләрдән Котбның “Хәсрәү вә Ширин” (1342), Хәрәзминең “Мәхәббәтнамә” (1353), Сәиф Сараинның “Китабе Гөлестан бит төрки” (1391), Мәхмүд бине Гали Болгаринның “Нәһжел фәрадис” һ.б. әсәрләрен күрсәтә алабыз. Бу язма истәлекләрдән күренгәнчә, XIII-XIV гасырларда Алтын Урда дәүләтендә Идел буендагы жирле диалектлар нигезендә Идел буенда иске татар әдәби теле формалаша һәм үсеп китә. Димәк, шушы вакытларда татар теле һәм шивәләреннән кергән сүзләрдән торган ижтимагый-сәяси лексика күпләп язма әдәбиятка керә булып чыга.

Казан ханлыгы чорында да (XV гасыр уртасы – XVI гасыр уртасы) ижтимагый-сәяси лексиканың үсеше күзәтелә. Бу чорда Идел бие төрки теле тулысынча формалашып житә. Тел берәмлекләре катлаулы эволюцион үтәләр. Әдәби әсәрләрдә, рәсми канцелярия документларында, нигездә, төрки-татар сүзләре төп урынны ала. Әдәби тел төрле катлам сүзләрен үзенә берләштерә. Ижтимагый төшенчәләр һәм кешенең эшчәнлегә белән бәйле сүзләр дә күпләп кулланыла: *ил, дәүләт, мәмләкәт, халык, эш, бай, хезмәт, ярлы, мескен, киңәш, бурыч, фәкыйрь, дошман, мөлкәт, шәһит, падишаһ, хан, вәзир* һ.б. Бу сүзләр арасында, әлбәттә, алынмалар да очрый. Бу чорда Мөхәммәдъярның “Нуры Содур” һәм “Төхфәи мәрдан” әсәрләре иҗат ителгән. Шагыйрь Колшәриф, Өмми-Камалның шигырьләре билгеле. Әдәби әсәрләрдән тыш ижтимагый-сәяси лексика Казан ханлыгындагы күптөрле рәсми хатларда, ярлыклар, фәрманнар, сәүдә килешүләре, салым җыю

өчен төзелгән исемлекләрдә чагыла. “Бу язмаларның күбесе Алтын Урда дәүләтендәге канцелярия стили традицияләрен дәвам итә” [Усманов, 1979, 46]. Сәхипгәрәй хан ярлыгы (1523), Ибраһим хан ярлыгы кебек чыганаclarда ижтимагый-сәяси лексикага карый торган сүзләрдән: *ясак, тархан, ыруг, ярлык, салым, кулан* (салымның төре), *хәраҗәт* (чыгым), *йир хәбләсе* (жир түләме), *төтен саны* (моржа салымы), *сайургал* (аерым кешеләргә бирелә торган жир биләмәсе), *чура* (хезмәтче) һ.б. атап үтәргә мөмкин.

Ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнүдә төрле елларда төзелгән кулъязма сүзлекләр [Ногман, 1969, 112] һәм махсус ижтимагый-сәяси сүзлекләр дә чыганаclar булып хезмәт итәләр.

Урта гасырларда яшәүче гыйлем ияләре, үз халкының байлыкларын туплау-жыйнау белән беррәттән, күрше һәм чит ил халыкларының хәлләрен өйрәнүгә дә игътибар бирәләр. Халыклар арасында дипломатик һәм сәүдә мөнәсәбәтләре ике телле тәржемәле сүзлекләрнең төзелешенә этәргеч булып тора. XIII йөздә “Төркичә-гарәпчә сүзлек” дөнья күрә [Курышжанов, 1979, 10]. Бу сүзлекнең нигезендә шушы йөздә яшәгән кыпчак халкының көнкүрешенә, хужалыгына, мәдәниятенә, төрле мөнәсәбәтләргә караган, тирә-як мохит белән бәйләнешләренә белдергән лексик байлык чагыла. Ижтимагый тормышка караган сүзләрдән: *ярыш* ‘состязание’, *шөһәр, солтан, бәй, әмир, битикче* ‘письмоводитель, курьер’; дини терминнарда *тәңре, фәрештә, йараткан* ‘создатель’; *илче* ‘посол’ һ.б. сүзләр урын алган.

XIX йөз азагында – XX гасыр башында ижтимагый-сәяси лексиканың нык баюы, үсеп китүе татар телендә вакытлы матбугатның барлыкка килүе белән бәйле. 1905-07 еллар аралыгында Россиядә татар телендә 33 вакытлы басма чыгып килә [Амирханов, 1988, 10]. Татар телендә басылган матбугат, нигездә алдынгы ижтимагый фикерне чагылдырып, татар халкының ижтимагый-сәяси аңын үстерә. Газетларда социаль-демократик идеяләренә тараткан мәкаләләр, большевиклар сәясәтен аңлаткан прокламацияләр һ.б. тәржемә итеп басылалар. Бу, үз чиратында, яңа, моңарчы булмаган терминнар уйлап табу, рус теленнән тәржемә итү, калькалаш-

тыру кирәклеке көн тәртибенә куя. Татарча яңа ижтимагый-сәяси төшенчәләренә атау өчен халык телендәгә сүзләргә яңа мәгънә биреп куллана башлый һәм алар термин булып та китәләр. Мәсәлән, *башлык* 'власть', *басу* 'гнет', *эш тапшыру* 'стачка', *утырыш* 'заседание', *вакытлы хөкүмәт* 'временное правительство', *эшче халык* 'рабочий класс' һ.б. Шулар рәвешле, татар вакытлы матбугаты татар теленә ижтимагый-сәяси лексикасын стихиялә рәвештә, кызу темплар белән бапта, формалаштыра.

Шуларда ук ижтимагый-сәяси лексиканы туплап биргән махсус сүзлекләр басылып чыга башлый. Шулардан беренчесе 1907 елда Ш. Абызгильдинның «Лөгать русчадан татарчага /Народный словарь. Словарь общественно-политических терминов с толкованием на татарский язык/» дигән сүзлегә дөнья күрә [Абызгильдин, 1907].

Татар халкы тормышындагы үзгәрешләрен чагылдырган сүзләренә аңлатыр өчен 1909 елда Казанда Ф. Садыковның "Кесә лөгате, яхүд газета укучыларга ярдәмче" дип аталган сүзлегә басылып чыга [Садыков, 1909].

Октябрь инкыйлабынан соң ижтимагый-сәяси лексиканың үсеше кискен борылыш ала. Ул инкыйлабтан соң барлыкка килгән яңа тормышны чагылдыра башлый. Мәсәлән, 1918 елда Г. Габидовның "Русча-татарча сәяси лөгәт" дигән сүзлегә басыла [Габидов, 1918]. Шуларда ук татар әдәбияты классигы, ялкынлы публицист-журналист Г. Камал "Кесә өчен русча-татарча мөкәммәл сәяси лөгәт" дигән сүзлек бастырып чыгара [Камал, 1918]. 1925 елда "Сәяси лөгәт" исемле 200 битлек (коллектив авторлыгында) сүзлек басыла [Нигъмәти, 1925]. М. Галинең "Газета укучылар өчен кесә сүзлегә" (сәяси терминнарда татарча аңлатмалы сүзлек) басыла [Гали, 1928].

XX йөздә татар лексикографиясе үсешендә ике зур күтәрелеш чорын күрсәтеп үтәргә мөмкин. Беренче чор егерменче елларда Казанда "Гыйльми үзәк" һәм аның каршында оештырылган "Татар телен гамәлгә ашыру комиссиясе" эшчәнлегә белән бәйле. Ул татар терминнарын эшкәртү, яңа терминнар төзү принципнарын эшли башлый. Бу өлкәдә шактый зур эшчәнлек күрсәтә.

1921 елда Татарстанда рус теле белән

беррәттән татар теле дәүләт теле дип игълан ителгәч, жәмгыятьнең барлык өлкәләрендә татар теле кулланыла башлый, туган телгә игътибар көчәя, аның атамаларын, бигрәк тә терминнарын тәртипкә китерү ихтыяжы туа. Әлегә кадәр телдә кулланган, гади халыкка аңлашылмый торган гарәп-фарсы сүзләрен аңлаешлы итеп үзгәртәргә, соңгы елларда сәясәт, икътисад, сәнәгать, сәнгать, фән һ.б. өлкәләрдә күп кенә төшенчәләренә белдерү өчен яңа терминнар булдырырга кирәк була.

1920 еллар ахырына татар теле белемендә терминология комиссиясе тарафынан 15 меңнән артык термин булдырыла һәм унга якын төрле терминологик сүзлекләр төзелә. Алар арасында ижтимагый-сәяси тормышка караганнары да дөнья күрә. Шундыйлардан "Политик-экономик терминнар (русча-татарча, татарча-русча)" [Мөхиянов, Нугайбәк, 1941]. Авторлар коллективы тарафыннан төзелгән бу сүзлек шактый зур күләмле (463 б.).

Икенче чор Татарстанның дәүләт мәстәкыйльлегә турындагы Декларация һәм "Татарстан Республикасы халыклары телләре турында"гы Закон кабул ителү белән бәйле. Татар теленә дәүләт теле дип игълан ителүе, аны рус һәм башка милләттән булган ватандашларыбызга өйрәтү, аралашу чарасы буларак жанландыру, баепу ихтыяжын арттырды. Телебезнең камил терминологиясен булдыру мәсәләләре көн тәртибенә килеп басты.

Әлегә ихтыяжны канәгатьләндерү максатыннан "Краткий русско-татарский словарь общественно-политических терминов" [Низамов, 1995] дигән, нигездә дәүләт-идарә эше һәм жәмәгәт эшчәнлегенә караган берәмлекләренә (сүз, сүзтезмә һәм гыйбарә) – терминнары теркәгән сәяси сүзлек дөнья күрде.

Дәүләт, хакимият-идарә эшчәнлегә һәм жәмәгәт эшчәнлегә өлкәсә яшәешнең башка тармак-өлкәләре белән бәйле булганга, әлегә сүзлеккә кергән ижтимагый-сәяси лексиканың эчтәлегә дә, сан-күләмә дә башкалардан шактый аерыла. Әмма сүзлек тематик тармакларга бүленмичә бирелгән. Сүзлеккә шушы өлкәдә иң еш кулланыла торган, иң актуаль сүзләр һәм сүзтезмәләр кертелгән. Әгәр русча термин шушы өлкәдә берничә мәгънә белдерсә, татарча төрләре (1, 2, ... дип) саннар белән кабатланган. Мәсәлән, акт

1) акт, документ; 2) эш, хәрәкәт, гамәл, *составить акт* акт төзү; *исторический акт* тарихи гамәл; **интерес** 1) мәнфәгать; 2) кызыксыну; **мир** 1) дөнья; 2) тынычлык; 3) солык; **общество** 1) жәмгыять; 2) ширкәт; **отзыв** 1) фикер, жавап, бәяләмә; *отзыв редактора* редактор бәяләмәсе; 2) чакыртып алдыру; *отзыв депутата* депутатны чакыртып алдыру һ.б. Биредә ижтимагый-сәяси лексиканы тәшкил иткән берничә сүз белән белдерелгән гыйбарәләр дә урын алган.

1996 елда Татарстан Республикасы Дәүләт Советы һәм Министрлар Кабинеты катнашында “Татар теленең терминологиясен камилләшерү мәсьәләләре” дигән фәнни-гамәли конференция уздырылды. Конференция, бүгенге көндә матбугатта еш кулланыла торган ижтимагый-сәяси терминнарны, сүзләрне, гыйбәрәләрне берләштерү йөзеннән, русча-татарча сүзлек чыгаруны максатка ярашлы дип тапты. Нәтижәсе буларак “Русча-татарча сәяси сүзлек” [Ганиев, Низамов, 1997] басылып чыкты.

Бу сүзлектәге русча терминнарның, сүз һәм гыйбәрәләрнең татарчага тәржемәләре канәгатьләнەرлек дип табылган. “Татарстан Республикасы халыклары телләре турында” Татарстан Республикасы Законын гамәлгә ашыру буенча Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы Комитет рәисе, Премьер-министр Ф.Х. Мөхәммәтшин имза куеп, татар теле белән эш итү өчен барлык предприятие, оешма һәм учреждениеләргә шулардан файдаланырга тәкъдим иткән. Бу сүзлектен 1995 елда чыккан сүзлектән аермасы шунда: биредә татар теленә тәржемә ителгән ижтимагый-сәяси лексиканың орфографиясе камилләштерелгән, тәржемәләр төгәлрәк итеп, стилистик төсмерләрне дә искә алып бирелгән. Мәсәлән, **распоряжение** әмер, боерык; **распространение** таралу, тарату, жәелдерү; **закрос** рәсми мөрәжәгать, таләп; **предпринимательство** эшмәкәрлек, кәсәбәчелек һ.б. Бу сүзләрнең уртақ яклары: кайбер сүзләрнең берничә мәгънәсе (төрле өлкәгә караган) аерып күрсәтелә. Мәсәлән, **вызов** 1) чакыру, чакыру кәгазе; 2) каршы килү; **выпуск** 1) чыгарылыш (*уку йортында*); 2) эшлөп чыгару; 3) бастырып чыгару; **вопрос** 1) мәсьәлә; 2) сорау (тәржемәчеләр еш кына *вопрос* сүзенә

мәгънәләрен дәрәс кулланмыйлар). Шулай ук рус телендә бер сүз белән генә атала торган терминнар, татар теленә эчкә закончалыкларына яраклы рәвештә, бер яки ике компоненттан торган сүзләр белән тәржемә ителгән. Мәсәлән, **заемщик** бурычка алучы, **мэрия** шәһәр идарәсе; **мэр** шәһәр башлыгы; **насилие** көч куллану; **наследование** мирас итеп алу; **извещение** хәбәр итү кәгазе һ.б. Кайбер сүзләргә аңлатмалар да бирелгән. Мәсәлән, **ратификация** ратификацияләү, рәсми раслау (*вәкаләтле вәкилләр төзегән халыкара шартнамәне югары хакимиятнең раславы*).

2005 елда басылып чыккан 58 мең лексик берәмлекне эченә алган “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген”дә дә ижтимагый-сәяси лексиканың күпчелеге урын алган.

Бүгенге көндә ижтимагый-сәяси лексика тулысынча формалашкан дип әйтә алабыз. Ул жәмгыятьнең таләпләренә җавап бирә. Әмма араларында дәрәс (төгәл) булмаганнары да очрый: **администрация** сүзен, *идарә* диясе урынга *хакимият* дип тәржемә ителәр; **государственная собственность** гыйбәрәсен *дәүләт милке* урынына *дәүләти милек* дип тәржемә ителәр; **собственность** сүзен *милек* дип тәржемә итү урынына еш кына *мөлкәт* дип тәржемә ителәр һ.б.

Ижтимагый-сәяси лексиканың үсеше – ул халык тарихы белән бәйлә, халык тормышында зур урын тоткан ижтимагый вакыйгалардан аерылгысыз.

Татар телендә ижтимагый-сәяси лексиканың тарихый-социаль жирлеген формалашуы, үсеше һәм кулланылышы Идел буенда барлыкка килгән, яшәгән дәүләтләрдәге (Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан ханлыгы) ижтимагый, икътисади, сәяси, мәдәни мөнәсәбәтләр белән һәм ул чордагы тарихи вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә каралырга тиеш.

Жәмгыять тормышындагы төрле өлкәләргә караган махсус терминнар белән беррәттән, ижтимагый-сәяси терминнарны да махсус төшенчәләренә атый торган тел берәмлекләре, сүзләр яки тотрыклы сүзтәзмәләр тәшкил итә. Шуңа да аларны тел берәмлегенә буларак өйрәнү, тикшерү зарур.

Хәзерге вакытта татар тел гыйлемендә ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнү, шул

өлкәгә караган терминологиянең үсешен тикшерү, ул терминнарны ясау, камилләштерү һәм аларны рәсми, ижтимагый-сәяси тор-

мышта һәм берникадәр көнкүрештә куллануда да модель-калыпларын билгеләү мөһим проблемаларның берсе булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Амирханов Р.У Татарская демократическая печать (1905-1907 гг.). – М.: Наука, 1988. – С. 10.
2. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956. – 347 с.
3. Курышжанов А.К. Исследование по лексике “Тюрко-арабского словаря”. – Алма-Ата: Наука, 1979. – С. 10.
4. Ногман М. XVII-XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләр. – Казан: Казан. ун-ты нәшр., 1969. – 112 б.
5. Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XV-XVI вв. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1979. – С. 46.
6. Хаков В.Х. Татар әдәби теле тарихы. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 59 б.

СҮЗЛЕКЛӘР

1. Садыков Ф. Кесә лөгате, яхуд газета укучыларга ярдәмче. – Казан, 1909. – 47 б.
2. Габидов Г. Русча-татарча сәяси лөгать. – Оренбург: Өлфәт китапханәсе, 1918. – 48 б.
3. Камал Г. Кесә өчен русча-татарча мөкәммәл сәяси лөгать. – Казан: Васита, 1918. – 139 б.
4. Сәяси лөгать / Төз.: Г. Нигъмәти, М. Мөхәммәдов, С. Шәрәфетдинов. – М., 1925. – 200 б.
5. Гали М. Газета укучылар өчен кесә сүзлеге. Политик терминнарда татарча аңлатмалы сүзлек. – Казан: Татиздат, 1928. – 203 б.
6. Политик-экономик терминнар (русча-татарча, татарча-русча) / Төз.: Ф.Мөхиянов, Г. Шәфиев, Г.Нугайбәк. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 134 б.
7. Низамов И.М. Краткий русско-татарский общественно-политический словарь. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. – 189 с.
8. Русско-татарский общественно-политический словарь / Под рук. Р.М. Харисова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. – 127 с.

© Шаһиев Р.Ш., 2007

ТАТАР МИКРОТОПОНИМИЯСЕНЕҢ КОНЦЕПТУАЛЬЛӘШКӘН СЕМАНТИК КЫРЫ

Рәфкәт Шаһиев

РӘФКАТ ШИРИАЗДАН улы ШАҖИЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Әлмәт дәүләт муниципаль хезмәт институтының татар филологиясе кафедрасы мөдире. Татар микротопонимиясен лингвокогнитив юнәлештә өйрәнә. «Атамалар – тарих ачыгы» монографиясе, күпсанлы фәнни мәкаләләр авторы.

Шагеев Р.Ш. Татарская микротопонимия как концептуализованное семантическое пространство.

Микротопонимия рассматривается как семантическое пространство, характеризующееся общностью концептуальных установок создателей и носителей топонимической системы.

Телне кеше, аның фикерләве, дөньяны кабул итүе белән бәйләп өйрәнүче когнитив юнәлеш тел гыйлеменең төрле тармакларына үтеп керде. Үзенең ныклы нигезе булган ономастика тармагы да бу агымнан читтә калмады. Әлбәттә, беренче карашка, ономастика

фәнненең әлегә юнәлешкә кереп китүе башкаларга яки заманга иярергә тырышу булып күренсә дә, нигездә ул ономастика фәнненең киләчәген билгели.

Бүгенге көндә татар ономастика мәктәбенә нигез салган профессор Г.Ф.Сат-

таров һәм аның күпсанлы шәкертләренен бай һәм нәтижәле хезмәтләре ономастика фәнен яңа баскычка күтәрүдә төп жирлек булып торалар.

Топонимияне, шул исәптән микротопонимияне когнитив юнәлештә билгеле бер семантик кыр буларак концептларга туплап карау әлеге атамаларны бирүче халыкның телдәгә дөнья сурәтен ачыкларга ярдәм итә. Ономастиканың үзенчәлекле бер тармагы булган микротопонимия бүген нәкъ менә шул юнәлештә карауны таләп итә.

Жирле географик объект атамалары кешенен дөнья турындагы белемнәрен бер системага салучы, аның дөньяга карашын формалаштыручы иң актив элементларның берсе. Топонимнар, бигрәк тә микротопонимнар географик чынбарлыкның, реалийларның кеше аңындагы беренчел чагылышы. Микротопонимнарның топонимнардан аермасы географик объектның зурлыгы, күләме белән генә билгеләнми, ә аның кеше тормышындагы роле белән билгеләнә. Алар күбрәк уртаклык исемнәргә тартым. Аларның күбесе әле ялгызлык исемнәргә әверелү юлында. Шуңа да микротопонимнар жиңел үзгәрәләр, яисә алыштырылалар [19, 4].

Микротопонимнарда бик тирән мәгънәви көч салынган. Аның кешегә тәэсир итү көче урын белән дә, вакыт аралыгы белән дә чикләнмәгән. Атаманың эчтәлегә тар кысадагына калмый, ул эчтәлек чагыштырмача чиксез. Кайбер атамаларның гасырлар чиген узып бүгенгә көнгә кадәр сакланып калулары шуның ачык мисалы. Бүгенгә көндә урын атамасы булган *Мунчала елгасы* (Дәүләт, Кичүчәт ав., Әлмәт р.) күренекле галим, дин белгече Р.Фәхрединнең (1859-1936) “Тәржемәи хәл”дә [15, 84] телгә алына. Тик алар төрле чорларда төрлечә шәрехләнә һәм аларның кешеләр тарафыннан кабул ителүләре дә төрлечә була.

Һәр микротопоним объектив чынбарлыкның субъектив күренешен тәшкил итә. Алар әллә ни күзгә бәрелми, кычкырып тормыйлар. Әмма аларда тарих “язылган”. Халыкның, милләтнең, телнең, илнең, төбәкнең тарихы. Зур географик объектларга караганда, микротопонимнарда чынлык, табигыйлык күбрәк. Аларда һәр язмыш, һәр вакыйга, һәр эш, яшәү рәвеше, һәр урын үз исеме, үз төсе,

үз исе белән атала [20, 4]. Һәр атама үз тарихы белән бергә атама бирүченең кемлеге турында да сөйли. Атама – милли дөнья сурәтенен асыл сыйфаты. В.И.Постовалова әйткәнчә, “үзендә тудыручының сыйфатларын саклап килә” [13, 48].

Хәзерге вакытта концептуаль анализ лексикада һәм фразеологиядә киң кулланыла. Ономастик берәмлекләрен, шул исәптән микротопонимнарны лингвокогнитив яктан анализлау өлкәсендә әле ул башлангыч дәрәжәдә генә. Шулай да, ономастика өлкәсендә әлеге юнәлештә эшләүче Е.Л.Березович, Н.Д.Голев, Л.М.Дмитриева, Г.Р.Галиуллиналарны атап үтү урынлы булыр.

Когнитив лингвистика тел күренешләрен антропонимик (үзәгендә кеше торган) күзлектән өйрәнергә мөмкинлек бирә, тел формалары нигезендә ятучы белемнәрен когнитив структурасын күрергә ярдәм итә. Тел берәмлекләренен эшчәнлеген менталь процесслар күзлегеннән чыгып аңлату, менталитет үзенчәлекләрен, чынбарлык фактларына реакция үзенчәлекләрен, сөйләм коммуникациясе кагыйдәләрен, дөньяны күзаллау кыйммәтләрен исәпкә алып, микротопонимиянең туу һәм кабул ителү стратегиясен ачыклау мөмкинлегенә барлыкка килә.

Когнитив семантика концепциясендә мәгънә – ул менталь феномен, һәм ул, абстракт символларга гына кайтарылып калдырылмыйча, ничек бар шулай өйрәнелергә тиеш, дигән караш төп урынны алып тора.

Жирле географик объект атамасының, ягъни микротопонимның төгәл авторы юк, ул халыкныкы. Аның авторы бер милләт яки билгеле бер төбәк халкы. Шул халык географик чынбарлыкка атама биргәндә үзен “таба” һәм, киресенчә, үзен уй-фикерләрен, хис-кичерешләрен чагылдырган үз милли дөньясын, шул дөньяда үзен күрсәтә [2, 97]. Географик реалийларның үзгәрүе, илдәге сәясәт, сугышлар, миграцияләр нәтижәсендә атама белән аның “авторы” бер-берсеннән ераклаша. Һәм ул мәстәкыйль яшәү төсә ала. Тора-бара билгеле бер вакыт аралыгы аңа үз буяларын өсти. Моңа мисал итеп рус авылындагы татар атамаларын (*Мустайка*, *Барлак* – Кичү ав., Әлмәт р.), яки татар авылларындагы чуваш, мари, мордва (*Чунай урамы* – Мәмәт ав., *Кәләй елгасы* – Кәләй ав., Әлмәт

р.) һ.б. атамаларны китерергә мөмкин.

Шулай итеп, микропоним ике яклы була: бер яктан жирле географик объект атамасы үзенә исем биргән милләтнең йөзен күрсәтсә, икенче яктан – объектив чынбарлыкны, дөнья сурәтен күрсәтә.

Микропонимиянең мәгънә ягын ачыклау өчен соңгы елларда семантик кыр термины кулланылышка керде. Семантик кырны тикшергәндә исә “кеше”, “вакыт”, “кыр-мохит” төшенчәләреннән башка мөмкин түгел. Чөнки атама антропоүзәк сыйфатка ия. Алда әйтелгәнчә, исем-атаманы кеше ягъни билгелә бер халык вәкиле бирә. Һәм ул милләтнең рухи дөньясын, тел үзенчәлеген, фикерләү рәвешен чагылдыра. Й.Л.Вайсгербер сүзләре белән әйтсәк, “милләтнең бөтен әйтергә телгәне, фикерләү чаралары теленә салынган” [5, 105]. Алар реаль чынбарлык турында мәгълүмат кына биреп калмыйлар, ә кешенең катлаулы хисләр дөньясын, кәефен, омтылышларын күрсәтәләр [18, 328].

Микропонимнарны семантик кыр буларак тикшергәндә өч төп юнәлешкә игътибар ителә: концепция, денотация һәм эмоция кырлары. Бүген без шуларның берсенә, концепция кырына гына тукталырбыз.

Концептларны өйрәнүчеләрнең барысы да аларның менталь табигатен билгеләп үтә. Концептның бу төп үзенчәлегенә – аның исеме булуга һәм кешенең чынбарлык дөнья турындагы мәдәни билгеләнгән кайбер күзаллауларын яктыртучы идеаль дөнья объекты буларак билгеләвенә беренче булып А.Вежбицкая игътибар итә [6].

Когнитив лингвистиканың төп төшенчәләренә берсе – кешенең телдә чагылдырылган әйләнә-тирә дөнья объектлары һәм күренешләре турындагы менталь күзаллауларның билгеле бер жыелмасы, шулай ук үзе турындагы күзаллаулар жыелмасы булган “концепт” термины тора. Концепт терминын шәрехләүдә фикер каршылыклары булса да [8, 90-93], күп кенә галимнәр тарафыннан әйтелгән төп фикерне жыйнап күрсәтергә мөмкин. Концепт – чынбарлык күренешләренә, объектларының билгеле бер телдә сөйләшүчеләрнең милли үзенчәлектәренә бәйле рәвештә тудырылган символик сурәтнең телдәге чагылышы, прагматиклашкан семантика берәмлеге.

Концептуаль анализның максаты – мәдәни әһәмиятле концептлар парадигмасын ачыклау һәм аларның концепция кырын тасвирлау, ягъни концептларның менталь кырын тәшкил итүче компонентларны сурәтләү.

Концептларны табу ысуллары һәм аларның эчтәлектәрен ачыклау концептуаль анализның асылын тәшкил итә. Әлегә лингвистика фәнендә концептуаль анализның төгәл бер аңлатмасы юк. С.Е.Никитина бу эзләнү методларының ике яклы булуын әйтеп үтә: “Концептуаль анализ” сүзтезмәсе үзе ике мәгънәле: ул концептларны анализлауны аңлаткан кебек, концептлар ярдәмендә тормышка ашырыла торган анализ методын яки өйрәнү объекты булып концепт торган анализны да аңлата” [11].

Е.Л.Березович фикеренчә, топонимнарда концептуаль анализ ясау аларның семантик кыры оешуның эчке закончалыгына игътибар итәргә мөмкинлек бирә [4, 24].

Концептның үсешкә сәләте, аның динамик табигате бар. Ю.С.Степанов концептның “катламнарда” торышын, һәм төрле катламнарның төрле чорларның мәдәни тормышының “утырымы” нәтижәсе икәнен билгеләп үтә [17, 36]. Топонимнарда концептуаль анализ ясаганда төрле дәрәжә-катламнарда аерып карарга кирәклегенә Е.Л.Березович та басым ясый [4, 24].

Микропонимнарда концептуаль анализ ясаганда беренче катлам итеп **микропонимик модельләргә** билгеләү тора. Микропонимикада модель дип атаманың (гадәттә апеллятивның) берничә вариантта килгән тотрыклы мәгънәсә атала. Модельнең төрле вариантта килүе сүзъясалыш дәрәжәсендә (*Каенлы күл чокыры, Каенлык чиймәсе, Каенсар сазлыгы*) яисә семантик дублетта чагылыш таба (*Салкын чиймә* – Бишмунча, Кичүчат ав., Әлмәт р.; Урмышлы ав., Лениногорск р.), *Суык чиймә* (Бәйрәкә ав., Ютазы р.) һ.б.

Тематик яктан охшаш топонимик модельләргә семантик типларга берләштерергә мөмкин. Охшаш сыйфатларга, бер типтагы билгеләргә ия булган жирле географик объект атамалары **семантик типлар** дип атала, һәм алар икенче катлам буларак карала. Аларны “флора”, “фауна”, “рельеф”, “форма”, “төс”, “матди байлык”, “рухи

кыйммәт” һ.б. шундый семантик типларга аерырга мөмкин. Аталу сыйфатларына нигезләнеп, алар үз эчендә төркемчөләргә бүленә. Мәсәлән, билгеле бер урын-мохиттә юнәлеш-урынны белдерүче атамалар (*Түбән оч, Югары оч, Арт урам, Бирге як, Аргы чышмә* һ.б.). Семантик типларны гомумиләштереп тагы да тирәнрәк (әллә, югарырак) **субъект-объект** бәйләнешенә килеп чыгасың. Бу, үз чиратында, аерым бер милләтнең объектка атама бирү закончалыгын, субъектның атама объекттын үзләштерү үзенчәлеген ачыклай.

Өченче катлам – **субъект** катламы. Әлеге

катлам атаманың субъект тарафыннан ничек кабул ителүен өйрәнә. Алдагы ике катлам бер-берсеннән күчеп гомумиләштерү булса, бу баскыч интерпретация ясауга корылган. Мәсәлән: *Ачы* диюгә, кеше ул жирнең туфрагы турында фикер йөртми, ә ул урында Сабантуй булуын, Ачы тыкрыгыннан күрше Мәмәт авылына баруларын уйлый.

Күргәнебезчә, микротопонимнарга концептуаль анализ ясау микротопонимияне концептуальләшкән семантик кыр буларак карарга мөмкинлек бирә. Һәм әлеге төр тикшеренүләр татар топонимиянең киләчәгенә юл ача.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Антология концептов / Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – 512 с.
2. Бабенко Л.Г. Филологический анализ художественного текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464 с.
3. Бабаенко Л.Г., Ю.В.Казарин. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.
4. Березович Е.Л. Русская народная топонимия как концептуализованное семантическое пространство // Лингвистическая ретроспектива, современность и перспектива города и деревни. Мат. Междунар. сов. 1997 г. – Пермь, 1999.
5. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа // Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А.Радченко. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997.
7. Галиуллина Г. Татар телендә яктылык төшенчәсенә лексик-семантик кыры // Фәнни язмалар – 2004. – Казан: Школа, 2005. – 380 б.
8. Жамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
9. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
10. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 296 с.
11. Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка: Культурный концепт. – М., 1991.
12. Ономастическое пространство и национальная культура: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского гос. ун-та, 2006. – 298 с.
13. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988.
14. Проблемы региональной ономастики // Мат. V Всеросс. научн. конф. – Майкоп, 2006. – 316 с.
15. Саттаров Г.Ф. Татар топонимиясе. – Казан: КДУ нәшр-ты, 1998. – 438 б.
16. Степанов Ю.С. Константы/ Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997.
17. Фәхрәддин Р. Фәнни-библиографик җыентык. – Казан: Рухият, 1999.
18. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек // Собрание сочинений. – Т. 4. – М., 1982.
19. Шаһиев Р.Ш. Татарстанның Көнъяк-көнчыгыш Кама аръягы микротопонимнары сүзлегә. – Әлмәт, 2002. – 104 б.
20. Шаһиев Р.Ш. Атамалар – тарих ачыкчы. Азнакай, Әлмәт, Баулы, Бөгелмә, Лениногорск, Мөслим, Сарман, Ютазы районнары микротопонимнарына тарихи-лингвистик анализ. – Казан: Школа, 2004. – 220 б.

ЧУРТАН ИХТИОНИМЫНА ТАРИХИ ЧАГЫШТЫРМА АНАЛИЗ

Ольга Бятикова

ОЛЬГА НИКОЛАЙ кызы БЯТИКОВА – филология фәннәре кандидаты, ТФ Анен Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлгә өлкән фәнни хезмәткәре.

Бятикова О.Н. Историко-сравнительный анализ ихтионима чуртан.

В статье рассматривается ареал распространения ихтионима чуртан (щука), его семантика в родственных языках, а также употребление названия в произведениях устного народного творчества.

Хәзерге көндә кешелек дөньясы балыкларның чәнечке канатлылар, кимерчәклә һәм йомшак канатлылар, ачык куыклы, каты тәңкәлә, йомры авызлы, көпшә йөрәклә һ.б. отрядларына караган 20 меңләп төрән белә. Кайбер мәгълүматларга караганда, жир шарында ел саен 300 миллион центнердан артык балык тотыла икән.

Кеше һәм балык... Бу хакта халык элек-электән мәкаль-әйтемләр, әкият-мәзәкләр иҗат иткән, балыклар риваять һәм легендаларда, җырларда урын алган, алар белән бәйлә кызыклы вакыйгалар турындагы язмалар теркәлеп барылган. Мәсәлән, Пруссия императоры Фридрих Икенче 1230 елны буага «хейльброн» дип аталган чуртан җибәргән. Бу чуртан 267 ел яшәгән, төмам алтын төскә кереп, буе 7 метрга, авырлыгы 8,5 потка җиткән диелә. Рус патшасы Борис Годунов исә балыклар үрчәтү өчен буалар булдыру белән мавыккан. Ул тамга салып җибәргән бер чуртан 200 елга якын суда хакимлек иткән дип язалар (Дунай, 2001, 3). Бу риваятьтә әллә чынбарлыкмы? Галимнәр күрсәтүенчә, чуртаннар – озын гомерле балыклар. А.Брем әйтүенчә, чуртаннар 20-25 ел яши ала (Брем, 2004, 942), кайбер чыганаclar исә бу балыкларның 60-70 елга чаклы яшәүләрән язалар (Естествознание, 2002, 454). Фән исә иң озак яшәгән чуртан дип Россиянең төньягында 1916 елны тотылганын саный. Аның авырлыгы 24 кг, озынлыгы 136 см, киңлегә 22 см булган. Галимнәр бу чуртанны 33 ел яшәгән дип санап чыгаралар (Современная энциклопедия рыболова, 1999, 722). Гомумән, чуртан (*Esox*) Россия сулыкларында

иң киң таралган балыклардан санала. Татарлар өчен дә бу балык ят булмаган. Г.Гыйльманов әйтүенчә, «чуртан балыгы элек-электән татар мифологиясендә магик көчкә ия балык буларак каралган һәм теге яки бу кабилә биләмәләрен, табигый байлыгын, сулыкларын саклый дип уйланылган, Чуртанны тотарга да, үтерергә дә ярамаган. Аны үтергән кешенең гаиләсенә афәт, хәтәр авыру, үлем керә, нәселә корый, имеш. Мөселман динә кабул ителгәч, бу мәжүси канун онытыла башлагач та халык чуртанга булган магик мөнәсәбәтне сакларга омтылган һәм, яңа буыннарны чуртанны тотудан тыю өчен, яңа чара уйлап тапкан. Шуң рәвешле, чуртан «кяфер балык» дип игълан ителгән. Бу «кяферлек» чуртан балыгының маңгаенда – ике күз арасында урнашкан төрегә охшаш сурәт белән аңлатылган...» (Гыйльманов, 1999, 178).

Халык бу балык турында кызыклы мәкаль-әйтемләр иҗат иткән. Безнең мәгълүматларга караганда, мәкаль-әйтемләрдә балыкчылык атамаларынан иң еш кулланылганы балык сүзе (якынча 154 тапкыр кулланыла), аннан – чуртан ихтионимы (13 мәкальдә табылды). Мәсәлән:

Күктә Чулпан булудан суда чуртан булу артык.

Чабак, сикерсә – чуртан авызына.

Чабак өстән китәр, чуртан астан китәр.

Чуртан күзенә чүп төшми.

Чуртан тирәндә солтан.

Чуртан тотканчы чабак кояшка бер сикереп калыр.

Чуртан чурагайны йотмас.

Чуртанны диңгез өстери.

Чыракчыны чуртан күрмәс.

Бу атама такмак-жырларга да кереп калган. Мәсәлән, Новосибирск өлкәсендә яучы кыз белән егетнең берсен читләтеп *ау чуртаны*, икенчесен *күл чуртаны* дип аталган. Аларның икесен бер итү турында болай дип такмаклаган:

Аузы олы *ау чуртаны*,
Күзе олы *күл чуртаны*,
Икесен бергә йоткалы.

(Кушелекова, 2005, 12).

«Зәя каласы» риваятендә бу атаманың рус теленнән алынмасы – татар теленең мишәр диалектына хас варианты – *шүкә* сүзе кулланылган. Диалектларда ‘чуртан’ мәгънәсендә *шамба/жумба* (Казан арты сөйләшләрәндә), *шурагай* (ичкин сөйләшәндә), *шөкә* (златоуст, каргалы, камышлы, абдуллино сөйләшләрәндә), икенче компоненты монгол теленнән алынма булган *чуртан-цурхай* атамалары да кулланыла. Себер татарларында – *куртан*. Соңгы сүз фонетик яктан берәз үзгәргән: [ч] авазы урынына [к] авазы кулланыла. Бу сүздә калтыраулы [р] авазының [л] авазына күчешен күзәтергә мөмкин: *култан*. *Чуртан* атмасы да диалектларга таныш. Казан татарларында Л.П.Сабанеев *чортан*, Борисов *чуртан*, Паллас *Tshortan* атамаларының кулланылуын яза, Грацианов Себер татарларында ‘чуртан’ мәгънәсендә *чертан* атамасы булуын әйтә.

Рус теле диалектларында *чурагайчик*, *чурагайка*, *чуртанчик*, *кутум*, *кутун* атамалары кулланыла. *Кутум/кутун* ихтионимын Е.А.Лебедева төрки сүз *кортан* белән бәйли (1987, 71).

Әлеге лексема барлык төрки телләр, кайбер фин-угыр һәм тунгус-маньчжур телләре өчен характерлы: тат. *чуртан*, башк. *суртан/сортан/суртак*, чув. *сәртәйн*, казах, ногай *шортан*, тува, якут *сордин*, хакас *сортан*, бурят *шордо*, монг. *цурхай*, калмык *цурдог/цурдаг*, эвенк *сордин*, удм. *чуртон*, коми *сорах* ‘сиг’, мар. *чортан*, манси *сорта*, ханты *царт/сарт*.

Китерелгән параллельләрдән күренгәнчә, атамаларның әйтелешендә һәм семантикасында зур аерымлыklar күзәтелми.

Санап үтелгән телләрдә *чуртан* атмасының килеп чыгышы турында нинди фикерләр яшәп килә соң? «Тунгус-маньчжур телләре чагыштырма сүзлеген»нең авторлары эвенк телендәгә *сордин/сординг/хординг* сүзләрен якут телендәгә *сординг* сүзеннән дип күрсәтәләр (т. 2, 113).

Н.И.Исәнбаев мари телендәгә *гортан*, *горагай* ‘чуртан’ сүзләрен татар теленнән алынма дип карый (1982, 142-143). Ш.В.Нафиков әйтүенчә, Н.Х.Ишбулатов «Хәзерге башкорт теле» (1972) монографиясендә *сурагай* атамасын башкорт һәм фин-угыр телләренең уртақ лексикасы составына кертә һәм бу телләрдән параллельләр китереп үтә: удм. *чыри*, коми *чир* ‘чуртан’, *чери* ‘балык’, ханты *сорох* ‘чуртан’, коми-зырян *чир* ‘балыкның бер төре’, фин. *сурри* ‘вак балык’ (Нафиков, 1986, 120). Д.Г.Дамдинов монгол телендәгә ихтионимнарны өйрәнәп, бу атаманың элеккеге заманнардан бүгенгә көнгә кадәр килеп житүен яза һәм «Сокровенное сказание»да (*чурака*), монг. (*цурхай*), бурят (*сурхай*), калмык (*сурх*) телләрендә кулланылышын күрсәтә (1981, 103).

Гомумән алганда, фәндә *чуртан* сүзен килеп чыгышын еш кына монгол теле белән бәйләләр. Мәсәлән, Т.Базаркулова (1978, 117) *чуртан* атамасын төрки һәм монгол телләренең уртақ биологик терминология байлыгы дип санып, һәм, үзен фикиренә раслама итеп, бу телләрдән параллельләр китерә: кырг. *чортан*, тат. *чуртан*, башк. *суртан*, үзб. *чуртан*, тува *шуртан*, монг. *цурхай*. Атап үтелгән телләрдә атаманың ‘чуртан’ мәгънәсендә кулланылуын әйтә.

Ә менә Е.А.Лебедева күрсәтүенчә, Г.Рамстедт монгол телендә бу атаманы төрки телләрдән алынма дип санып. Калмык телендәгә *цурд* ‘балык’, *цурдаг* ‘чурагай’ сүзләрен шул тамырдан ясалудың әйтә (Лебедева, 1987, 72). Н.К.Антоновның якут телендәгә *сордин* ‘чуртан’ сүзен бары тик төрки телләр белән генә бәйләп карый (Антонов, 1971, 68). Ш.В.Нафиков *чуртан* атмасын урал-алтай аралына кертәп карый, әлеге атаманы бу телләренң уртақ лексик байлыгы дип исәпли. Без дә бу фикер белән килешәбез. Сүзен килеп чыгышын ул «табышына качкан урыннан кинәт ташлану» схемасы белән бәйләп карарга мөмкин дип санып. Казах, каракалпак, ногай, тува телләреннән *шортан* сүзен дәлил итеп китерә һәм *шорт*- тамырының бу телләрдә ‘нәрсәгә дә булса кинәт ташлану’ мәгънәсендә булуын әйтә (1983, 58). А.Р.Рәхимова да әлеге фикер белән килешә булса кирәк (1998, 70).

«Татар грамматикасы» (1998, 289) авторлары *чуртан* сүзен *чур*- тамырын һәм *-тан* аффиксын аерып күрсәтәләр. *Чур*- тамыры

һәм аның чур-, сур- фонетик вариантлары чургай, чүрәгәй, чүрәкәй, сурагай атамаларында да табыла. Г.Гыйльманов чуртан сүзенен тамырында 'өй, биләмә, чик, нәсел' мәгънәсендәгә төрки-татар чур сүзе булу ихтималын әйтә (1999, 178). Ә инде -гай/-гәй аффикслары монгол теленнән алынма итеп карала (Ахметьянов, 1969, 232). Г.И.Рамстедт төрки телләрдә -гай кушымчасы булу монгол теленең йогынтысы турында сөйли ди (1957, 185).

Телебездә төрки телләрдә дә, монгол телләрендә дә очраучы балыкчылык атамалары

чуртан, чурагай ихтионимнары белән генә чикләнми. Алар арасында Г.У.Линдберг һәм А.С.Герд теркәгән тур- балык, тул балук 'нельма', Л.П. Сабанеев китергән арги балык, аргии 'гольян', арган, арган балык 'сөләйман балык', бикрә, сөкә атамалары да бар. Аларның теге яки бу телнең үз сүземе, әллә алынмасы икәнлегә төгәен билгеләү бик авыр. Ә инде атамаларның телнең бүгенге торышында охшаш яңгырашлы булулары гына аларны уртақ лексик фондка караулары турында сөйли дигән сүз түгел.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. – Якутск: Якут. книжн. изд-во, 1971. – 175 с.
2. Ахметьянов Р.Г. Этимологические основы лексики татарского языка: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1969. – 595 с.
3. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача этимологик сүзлегә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
4. Базаркулова Т. Формирование и развитие киргизской биологической терминологии: дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1978.
5. Биологический энциклопедический словарь – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 864 с.
6. Брем А. Жизнь животных. – М.: Эксмо, 2004. – 960 с.
7. Дамдинов Д.Г. О названиях рыб в монгольских языках// Исследования по лексике калмыцкого языка. – Элиста, 1981. – С. 102-106.
8. Дунай Ф. Суда балык йөзәдер // Ватаным Татарстан. – 2001. – 15 май.
9. Естествознание: Энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 543 с.
10. Исанбаев Н.И. Тюрко-марийские языковые связи и вопрос об общем лексическом фонде в языках Урало-Поволжья // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР. – Казань, 1982. – С. 142-143.
11. Кушелекова Ф.А. Димче – диңгез кичерә // Фән һәм тел, 2005. – №1, 9-14 б.
12. Лебедева Е.А. Заметки по истории чувашских названий рыб // Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. – Чебоксары, 1986. – С. 152-158.
13. Лебедева Е.А. Чувашские названия рыб (Опыт сравнительно-исторического анализа): дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1987.
14. Линдберг Г.У., Герд А.С. Словарь названий рыб СССР на языках народов СССР и Европейских стран. – Л.: Наука, 1972. – 368 с.
15. Нафиков Ш.В. К определению семантической структуры названий рыб в башкирском языке // Вопросы лексикологии и лексикографии башкирского языка. – Уфа., 1983. – С. 55-59.
16. Нафиков Ш.В. Принципы номинации, структура и происхождение названий рыб в башкирском языке: дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1986.
17. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Иностранный язык, 1957. – 254 с.
18. Рахимова А.Р. Промысловая и хозяйственная лексика диалектов сибирских татар: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1998. – 184 с.
19. Сабанеев Л.П. Рыбы России: жизнь и ловля. В 2-х т., т. 1. – М., 1984. – 310 с.
20. Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка. – Казань, 1994. – 129 с.
21. Сергеев В.И. Чувашско-тунгусо-маньчжурские лексико-семантические параллели. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. – 264 с.
22. Современная энциклопедия рыболова/ Авт.-сост. Н.В.Белов. – Минск: Совр. литератор, 1999. – 800 с.
23. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков (Материалы к этимологическому словарю). В 2-х т., т. 2. – Л.: Наука, 1977.
24. Татар грамматикасы. 1 т. – М.: Инсан, Казан: Фикер, 1998. – 512 б.
25. Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар / Г.Гыйльманов хикәяләвендә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. – 432 б.
26. Татар халык ижаты: мәкальләр һәм әйтемләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987. – 592 б.

ЯҢА ИКЪТИСАД ТЕРМИНОЛОГИЯСЕ ҺӘМ АНЫҢ ҮСЕШ ЮЛЛАРЫ

Мәүлидә Юматова

МӘҮЛИДӘ КАМИЛ кызы ЮМАТОВА – Чаллы дәүләт педагогия институтының татар теле һәм аны укыту методикасы кафедрасы өлкән укытучысы. ТФАнең мөхбир әгъзасы Фуат Ганиев житекчелегендә «Татар телендә икътисад терминнары» дигән темага кандидатлык диссертациясен тәмамлый.

Юматова М.К. Новая экономическая терминология и пути ее развития.

В статье рассматриваются способы развития экономической терминологии татарского языка на современном этапе.

Россиянең базар мөнәсәбәтләренә күчүе сәбәпле һәм конкрет лингвистик, экстралингвистик факторлар йогынтысында яңа экономик терминология формалаша башлады. Бу процессны тәмамланган дип әйтеп булмый, ягъни икътисад үсеше яңа төшенчәләр барлыкка китерә, сүزلәрнең семантикасында үзгәрешләр тудыра. Яңа экономик терминология, бер яктан, алынмалар хисабына үстөрелсә, икенче яктан, телнең үз чаралары ярдәмендә ясалган яңа терминнар хисабына баetylса, өченчедән, телдә кулланылып килгән атамаларның семантикасындагы үзгәрешләр дә терминнарның яңача яңгыраш алуларына сәбәче булалар.

Икътисад терминнары арасында алынма атамалар сан ягыннан күп булулары белән аерылып торалар. Аларның бер өлеше яңа күренешләрне атау өчен телебезгә соңгы елларда керсә, телдә инде кулланылып килгәннәре яңадан активлашып китте: *ноу-хау, менеджмент, маркетинг* һ.б. Татар теленең үз жирлегендә яңа терминнар да ясалды: *кертем, кертемче, тамгаханә, арзулык* һ.б. Яңа терминология стихияле рәвештә формалашканга, бер үк төшенчәне белдергән алынмалар да, телнең үз сүзләре дә кулланыла, алар синонимик рәтләр барлыкка китерәләр: *кертем – вклад, кертемче – вкладчик, маркетинг – управление – идарәчелек, таможня – тамгаханә*. Жәмгыятьтәге үзгәрешләр атамаларның семантикасында да житди үзгә-

решләр китереп чыгарды. Алар, иң беренче чиратта, терминнарның сәяси һәм идеологик коннотацияләрдән азат ителүләренә бәйле. Мәсәлән, *бизнес, инфляция, картель, коммерсант, концерн, приватизация, эшкурар, эшсезлек* һ.б.ш. күп кенә терминнар негатив характердагы идеологик төсмерләрен югалттылар. Алар гадәттә «буржуаз, капиталистик жәмгыятькә караган» дигән комментарийләр белән бирелеп килде. Мәсәлән, татар теленең өчтомлык аңлатмалы сүзлегендә *биржа* атамасына түбәндәге аңлатма бирелә: «1) Капиталистик илләрдә – эре сәүдә һәм финанс өлкәсә эшләрәндә акцияләр һәм башка кыйммәтле кәгазьләр белән алыш-биреш итү турында килешүләр төзү урыны; 2) сәүдә итү майданчыгы, базар; эшче көчләр тәкъдим итә һәм яллы торган урын» [1, 1 т., 167]. Бүгенге көндә ул «кыйммәтле кәгазьләр, зур күләм товарлар базары, алыш-биреш килешүләре төзү урыны» [2, 87] буларак аңлашыла. *Бизнес* атамасы исә «алдашу, хәйлә юлы белән шәхси байлык туплауга нигезләнгән зур табышлы эш», ә *бизнесмен* термины «Америкада: һәр эштән зур табыш каерырга омтылучы эшкурар» [1, 1 т., 160] дип аңлатылса, бүгенге көн сүзлекләрендә алар хәзерге заман белән контраст тудыра торган комментарийләрдән азат: *бизнес* «алу-сату эше», *бизнесмен* «алу-сату эше белән шөгыльләнүче» [2, 85] дип бирелә. Терминологик сүзлекләрдә дефиницияләр конкретрак, тулырак: *бизнес* – «төп

максаты үз эшен үстерү булган, үз акчасына яки бурычка алынган акчага үзе тәвәкәлләп тотынган һәм үзе җавап бирә торган эшчәнлек»; *бизнесмен* – «табыш яки башка төр файда китерә торган теләсә нинди икътисади эшчәнлек белән шөгыльләнүче кеше, сәүдәгәр» [3, 14]. Соңгы елларда *бизнесмен* сүзенң телебезнең үз чаралары белән ясалган синонимы – *эшкуар* атамасы активлашып китте. Аңа да аңлатма идеологик карашлардан чыгып бирелә иде: «эшләрне (бигрәк тә коммерция эшләрне) бернинди ысулдан да чирканмыйча, оста итеп алып баручы» [1, 3 т., 594]. Бүген исә ул «эшләрне оста һәм табышлы итеп алып баручы» [2, 716] дип аңлатыла. *Коммерция* термины элек «буржуаз жәмгыятьтә: сәүдә, сәүдә эшләр» [1, 2 т., 142] дип каралса, бүгенге көндә аның «үзгәрәп торган шартларда сәүдә; тижәрәт» һәм «бер тижәрәт акты, алып-сату, сату-алу» [1, 272] дигән мәгънәләре күрсәтелә. Татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә *капитал* сүзенң ике мәгънәсе күрсәтелә. Икенче мәгънәдә үзгәрешләр күзәтелми, ул «акча байлыгы, байлык» [1, 2 т., 44; 2, 230] дип теркәлгән. Беренче мәгънәдә исә, заман таләпләренә бәйлә рәвештә, берникадәр аерымлык сизелә: татар теленең өчтомлы аңлатмалы сүзлегендә ул «яллы эшчеләрне эксплуатацияләү юлы белән хосусый милек иясенә доход китерә торган кыйммәт // капиталистлар, сыйныф буларак буржуазия» [1, 2 т., 44] дип бирелә, бер томда чыккан аңлатмалы сүзлектә атама «житештерү процессында һәм башка өлкәләрдә табыш китерә торган өстәмә кыйммәт» [2, 230] мәгънәсендә теркәлгән. Алынма *маклер* атамасына бирелгән аңлатмада да озак еллар дәвамында «буржуаз жәмгыятьтә» сүзтезмәсе кулланылып килде: «буржуаз жәмгыятьтә сәүдә һәм биржа килешүләре төзегәндә сатучы һәм алучы арасында эш йөртүче профессиональ арадашчы» [1, 2 т., 359]. Бүгенге көндә ул «товарлар, кыйммәтле кәгазьләр, хезмәт күрсәтүләр, сату-алуда арадашлык белән шөгыльләнүче зат» [3, 59] дип аңлатыла.

Билгеле булганча, һәр яңа күренешне, һәр төшенчәне, яңа сүзләр белән атамыйча, экономияле юлны – бер үк сүзнен яңа

мәгънәләрен куллану да киң таралган күренеш. Ул экономик терминнар өлкәсендә дә күзәтелә. Мәсәлән, рус теленнән алынма *коммерция, коммерческий* сүзләре сыйфат мәгънәсендә «карточкалы тәэмин итү системасында югары бәяләр белән карточкасыз сату»ны аңлатса [1, 2 т., 142], бүгенге көндә сүзнен әлеге мәгънәсе искереп, «кәсәбәнең сату-алу эшләрнен караган, шул эшләр белән шөгыльләнүче» мәгънәләре актив: *коммерция директоры*.

Диалекталь сүзләр дә әдәби телгә яңа мәгънәдә кереп терминлашып китәргә мөмкиннәр. Мәсәлән, диалектларда «эшчән, уңган; эшлекле» [1, 3 т., 594] мәгънәләрендә кулланыла торган *эшмәкәр* сүзе әдәби телдә исемләшеп, «нинди дә булса берәр сәнәгать-сәүдә эшенең иясе һәм шуннан табыш алучы» [2, 715] мәгънәсендә кулланыла. Бу мисалдан диалектизмның яңа мәгънә алуы һәм терминлашуы ачык күренә. Терминның мәгънә күләме диалектизмның семантик күләменнән таррак.

Шулай да икътисад терминнарының күпчелеге диалектизмнарның түгел, ә әдәби тел сүзләренен, башлыча, телнең үз чаралары белән ясалган сүзләрнен семантикасы үзгәрү нигезендә барлыкка килә. Мәсәлән, *тотым* сүзенң татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә «тотылган балык, кош саны, күләме» һәм «тотам» мәгънәләре теркәлгән. Икътисад термины буларак ул яңа мәгънәдә – «чыгым» мәгънәсендә дә кулланыла. *Туплам* сүзенң сүзлекләрдә дүрт мәгънәсе күрсәтелә: «1) бер-берсенә бик якын басып торган кешеләр төркеме; 2) билгеле бер эзлеклектә урнаштырылган текстлар, мәгълүматлар җыелмасы; 3) бер гомуми тема белән берләшкән, бер үк жанрдагы матур әдәбият әсәрләре; цикл; 4) туплавык» [1, 2 т., 167]. Бүгенге көндә ул массакуләм мәгълүмат чараларында «капитал, матди байлык» мәгънәсендә дә кулланыла.

Икътисад термины буларак дефиницияләрнен төгәлрәк, детальләштереп бирелүе күзәтелә. Мәсәлән, татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *түләм, түләү* сүзләре «һәр төрле салым, җыем, налог» мәгънәләрендә теркәлгән [1, 2 т., 287]. Бүгенге көндә исә бу сүзләр икътисад тер-

мины буларак «төрле хезмәт күрсәтүләр өчен (кредит, телефоннан сөйләшү, фатир һ.б.) сумнарда яки башка бер валютада түләнгән торган сумма»ны аңлата. *Ташлама* атамасының телебез сүзлекләрендә ике мәгънәсә теркәлгән: «1) кемгә дә булса гомуми таләпләрне йомшарту, аның хаталарын һ.б. өлешчә гафу итү; 2) хак, бәя мәсьәләсендә үзара тизрәк килешүгә юнәлтелгән тәкъдим (мәсәлән, сатлык малның хакын чигерү, яки арттыру)» [1, 2 т., 58]. Бүгенге көндә атаманың икътисад өлкәсендә яңа мәгънәләре актив: «1) теге яки бу товарны тизрәк реализацияләү, конкуренцияне йомшарту максатыннан бәяләргә төшереп сату акциясе; 2) кулланычыны даими жәлеп итеп торыу өчен бәяне билгеле бер процентка төшереп алу мөмкинлеген бирү торган карта, дисконт картасы». *Көндәш* сүзенң аңлатмалы сүзлеккә өч мәгънәсә теркәлгән: «1) күп хатын белән торган ирнең хатыннарыннан берсе; 2) ире яки егете булган хатын-кыздан үзен яраттырган кеше; 3) *спорт*. спорт ярышларында башка спортчылардан өстен чыгарга омтылучы» [2, 321]. Бүгенге көндә бу сүз «товар житештерү һәм сатуның аеруча отышлы шартларына ирешү, иң югары табыш алу өчен көрәшүче затларның берсе» мәгънәсендә икътисад термины буларак еш кулланыла.

Аерым очракларда терминнарның мәгънәсә әдәби телдәгә сүзләрдән кичрәк була. Мәсәлән, *тәэминатчы* атамасы «тәэминат оешмасында эшләүче кеше» [1, 2 т., 235] мәгънәсендә теркәлгән. Телнең бүгенге торышында терминның «төрле яисә билгеле бер товар белән тәэмин итүче оешма» мәгънәсә дә актив. *Күчемсез* сүзенң лингвистик термин буларак кулланылуы мәгълүм. Ул «үзеннән соң килгән төмәмлыкның төшем килешендә булуын таләп итми торган»ны [1, 2 т., 314] аңлата. Базар мөнәсәбәтләренә күчү сәбәпле, атама икътисад өлкәсендә «билгеле бер затныкыгына булган, шуңа караган» мәгънәсендә кулланыла башлады: *күчемсез* милек. Күренгәнчә, икътисади термин буларак аның мәгънәсә кичрәк.

Мәгълүм булганча, ижтимагый тормыштагы үзгәрешләр телнең сүзлек сөзәвәна да

тәәсир итә: кайбер сүзләр искерә, кулланылыштан төшеп кала, икенче берәүләре активлашып китә. Мәсәлән, «милекне һ.б. нәрсәләргә социалистик итү, бөтен жәмгыятьнекенә әйләндерү» [1, 2 т., 663] мәгънәсендәгә *социализацияләү* термины телдә икътисад һәм сәясәттә тарихи күренешләр турында сөйләгәндә генә кулланыла. Ә *хосусыйлаштыру, приватизация* терминнары, киресенчә, активлашып китте.

Без инде алынма терминнарның активлашуы турында әйткән идек. Бу урында активлашып, актуальләшеп киткән терминнар хакында тулырак мәгълүмат китерәбез. Алар арасында *менеджер, арендачы, аукцион, акционерлык жәмгыятье, акция, аренда, базар икътисады, дивиденд, депозит, икътисади кризис, компанияләр группасы, рубль, хосусый, яллы хезмәт* һ.б. бар. Әлегә атамаларның күпчелегә элегрәк белгечләр телендә генә кулланылса, базар мөнәсәбәтләренә күчү, бу терминнар белән аталган күренешләрнең күпләргә кызыкындыруы сәбәпле, атамалар да активлашты. Аларны куллану ешлыгы артты. Шунысын да әйтк: мондый терминнар семантик, стилистик, статистик үзгәрешләр кичерделәр, алар белән күп кенә терминологик сүзтәзмәләр ясалды. Мәсәлән, *валюта* сүзгә «1) берәр ил акча системасының нигезе, төп күрсәткече булган акча берәмлеге; 2) билгеле бер илнең акча системасы; 3) чит ил акчалары» [3, 18] мәгънәләрендә кулланыла. Татар теленң аңлатмалы сүзлегендә *валюта* компонентлы бер терминологик сүзтәзмә (*валюта курсы*) [1, 1 т., 231], «Политик-экономик терминнар» сүзлегендә жиде терминологик сүзтәзмә (*валюта политикасы, валюта демпингы, валюта индексы, валюта кризисы, валюта резервы, валюта базары, валюта курсы*) [4, 11] теркәлгән, Ф.М.Газизованың «Русча-татарча икътисади атамалар сүзлегендә» – 81. Мәсәлән, *баланстагы валюта, вексель валютасы, үзгәрүчән валюта, көмеш валюта, валютага күчү, валюта «кәрсине», валюта сугышы, валюта кереме, валюта монополиясе, валюталы килешү, валюта резервлары, валюта фондлары, валюта блогы* [5, 53-56] һ.б. Рус теленнән алынма конкуренция, татар теленң үз чаралары белән ясал-

ган көндәш, көндәшлек, көндәшлекле, конкуренцияле терминнарының активлашуы күзәтелә. Бер үк нигездән ясалган яңа терминнар да, терминологик сүзтезмәләр дә шул турыда сөйли: *саф конкуренция, көндәшлек аермасы, конкуренцияле базар, ачык конкуренция* һ.б. «Сату-алуда әйбернең (киләшү юлы белән) билгеләнгән акчалата суммасы; эш хакы» мәгънәләрендә кулланыла торган *бәя* сүзе дә бик актив. Статистик мәгълүматларга караганда, *бәя*

компонентлы 43 терминологик сүзтезмә ясалган. Мәсәлән, *дәүләт бәясе, биржа бәясе, күпләп сату бәясе, теркәлгән бәя, трансферт бәя, базар бәясе, ирекле сату бәясе, фьючерс бәя* һ.б.

Шул рәвешле, хәзерге чорда экономик терминология алынмалар, яңа сүзләр ясалы, яңа мәгънәләр барлыкка килү хисабына байый. Ул шулай ук бер сүзләрнең искерүе, икенчеләренең активлашуы сәбәплә дә үзгәрәп тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977-1981.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
3. Сафиуллова Л., Биктимирова Л. Толковый русско-татарский словарь производственно-экономических терминов в области строительства. – Казань: Школа, 2000. – 140 с.
4. Политик-экономик терминнар/ Төз. Ф.Махиянов, Г.Шәфиев, Г.Нугайбик. – Казан: Татгосиздат, 1941. – 133 б.
5. Газизова Ф.М. Русча-татарча икътисади атамалар сүзлеге. – Казан: Раннур, 1999. – 448 б.
6. Одонтуя Л. Новые русские экономические термины в системно-контрастивном рассмотрении: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – 151 с.
7. Черникова Н.В. Экономические термины в современной речи // Русская речь, 2006, №1. – С. 57-61.

© Маткулова Ч.Ф., 2007

“ИДЕГӘЙ” ДАСТАНЫНДА ЧАГЫШТЫРУЛАР

Чулпан Маткулова

ЧУЛПАН ФЕРДУС кызы МАТКУЛОВА – Казан шәһәренең 57нче рус-татар мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучысы. Профессор Гомәр Саттаров җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе әзерли.

Маткулова Ч.Ф. Сравнения в дастане “Идегей”.

В статье приводятся примеры использования разных форм сравнения в знаменитом произведении татарского народного творчества.

Чагыштыру – сурәтләр чараларының иң гадие һәм иң таралган төрләренең берсе. Ул – нинди дә булса күренешне аңа охшаш үзенчәлегә булган икенче күренеш үзенчәлегә белән чагыштырып сыйфатлау, охшату. Чагыштырулар сөйләмгә жанлылык, эмоциональлек бирә, автор хикәяләвенә төрле сурәтләр төсмерләр өсти. Аеруча халык авыз ижаты әсәрләрендә еш кулланылуы билгеле [1, 79].

Әлбәттә, халык авыз ижаты үрнәгеннән саналган “Идегәй” дастанында чагыштыру-

лар еш кулланыла, аеруча гади чагыштырулар зур урын ала.

Гади чагыштырулар “кебек”, “күк”, “шикелле”, “сыман” бәйләкләре һәм -дай/-дәй, -тай/-тәй кушымчалары белән ясалалар [2, 73].

Дастанда исә кушымчалар белән ясалган чагыштырулар шактый һәм түбәндәге мисалларны китерергә була (мисаллар 1994 елда басылган китаптан алынды [3]).

Туктамыштай олы хан,

Туң тимердәй күк булды. (6 бит)

Эченә кызу ут төште –
Сум тимердәй күк булды. (8)
Төп образларны ачуда чагыштырулар күп кулланыла.

Чәче айдай балкыган –
Асыл икән Кобогыл;
Бите нурдай түгелгән –
Түрә булыр Кобогыл... (59)
Көндәй йөзе салкыган
Акбеләк кыз килгәндә. (106)
Хур кызыдай күрекле,
Сандугачтай ирекле. (64)
Хур кызыдай утырган
Сылуны күрде Идегәй. (95)
“Чәче айдай”, “бите нурдай”, “хур кызыдай сылу” “сандугачтай ирекле”, “көндәй йөзе” кебек чагыштырулар әдәбиятыбызда традицион.

Хатын-кызларны кошлар белән чагыштыру да очрый.

Тутый коштай таранган,
Аккоштаен ясанган,
Сона коштай сыланган. (94)
Ир-егетләрне чагыштыруда да борынгы үзенчәлектәрне һәм көчле хайваннар белән чагыштыруны күрергә була.

Айдай йөзле Идегәй
Арысландай күкрәкле,
Юлбарыстай сөйрәкле. (99)
Чәче челдәй агарган
Бодайбине күрде Идегәй. (161)
Кардай агарган,
Нурдай күзе кызарган,
Ялгыз атам син булсаң. (196)
Урысның бер гавере –
Төлкедәй кызыл чырайлы. (163)
Фәрештәдәй битле углым! (208)
Легендаларга әверелгән батырлар белән чагыштырулар да очрый.

Уникегә житкәндә
Алпамыштай ир булды. (22)
Хатәм-Тайдай юмартсың,
Арысландай адусың,
Хәмзәдәен пәлвансың. (214)
Галидәен нурлы углым! (208).
(Хатәм-Тай – юмартлыгы белән легендага кергән бер гарәп исеме. Хәмзә – Мөхәммәт пәйгамбәрнең батыр сәхабәсе. Гали – сәхабә [3, 246])

Хужалык кирәк-яраклары белән ясалган чагыштыруларга мисаллар китерергә була.

Күпердәй ята күкрәге,
Бурадай ята беләге,
Колаклары калкандай,
Куллары бер жәбадай,
Аяклары маладай. (94)
Калтыраудай танаулы,
Сахтияндәй иренле,
Тустагандай тояклы,
Ат бирәдер ханияң. (75)

Үсемлекләр белән чагыштырулар атны чагыштырганда бирелә.

Сарымсактай азулы,
Кыйган камыш колаклы. (75)

Туган як, туган жир, Ватан төшенчәләре һәм мәбзгә дә якын, һәм мәбзгә горурлыгы. Дастанда да жир белән горурлану чагыштырулар ярдәмендә тагын да матуррак сурәтләнелә.

Иделдәй илем барында
Шаһ Тимер иле тартмыйдыр. (122)
Агачы айбар күренгән,
Яфраклары калкадай,
Ботагы көмеш алкадай.
Алмасы бар йөрәктәй,
Балтырганы беләктәй,
Син түгелме туган йорт? (128).

Билгеле, төп образ Идегәй, чагыштырулар ярдәмендә туган илен саклап калуда күп көч куя, антлар әйтә, горурлыгын күрсәтә. Мәсәлән,

Бер юл алып йөргәчтен,
Хатындай булып кайтмаммын! (78)
Ач көзәндәй бөгелеп,
Ач бүредәй чыелдап,
Ачы сөрән салмасам,
Идегәй атым корысын! (81)
Туган-үскән жәиремдә,
Ач бүредәй караштым,
Эт-мешәктәй талаштым. (203).

Идегәй Туктамыш хан урдасы белән сугышканда, чагыштырулар аның көчлелеген, хәйләкәр һәм гомумән әйбәт полководец икәннен исбатлауда тагын бер дәлил булып тора.

Ике чирү кара яу
Ике яктан бер килеп,
Кылдай мәйдан тартылды. (139)
Идегәйнең орышы
Дөньяларда булмаган
Ир Идегәй сугышы. (149)

Монда чагыштыруның катлаулы формасы бирелә.

Аждаһадай сулаган

Ул кылычның сулышы. (149)

Үлем дигән қазаны

Чебендәен күрмәде. (150)

Барын бердәй аударып

Үлән ярган бүредәй,

Адам егып юл ярып,

Килә бирде Идегәй. (150)

Кара корттай кыймылдап,

Саранчадай шуылдап,

Бәреп егып аударып,

Кыргып, кырып бара бирде. (127).

“Идегәй” дастаны – урта ғасыр әдәбиятыбыз ядкаре. Чагыштыруларда әлеге чорны дәлилләүче -даен/-дәен, -таен/-тәен формалары очрый.

Бөркет куган куяндаен

Идел суын кичеп качтың? (73)

Болгардаен калам бар,

Болгар йортын алырмын. (160)

Идегәй улы Норадын

Минемдәен саргаеп,

Казак чыксын иленнән! (174)

Аккоштаен ясаганган,

Сылуны күрде Идегәй. (95).

Бер жөмлө эчендә берничә чагыштыру куллану бирелгән образларның матурлығын, гүзәллеген, көчлелеген күрсәтеп, күңелләрдә озақ сакланып һәм сокландырып калуда, әсәрнең матурлығын, югары сәнгатьлеккә ия булуын ассызыклай. Мәсәлән, Идегәй турында хезмәтебезнең алдагы өлешендә шундый төр чагыштырулар китергән идек.

Идегәй хатыны Айтулының гүзәллеген дә дастанда зур урын ала.

Бер бите айдай балкыган,

Бер бите көндәй салкыган,

Болгардаен болкычак

Жофардаен аңкыган

Айтулы ару кыз. (29).

Туктамышның Тарлан бүз атына карата

бер жөмлө эчендә жиде [3, 74-75], икенчесендә тугыз [3, 76-77] чагыштыру китерелә.

Кара Тиен Алыпны сурәтлөгәндә бер жөмлө эчендә берничә төр чагыштыру куллану очрагы күзәтелә.

Таудай ятып ишелгән,

Бүксәсе ярдай бүселгән,

Үзе яман килбәтле,

Кайнаткан тимер сыйфатлы.

Күпердәй ята күкрәге

Бурадай ята беләге,

Колакары калкандай,

Куллары бер эҗобардай,

Аякары маладай

Йөзенә туры карасаң,

Туры килгән бәладай. (94).

Билгеле, әлеге чагыштырулар Кара Тиен Алыпның гәүдә төзелешенә зурлығын һәм куркыныч икән ачыклай.

Чагыштыруларның “тиң”, “андый”, “шундый”, “артык”, “иң” сүзләре белән ясалган формалары да бар.

Ханәкәдән артык ару бар,

Көнәкәдән артык сылу бар. (76)

Син дә шундый кешесен:

Аш биргәннең колысың,

Мал биргәннең улысың! (79)

Идегәйнең йөрүе –

Андый каты эҗил икән

Жилә алмады унҗиде. (84)

Биш батырдан иң батыр –

Гәрзисе иде биш батман. (61).

Күргәнебезчә, “Идегәй” дастанында сурәтләүләргә ирешү чаралары күптөрле, чагыштырулар күп кулланыла. Аларның төрләре дә бик күп. Чагыштырулар сөйләмне мәгънә һәм эчтәлек ягыннан баетуда, аны матурлап сурәтләүдә зур эш башкаралар. Әлеге чагыштырулар ярдәмендә вакыйгаларның чынлыгы, иң мөһиме – образларның матурлығы, гүзәллеген һәм көчлелеген, баһадирлыгы, батырлыгы тирәнрәк ачыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әдәбият белеме сүзлеген. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. – 196 б.
2. Хаков В.Х. Стилистика һәм сүз сәнгате. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – 159 б.
3. Идегәй. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1994. – 254 б.
4. Ибраһимов С.М. Синтаксик стилистика, – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. – 150 б.

XX ЙӨЗ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ФАТЫЙХ ӘМИРХАННЫҢ “ХӘЯТ” ПОВЕСТЕ

Ләйсән Сөләйманова

ЛӘЙСӘН РАФАЭЛЬ кызы СӨЛӘЙМАНОВА – 2004 елны Татар дәүләт гуманитар институтының татар филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый, профессор Флун Мусин житәкчелегендә кандидатлык диссертациясен әзерли.

Сулейманова Л.Р. Повесть Фатиха Амирхана «Хаят» в татарской литературе XX века.

В статье обсуждаются особенности формирования жанра повести в татарской прозе начала XX века.

Татарларда XIX гасырның икенче яртысында хасил булган яңарыш хәрәкәте XX йөз башында үзенә югары үсешенә ирешә. Бу хәрәкәт татарның милли күтәрелешен, рухи-мәдәни сикерешен гәүдәләндерә, киләчәк үсеш өчен этәргеч һәм ышанычлы нигез була. Табигый ки, милли яңарыш халыкның ныклы рухи мирасы, гасырлар бие тупланып килгән фикри, мәдәни байлыгының куәтеннән башка мөмкин булмас иде. Бу жәһәттән, татар әдәбияты XX гасырга кергәндә үзенә мең елдан артык булган бай тарихына таяна, шуннан дөрт һәм дәрман ала.

Татар ренессансының башлангыч этабында – XIX йөзгә соңгы чирегендә яңа заман әдәбиятына нигез салына. Ул миллиет яшәеше һәм язмышы мәсьәләләренә йөз белән борылуы сәбәпле, әдәбиятның эчтәлегендә дә һәм формасында да житди үзгәрешләр барлыкка килә.

Иң зур үзгәрешләрнең берсе буларак, моңа кадәр күбрәк поэзия рәвешендә яшәп килгән әдәбиятта, яңа заман ихтияжларын тулырак канәгатьләндерү максатыннан чыгып, проза һәм драматургия формалаша.

Яңа заман прозасында баштан ук мөһим роль уйнаган жанрларның берсе – повесть. Бу жанрга игътибар зур булуның сәбәпләре, бер яктан, ул әдәбиятыбызда борынгыдан яшәп килә торган хикәят традицияләренә нигезләнү белән бәйләнгән булса, икенче яктан, аның заман таләпләренә яраклашыбрак җавап бирә торган формасына әверелүе.

Дөрес, Октябрьгә кадәрге татар әдәбиятында “повесть” термины рәтләнеп кулланылмый. Г.Ибраһимов “повесть” жанрын “озын

хикәя” дигән исем астында йөртә һәм бу атаманың “кечек роман” мәгънәсендә кулланылуын ассызыклай: “Буңа үзенә махсус бер сүз телебездә юк, гадәттә хикәя дип йөртелә. Фәкать нечкәләп аерып, кирәк булган урында “озын хикәя” дип атала”. Г.Баттал “повесть” термины урынына “кыйсса” атамасын куллана. “Повесть” сүзе, рус теленә хас жанр төшенчәсе булып, беренчел мәгънәсендә вакыйгалар турында сөйләү, хикәяләр рәвешендә язылган барлык әсәрләргә дә аңлаткан. Соңрак ул конкрет жанр формасын белдерә башлый һәм нигездә урта күләмле эпик әсәрләргә мөнәсәбәттә кулланыла. Татар әдәбияты, әдәбият белеме бу саф рус терминын озак кабул итми, ул милли-мәдәни җирлектә шактый вакыт тернәкләнеп китә алмый. Ш.Камал үзенә “Акчарлактар” (1914), Г.Ибраһимов “Кызыл чәчәкләр” (1922), “Адәмнәр” (1923) повестларын “хикәя” дип атайлар. Октябрь революциясеннән соң илдән китеп, калган гомерен мөһажирлектә уздырып иҗат итәргә мәҗбүр булган Г.Исхакый чәчмә әсәрләренә жанр формасын билгеләгәндә ике генә атама – “хикәя” һәм “роман” төшенчәләрен куллана. “Повесть” термины татар әдәбиятында жанр буларак 30нчы еллар ахырында гына ныклап урнаша [1].

Рус әдәбиятында хикәяләр, повествовать итүгә корылган теләсә нинди әсәргә, шул исәптән хикәяләргә дә повесть дип атаганнар (“Повесть временных лет”, А.Пушкинның “Белкин повестлары” һ.б.). Бу хәл хикәя белән повесть арасындагы якынлыкка, кардәшлеккә ишарә ясай. Чыннан да, повесть хикәянең кай-

бер сыйфатларын үстөрөп жибәрә һәм күләм яңа сыйфатка күчә. Повесть сюжеты, барыннан да бигрәк, буйга үсә, ягъни бер генә вакыйгадан тормый, бәлки вакыйгаларның зур тезмәсеннән оеша, аны үзгәртә эрәтә, беркетә. Повестьтагы чынбарлык, хикәядәге кебек бер генә мизгелдә түгел, бәлки дәвамлы, озын хәрәкәттә чагыла. Шуңа күрә монда вакыт факторы, күренешнән вакыт эчендә барышы бик мөһим роль уйный. Бу мәгънәдә аңлаганда, бер повестька берничә хикәя материалы сыяр һәм безнең күз алдына чынбарлыкның вакыт эчендә шактый дәвамлы агышы килеп басар иде. Эмма повесть – ул үзара бәйләнешсез эпизод буыннары түгел, бәлки бердәм оешкан, ситуация, тема рамкасында төгәлләнгән, һәр компоненты үз урынында урнашкан организм [2].

Шуны да билгеләп китәргә кирәк, безнең әдәбиятта хикәя өстенә төшкән йөкне дә күп вакыт повесть тартып килгән. Татар совет прозасы узган зур юлга күз салсак, чорның актуаль мәсьәләләренә, тормышның кискен үзгәрешләренә иң сизгер жанр повесть булуын күрербез. Заман жилләренә йөз белән тоырып, ул чорның сулышын иң баштан тойган, тормыштагы яңа тенденцияләргә иң элек күрәп алган жанрларның берсе. Шулай икән, татар әдәбиятының иң сугышчан һәм оператив жанры хикәя түгел, повесть булып чыга.

Роман, хикәя жанрлары белән чагыштырганда, повесть – күләм ягыннан аларның әле берсенә, әле икенчесенә якынаючы, ике арада тора торган жанр һәм аның циклләрен анык билгеләү мөмкин түгел дип карау да бар. Шулай да повестьны билгеләүдә критерий-үлчәм – әсәрдә тасвирланган вакыйгаларның күләме [3].

Ф.Әмирханның "Хәят"ы (1911) XX йөз башы татар повестенң күркәм үрнәге булып тора. Әсәрдә шул вакыттагы татар дөньясының шактый үзгәрчәлеккә өлкәсә чагылыш таба. Анда татарлар аз яши торган шәһәрдә, рус купецлары һәм чиновниклары белән эш йөртә торган татар сәүдәгәрә гаиләсә турында сөйләнелә. Бу гаиләдә тәрбияләнгән Хәят гадәти мөселман гаиләсендә үскән кызлардан шактый аерылып тора. Ул европача киенә, русча чиста сөйләшә, алты ай дәвамында русча да укыган. Лиза исемле рус кызы белән дус. Рус егетә белән аралашудан, дачада күңел ачудан, театрга һәм танцга йөрүдән дә аны тыймыйлар. Хәят бер үк вакытта күпмедер идеаллаш-

тырылган, үзгә дөньяда тереклек итүче илаһи образ буларак та тасвирлана. Хәят күз явын алырлык, егетләргә һушсыз калдырырлык дәрәжәдә гүзәл, назлы, саф, тыйнак, горур. Сылу гәүдәсен тагын да нурландырып торучы ал күлмәк кигән кызы автор "ал фәрештәгә" тиңли. Хәятне күргән һәркем аның матурлыгына сокланмый калмый. Шулай булмавы мөмкин дә түгел, чөнки "матур бу кызының озын керфекләре, кара күзләре алсу-ак йөзгә мөмкинчә якутлар шикелле күренә иде" [4].

Хәят ике дөнья, ике тормыш тәэсирендә үсә: берсе – "мөселман" тормышы, икенчесе – "рус" тормышы. Йөрәгә белән ул соңгысына тартылса да, акылы белән беренчесенә чылыгылап куелган. Хәзергә әле ул ике тормыш эчендә дә яши ала. Декольте киеп, төнгә өчкә кадәр танцы кичәләрендә булу һәм ике-өч сәгать бие төрле догалык салаватлар укып яту ничектер бер-берсе белән яраша. Эмма ике төрле караш, гадәт һәм зәвыклар иртәмә-соңмы бер-берсе белән берләшсә, берсе өстенлек алырга тиеш. Һәм шулай була да.

Гүзәл, саф Хәяткә дусты Лизаның абыысы Михаил гашыйк була. Кыз да егеткә карата битараф түгел. Алар бер-берсенә "мәхәббәт хатлары" язала, ләкин Хәят Михаил белән үз арасындагы укын ятканын, язмышының "мөселман дөньясы" белән аерылыгы булуын аңлый.

Күпмедер вакыт узгач, Хәят тагын гашыйк була яза. Бу юлы инде "мөселман егет" Гали Арслановка. Ләкин бу кызыксыну да мәхәббәткә әверелә алмый. Чөнки татар егетләре белән үз дигәнәңчә танышырга ярамый. Ата-ана үзләре сайлап алган кешегә генә кызы бирәләр. Хәят монда да килешә, һәм бу "кагыйдә" кире какмый.

Ахыр чиктә кызының әти-әнисе аңа Салих исемле егет рәсемән күрсәтәләр. Салих Хәятнең кулын сорый. Кыз алдан шикләнә, ләкин соңыннан риза була.

Хәятне ижтимагый тирәлек "жанлы курчак" ясарга әзерли. Моның өчен ул аның акылын, фикерен, карашын агулап, бәхет өчен көрәшсә сәләтсез иткән, үз белдегенчә яшер өчен хыял дөньясын гына калдырган. Эмма барыбер Ф.Әмирхан безне Хәят белән сокланырга мәжбүр итә.

Повестьның идеясе түбәндәгедән гыйбарәт: яңа фикерле хатын-кыз, нәкъ менә та-

тар хатынын тәрбияләү. Билгеле инде, Хәят ул уйдырма образ. Ул вакытта Хәят кебекләр булмый. Тагын бер тапкыр Ф.Әмирхан алга китеп карый. Алдан ук кисәтеп куя: динне ярым надан Мәликә әбиләр өйрәтсә, ә инде Хәяткә, киресенчә, ирек бирелмәсә, әсәрнең героинясы кебек акыллы хатын-кыз юкка чыгачак, аларның матур киләчәгә шик астына куела. Димәк, татар кызлары бәхәтле булсын, кешечә яшәсен өчен жәмгыятьне тамырынан үзгәртеп корырга кирәк.

Бу повестьның идея-эстетик үзенчәлекләре турында Г.Ибраһимов болай яза: “Безнең бик күп мөхәррирләремез авыр вә үлтереп язалар. Күбесе бер бәхәтсез каһарманны колагыннан тотып ала да, шуның ялгызын хик-

әянең буена өстәрәп йөртеп, татар тормышында булуы мөмкин күренгән һәрбер пычракка илтәп чумдыра, батыра, шуның илә хикәя бетә торган була иде. Ә “Хәят”та алай түгел. Монда мөхәррир үзе фәлән вакыйга булганын сөйләп кенә килми, бәлки каһарманнары үзләре сөйләләр.

“Хәят”ның килеп чыгуы бик урынлы булып китте, чөнки хикәя вә роман исемендә мәдрәсә вә шәкерт тормышы илә бөтен хәяте, язмышыннан “аһ” орып торган татар хатынының кайгыларын укудан туеп, яңа бер нәрсә эзли башлагандыр дип уйлыйм” [5].

Г.Ибраһимовның бу сүзләрендә “Хәят” повестының татар әдәбиятына алып килгән яңалыгы һәм стиль табылганы шактый ачык чагыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Бәширов Ф. XX йөз башы татар прозасы. – Казан: Фикер, 2002.
2. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе. – Казан: Раннур, 2002.
3. Әхмәдуллин А. Әдәбият белеме сүзлегә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990.
4. Әмирхан Ф. Әсәрләр. Дүрт томда, 2 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1985.
5. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда, 5 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Кильдеев М.В. Социология фәне буенча лекцияләр. Уку кулланмасы. – Казан: КДАТУ, 2007. – 115 б.

М.В. Кильдеев

СОЦИОЛОГИЯ ФӘНЕ БУЕНЧА ЛЕКЦИЯЛӘР

Казан
2007

Бу уку кулланмасы социология буенча татар телендә беренче дәрәҗә булып тора. Теоретик социологиянең фәнни нигезләре һәм эзләнү ысуллары, жәмгыять төзеше һәм үсеше, иҗтимагый институтлар, социологиянең гамәли тармаклары – этносоциология, жәмгыять фикерен өйрәнү, оешма һәм хезмәт социологиясе тикшерелә. Китапның ахырында терминнар исемлегә бирелә, аларның русчага тәрҗемәсе белән бергә кыскача аңлатмалар да китерелә. Текст рәсемнәр, схемалар, таблицалар, тематик мисаллар белән баепылган.

Кулланма социология фәнен өйрәнүче студент һәм аспирантлар өчен язилган.

ТАТАР ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм фәнни архив фонды мөдире. Кол Гали исемдәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемдәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Татарская народная медицина.

В статье рассматриваются основы народной медицины, анализируются некоторые рукописные источники.

Медицина, яки **тыйб** фәне, жир йөзәндәге һәммә халыкларга бик борынгыдан ук мирас булып килгән мәгълүматлар системаларыннан гыйбарәт бер зур һәм тирән белемдер. Ул җа-сырлар дәвамында күп халыкларның белгечлө-ре тарафыннан баetylган, камилләштерелгән.

Шушы кыйммәтле мираслар элекке СССР территориясендә яшәгән халыкларда бертигез дәрәжәдә өйрәнелмәде. Нигездә, берничә милләтнең генә андый мираслары тәртипкә китерелде, барланды. Фәнни да-ирәләр игътибарыннан читтә калган һәм югалып бетү хәленә җиткән милли тыйб хәзинәләре рәтенә татар халкының да мира-сы керә. Милләтебезнең бу өлкәдәге югалту-лары бик үкенечле һәм зур.

Әлбәттә, үткәндә югалганнарның бары-сын да кайтарып булмас инде, ләкин тыры-шып көч куйганда, кайбер хәзинәләребезне туплап, җәмәгатьчелеккә кайтарырга мөмкин. Моңы нәрсәдән башларга кирәк соң?

Беренче чиратта, татар халкы арасына ме-дик-топографик характердагы этнографик экс-педицияләр оештыру кирәк булыр. Моңың өчен мәгълүм дәрәжәдә тел материаллары (дәва ысуллары, дөвалау рецептлары, анато-мик-физиологик характердагы тәгъбирләр) нигезендә методологик сораулыklar төзе-лергә тиеш. Шундый сораулыklar ярдәмендә халыкта сакланган милли тыйб белемнәрен туплау кирәк. Шулай ук археографик экспеди-цияләр вакытында тупланган, тыйб гыйле-менә караган кулъязма китап битләрендәге мәгълүматларны да барлау фараз. XIX-XX җа-сыр дәвамында аерым татар авторлары тара-фыннан басылган күпсанлы тәржемә һәм ори-

гиналь әсәрләренң өйрәнелүе мәҗбүри.

Татар тәгъбирләре буенча материаллар-ның тулы рәвештә туплануы бик шөбһәле. Ул телгә түбәнсетеп, аның язмышын – бетөргә хөкем ителгәнгә хисаплап, бу эшкә бармак аша карау бүгенге көндә дә дәвам итә. Респу-бликада власть башында торучылар татар те-ленә дөүләт теле хокукы «бирдек» тә, котыл-дык дип кенә карыйлар. Коллык империясе-нең имән күсәкләре бер генә тел калдыру өчен бер нәрсәдән дә чирканмыйлар.

1. Гамәли эшләр

Татар авыллары буйлап археографик экс-педицияләрдә йөргәндә күп кенә милли тыйб йолалары, аларның календарь системалары, медик профилактика чаралары, үләннәрдән дөва өчен файдалану очраklары теркәлдә.

Авылларда халыкны сихәтлөндерү юнә-лешендә борын-борыннан килгән им-том ит-үче әбиләр, сирәгрәк бабайларны күрергә туры килде. Аларның кайберләренең даны бик ераklарга да таралган иде. Тик халык та-библарын жирле администрация гел җәберләп, кысып яшәде. Фәкәт 90нчы ел-ларга таба гына аларга административ басым кимеде.

Халык табибларының кайберләре туры-нда үзләре үлгәч тә хөрмәт белән искә алып сөйләләр. Мәсәлән, 1920-30нчы елларда Яңа Кырлай авылында «кара чөчөк» – сибирская язваны дөвалаган карт турында Ибраһим Әхмәтжанов (1907 елда туган) хәтерләп сөйли иде. «Кишет карчыгы», Ары авылын-нан Касыйм бабайны белүчеләр аз түгелдер. Яңа Кенәр авылында Сабира Мөхәммәтши-на һәм аның кызы Гөлсем апа күп авырулар-

га ярдәм иттеләр. Сабира әбинең һәм Гөлсем апаның аяк-куллары тайган кешеләргә врачлардан да оста ярдәм итүләрен белүчеләр күп. Алар йогышлы тире авыруларын һ.б. уңышлы дөваладылар. Сабира әбинең инандырып дөва итүгә дә маһирлыгы көчле иде.

Халык арасында табиблардан башка да төрле чирләрдән дөвалау ысуллары мәгълүм. Мәсәлән, буын сызлаулардан, ягъни язгы авырулардан дөвалауның берничә очрагын теркәдек:

– аякларга ревматизм (коры сызлау) булып сызлаганда, аларны череп ятучы кызган тирес эченә тездән күмеп, хәле житкәнчә утыралар. Бу сеанс берничә мәртәбә кабатлана;

– язгы сарык йонын юмыйча, пычрагы белән юешләп сызлаган урынга ябып, өстеннән бинт белән бәйләп, берничә мәртәбә шулай эшләп тоталар;

– сазлы урыннарда үсә торган ак сыркак исемле үләннең кайнар суда пешереп ясалган ваннасы да кул-аяклар өчен шифалы;

– бил сызлаган (радикулит) очракларда хайван (эт, сарык) тиреләрен йонлы ягы белән төнгә ябып бәйләп йөреләр (тире ялангач тән өстенә салына);

– канга суык тиеп, яки кан бозылып чуан баскан очракта, андый кешене эссе мунчага алып кереп чабалар, каен тузыннан ясалган дөгет белән тәнне ышкып юалар.

Татар халкы яман шешле авыруларны дөвалап була торган һәм булмый торган ике төркемгә бүлеп караган. Аларны «чирнең анасы» һәм «чирнең атасы» дип атаганнар. Чирнең атасы тигәндә ул дөвага бирешкән, анасын дөвалап булмый дип санаганнар. Яман шеш – ракны «тилчә» дип атаганнар.

Кешенең баш сөяге бер-берсенә җекләп белән бәйлә аерым кисәкләрдән тора. Шул кисәкләр бәйлә җекләреннән тартылып китсәләр, баш авыруы башлана. Адәмнең физик хәрәкәткә мондый авыруларга сәбәп була. Мондый очракта авыруны халыкта «баш бору» ысулы белән дөвалаганнар. Баш сөяге түнгән кешегә, баш әйләнәсә буенча юкә белән үлчәп корым сөртәләр. Шуннан соң юкәне үлчәп, чагыштырып карыйлар. Кайсыдыр ягы кыска булса, башны сөлге белән борып, кыска булган якка сөлге очыннан тартып куялар. Баш сөяге җегенә утыра.

Баш авыртса, баш түбәсенә камфара мае салалар, колак авыртса да камфара мае салалар.

Кул-аяк сынган очракларда, сынган урынга ике яктан кабык салып кысып бәйләп куйган очраклар турында хәбәрләр ишеттек.

Авыз бозылса, ачуташ (бакыр купоросы) катнашмасы белән авызны чайкыйлар.

Өй эчендә артыш агачы яндырып «җен куалар», кеше үлгәч йорт эченә артыш чыбыклары куялар. Бу ысул дезинфекциянең бер чагылышы инде. Урта гасырларда төркиләргә «ысырык» (дала үләнә исеме) дип, ягъни ыслау юлы белән йогышлы авырулардан дезинфекция ясаганнар. Ерак җирләрдән килгән илчеләргә ысырыкны ягып ут арасыннан уздырганнар. Урта Азия базарларында ысырык белән ыслану үзәк бер гадәти хәл булган. Монгол-татар императорлары янына келгәндә рус кенәзләрен ут арасыннан чыгаруга үпкәләп, сигез гасыр бусе фәндә гайбәт сату үзәк бер наданлык чагылышы инде. Мунча кереп, каен себеркесе белән чабынуны сәламәтлек өчен профилактик бер матур чара дип карарга кирәк.

Ураза тоту юлы белән олы-картның тәндәге шлакларны чыгаруы да профилактик бер чара.

Артыш, миләш агачларының аерым кисәкләрен күз тимәсен, бала авырмасын дип аның киemenә дә тага торган булганнар. Күрәсен, бу агачларның дезинфекцияләү сәләте бар. Дөнъяның күп халыкларына медик дөва чарасы буларак зәгъфран мәгълүм. Татар халык медицинасында да зәгъфран – атаклы дару. Аның белән төлинка төпләренә догалар язып, авыруларга кайбер эч авырту чирләреннән чайкап эчертү дә эффектив булган.

Язга чыккач махсус үлән ашлары пешереп ашау да профилактика өчен эшлängән (мәсәлән кычиткан ашы пешерү). Жәйге жылы вакытларда 3, 5, 7 рәт «кызыл сыр» кабып канны чистарту уздырганнар. Шулай ук канны яшөртү өчен жәйге жылы вакытларда берәр стакан кан алдырганнар. Кан ала белгән осталар булган. Бозык канны чистартып тору өчен мөгез, сөлек салудан файдаланганнар. Әүвәл һәр мөхәлләдә сөлек салучы карчыклар яшөгән. Ислам диненең таләпләреннән берсе – ир балаларны сөннәтләү булган. Сөннәт ясату да гигиена жәһәтеннән файдалы икәнлеген бүгенге фән инкаръ итми.

Тешләрне жи́мерелүдән саклау өчен татар хатын-кызлары теш карасыннан файдаланганнар. «Теш карасы» белән капланган тешләр, коронка кидергән кебек, бозылудан саклана торган була.

Бабаларыбыздан калган тыйб кагыйдәләре буенча, баланы бер яшкә кадәр башы матур түгәрәк булсын өчен, аңа бәйләгән оск балтырыннан көйләп махсус баш ки́еме кидергәннәр. Мондый баш ки́еме баланың баш сөягенә тиешле форма бирә торган була.

Ислам таләпләре буенча бала төшерү тыелган. Шунлыктан, электә бу йоланы үтәп, мөселман семьясында балалар күп булган. Әлбәттә, кеше сәламәтлегенә бу өлкәсә бүгенге икътисадый шартлар белән каршылыкка керә. Бу мәсьәләне социологлар, медиклар бергәләп өйрәнергә тиешләр. Аборт ясау ислам фәлсәфәсә буенча кеше үтерү белән бер (һәм хатын-кызның организмына зыян сала).

Ислам кануннары буенча мәетләрне бик тиз арада күмүне оештыру да профилактик жәһәттән уңай күренеш. Шәригать кешенә артык кайгырудан, елаудан тыя һәм кешенә кайгысын күмәк искә алулар юлы белән жиңеләйтергә тырыша.

Татар халкының борынгы бабалары чорларынан ук, һәр халыктагы кебек, гипноз һәм инандыру ысулы белән дөвалау мәгълүм булган. Әле XVIII-XIX гасырларда яшәгән татар галимнәре Габдрәхим Утыз Имәни, Яхъя хәзрәт, Тажетдин бине Ялчыгол, Гали Чокырый, Фәхретдин Норлати һ.б. гипноз беләп, аны дөвалауда кулланганнар. Бүгенге көндә аларның варислары итеп төрле экстрасенсларны-дөвачыларны танырга була. Алар тәмле тел белән авыруларда дару да ярдәм итмәгән чирләрне дөвалаганнар. Әлбәттә, халык телендә тәмле телле дөвалаучылар белән рәттән адәмне үлем дәрәжәсенә житкерүче бозучылар, каты күзле кешеләр турында да күп сүзләр йөри. Мондый хәбәрләр барысы да «сүз» дигән дөваның нинди куәтле көчкә ия икәннән исбатлаучы өстәмә дәлилләр бирәләр. «Күз тию» дигән тәгъбирнең татар өчен генә түгел, рус, чуваш, мари һ.б. мәгълүм булуы, аның алай буш сүз түгеллеген күрсәтә. Ихтимал, кешенә биотоклары күз ярдәмендә дә бирелә аладыр.

Бу кечкенә генә мәкалә ил эчендә 20-30 ел дәвамында йөрәп күзгә чалынган һәм искә

төшкән күренешләрне хәтерләп язылды.

Сәламәтлек мирасын өйрәнүче галим-нәребезгә бәлки бер-бер файдасы тияр.

2. Татар халкының тыйб әдәбияты мирасыннан

Татар халкындагы ерак тарихлардан килгән медицина мәгълүматлары хакында археографик экспедиция табышлары күп нәрсәләр сөйләләр. Инде X гасырдан бирле мөселман дөньясының бер өлешен төшкиткән төрки бабаларыбыз татарлар, угызлар, кыпчаклар һәм аларга кушылган болгарлар мөселман дөньясы цивилизациясә мохитенә катнашып, аны төзүдә үзләреннән дә өлеш кертә башлыйлар.

Шул вакытлардан башлап Урта Азия халыкларының урта табигә Әбүгалисинаның (980-1037) медицина фәненә багышлап язылган хезмәтләре таралып, төрки дөньяда гына түгел, христиан дөньясында да киң таныла башлый.

Әбүгалисинаның исеме һәм хезмәтләре татар халкының бабаларына да таныш булып, гыйльми тыйб фәненә, фармакологиягә (дарулар ясауга) кагылышлы китапларын алар туган телләренә тәржемә итеп укыганнар. Татар теленә Әбүгалисина әсәрләрен башлап кем тәржемә иткәндер, билгесез. Аларның кулъязмалары тулы хәлдә сакланмагач, бу сорауга җавап бирү кыен.

Бөек табибның хезмәтләре безнең көннәргәчә төрле дәрәжәләрдә кулъязмаларда сакланганнар. Аларның Татарстан Фәннәр академиясә Мирасханәсендә бик кечкенә фрагментларынан алып шактый зур күләмле үрнәкләре дә бар. Мәсәлән, шундый кулъязма китапларның Мирасханәдә сакланучы үрнәкләре 39нчы коллекциядә № 402, № 3940, № 6025 һ.б. шифрлар белән мәгълүмнәр. Исемлектә № 6025 шифры белән сакланучы зур кулъязма XVIII гасыр урталарында күчеләп, аның баш өлешенә «Шифа тәржемәсә» дип язып куелган. Әбүгалисинаның бу атаклы әсәре хакында татар матбугатында заманында мәкаләләр белән чыгуучылар да булды [1-3].

Мирасханәдә сакланучы «Шифа тәржемәсә» кулъязмасын 1994 елда безгә табиб Раилә Нурғалиева тапшырган иде.

Әбүгалисинаның хезмәте нигезендә табиб С.Ш.Шәрипова «Әбүгалисина һәм халык медицинасы» исемендә татар телендә бик популяр китап та бастырып чыгарды (Казан,

1994).

Әлегә хәбәрләр бөек табиб Әбүғалисина әсәрләренә татар халқы арасында күп гасырлар кичеп, бүгенгә көндә дә абруйлы булуына дәлил хезмәтен үтиләр.

Халкыбыз кулында Әбүғалисина әсәрләренән тыш та медицинага, фармакологиягә (дарулар турындагы фән) караган дистәләрчә кулъязма әсәрләр сакланган. Алар арасында иң мәгълүмә «Локман хәким китабы» исемле мәшһүр әсәр. Ул китапның тулырак сакланган нөсхәләренән Татарстан Фәннәр академиясе Мирасханәсендә түбәндәгә үрнәкләр саклана: № 5142 (Казанда, Рабига Заманова саклаган); № 5143 (Кукмара районы Пычак авылында 1984 елда табылды); № 5824 (Арча районы Зур Бирәзә авылында табылды); № 6023 һ.б.

«Локман хәким китабы» XIX гасырның урталарында татар медицина мирасын яхшы белгән һәм рус медицина мәктәбендә беләм алган кеше тарафыннан язылганга ошый. Анда автор традицион дәва даруы ясаганда кирәкле компонентларны русча исемнәр белән дә искәртеп китә. Бу китапта мөселман дөнъясында киң танылган «Хаятел-хайван» исемле әсәрдән алынган мәгълүматлар бар.

Русиядә татарларны рус медицина уку йортларына тарту кайчан башлангандыр, әлегә ансы төгәл мәгълүм түгел, ләкин архив материаллары 1830нчы елларда ук татарлар арасынан укучылар сайлап алып, алардан медиклар хәзерләү өчен рус уку йортларына жиһәрелү хакында хәбәрләр бар. Шундый укучылар арасында күренекле татар мәгърифәтчәсе Салихҗан Кукляшев (1811-64) та булган. Татар-мөселманнар арасында табиблар булу рус дәүләтенә мәнфәгатенә туры килгән, чөнки йогышлы авырулар тарала калса, алар кешенә милләтен, динен сорап тормаганнар. Патша администрациясәнә мөселманнар арасында профилактика чаралары уздырганда милли табибларга ихтыяж үзен нык сиздергән. Шунлыктан, халык арасында профилактика чаралары уздыру вакытында патша администрациясә мөфтинә фәтвәсә аркылы эш итеп барган. Холерага каршы чөчәк салуга халыкның ризалыгына ирешү өчен, мөселән, Оренбург генерал-губернаторы П.П.Сухтелин мөфти Габдерәхим мулла фәтвәсенә таянып мөселманнарга

мөрәҗәгать белән чыга [4].

Фармакологиягә караган кулъязма китаплар күпсанлы булып, алар төрлә күчәрүчеләр тарафыннан күбәйтәлгәннәр. Аларның бер өлешен «Мирас» журналы битләрендә аның хезмәткәре Әнвәр Хәйруллин тарафыннан хәзергә графикага күчәреп, сүзлекчәләр биреп бастырып чыгарылган иде [5]. Ул басылып чыккан мирасларның эчтәлегә XIX гасырда мәгълүм «Локман хәким китабы» исемле белән мәшһүр булган дару китабына охшаш эчтәлектә. Аларның бер-береннән аермалары материалның кыскарак яки тулырак булуында гына.

1994 елны, Татарстан жөмһүриятенә Этнә төбәгә, Олы Мөнгәр авылында археографик экспедиция барышында борынгы кулъязмалар коллекциясә сакланган Закировлар гаиләсендә булырга туры килгән иде. Алар тапшырган кулъязма китаплар арасында фарсы һәм гарәп телләрендә язылган «Кешенә анатомиясә һәм гигиенасы» исемле XVI-XVII гасырда күчәрелгәнә кызыклы. Ул кулъязма медицина китабында бик кызыклы рәсемнәр дә бирелгән. Рәсемнәргә карап кешенә эчкә әгъзалары, нерв системасы, баш миә төзелешә һ.б. турында бүгенгә фәнни таләпләргә җавап бирерлек, бөдән төзелешә хакында мәгълүмат алырга мөмкин. Әлегә кулъязма Татарстан Фәннәр академиясә Мирасханәсендә 39нчы коллекциядә 5289 шифры белән саклана.

Татар күчәрүчеләре һәм авторлары тарафыннан төзелгән «Локман хәким китабы» әсәренә кулъязмаларыннан китерелгән өземтәләр укучылар өчен кызыклы булып.

1. Локман Хәким китабы (Пычак авылы кулъязмасы)

1854 елның 10нчы гыйнварында төгәлләнгән бу 38 битлек китапны 1984 елның 21нче июлендә Татарстанның Кукмара районы Пычак явылында яшәүчә Бадыйк ага Ямалиев (1907 елда туган) тапшырган иде. Китап артык яхшы сакланмаса да, әле укырлык булып чыкты.

Фәхрәтдин бине Габделхәким кулъязмасы үз дәверендә татар арасында киң таралган тыйб китабының бер күчәрмәсә. Аның теле дә ачык, авыр сүзләр чагыштырмача аз. Әсәр татар телендәгә тыйб гыйләмә терминнары

сүзлеген төзү, даруларның рецептларын һәм дөвалау методларын өйрәнү өчен мөһим чыганаclarның берсе булып санала ала.

Хасияте мәски¹

Хасияте мәски, йөгъни йофар – эсседер, корыдыр, гаять латифдыр², тәнне куәтле кылгучыдыр, вә йәнә башы агырган кеше ушбу йофарны борынына тамызса, хосусан гөл суына изеп тамызса, гаять шифалыдыр вә һәм салкынлык берлә агырган башка файда булыр. Эсселек берлә агырган башка борынына тамызса, бер анча зәгъферан, вә безаз канур катыш булса, гаять шифалы булмай вә һәм могътәдил³ мине куәтле кылгучыдыр. Вә йәнә бу йофарны күзгә тартылса, күзне гаять куәтле кылыр вә һәм күзнен йүвешлекләрен киптерер, вә һәм күздә ак булса акны һәм кисәр, вә һәм йарыны пакъ кылыр. Мондин соң, йәйсә йөрәк уйнамакка, вә һәм эч пошканга шифадыр.

Хасияте зәгъферан⁴

Ушбу зәгъферанны эчмәк чәй кеби нәрсәгә салып төснә, жәмалны⁵ гаять күркәм кылыр. Йәнә бу зәгъферан һәр төрлө шешекләренә кайтаргучыдыр. Хосусан кызыл шешекләренә кайтаргучы өстенә сөртсә. Әмма башы агрыклы кешеләргә бик килешмәс. Әмма макмырга эчсәләр, шифа булмай. Йәнә ушбу зәгъферанны эчмәк кешене йоклатучыдыр. Вә йәнә исерткеч эчкеләргә катыштырып кешегә эчерсәләр, зиядә бик исерткеч булмай. Йәнә колагының эче шешкән кеше колагына тамызгай. Йәнә күзне раушан (якты – М.Ә.) кылыр. Күзгә салсалар, күзгә йөвез су инмәкне⁶ туктатыр. Вә һәм күзнен яры каплаганын ачар. Йәнә бу зәгъфран йөрәкне вә һәм куәтле шат кылгучыдыр. Вә йәнә тамагы һәм күкрәгә чәнчүлө кешеләргә бу зәгъферанны иснәтсәләр, шифалы булмай, чәнчүне бетерер, йоклатыр. Бу зәгъферан эчнә вә һәм шәһвәтне куәтле кылыр⁷, вә дәхи хатыннарынның зәхмәтдәгә барча агрыкларга шифадыр. Йәнә мәгълүм, бу зәгъферанны эчмәк үлчәвә чирек мыскал⁸, йаки йарым маскалдыр, зиядә⁹ эчмәгәйләр, бәлки бер кеше зәгъферанны өч мыскал эчсә, кешене үлтерер шатландырып исертеп.

Хасияте мөшкә¹⁰

Һәр кайсы эчкеләргә салып эчәргә гадәт тотсалар, йөзнә пакъ кылыр такат кеби, сип-

кел кебиләрдин вә һәм төерчекләрдin саф кылыр вә һәм күзнә, вә бәгырьне куәтле кылыр, вә һәм талакны, вә һәм эчнә куәтле кылыр. Хосусан эчнә агырын куәтле кылгай һәм эч боруны (эч китүне – М.Ә.) туктатмага файдасы бардыр. Вә һәм агрыкларны туктатмага да файдасы бардыр. Вә һәм күп коса торган кешегә файдадыр.

Хасияте ыскынкул¹¹

Ягъни кондыз¹² кайрысы: эсседер, корыдыр, йәнә моның хасияте күбенмәкне кайтарыр: сөртсәләр йәнә һәм эчерсәләр һәм эссе шешекләренә кайтарыр. Йәнә кеше һәлак кыла торган кабырчыкларга¹³ файдалыдыр, өстенә сөртсә һәм эчертсәләр. Вә һәм бу кондыз кайрысы сеңер агрыкларына файдалыдыр. Сеңерләренә гаять йомшартыр вә һәм эссе кылыр. Вә һәм башы, кулы тетрәгән кешеләргә, вә һәм көзән йыйыра торган кешеләргә, вә һәм сеңерләре сузылган кешеләргә, вә һәм бәгъзе әгъзалары ойый торган кешеләргә, вә һәм ярым ягы корган (*параличланган* – М.Ә.) кешеләргә фиәл-жөмләи¹⁴ ушбу кагыйдәчә һәр терлек сеңер зәхмәтләренә гаять файдалыдыр, эчсә эссә бетерелә, вә һәм өстенә сөртсә эссе ширбәт берлә, вә һәм өстенә сөртсә эссе су берлә, йылы йирдә хосусан ир тамыры¹⁵ берлә катыш булса, файдасы күбрәк булыр. Сеңергә йәнә бу кондыз кайрысы онытчак¹⁶ кешеләргә файдалыдыр. Серкә катыштырып, сачен алдырып уса һәм эчсә, йылы ширбәт берлә вә һәм кара борыч берлә, шифасы булмай, зыяны булмагай. Бу даруны һәр төрлек баш агрыкларына шифа идеп, хосусан салкынлык берлә агырган башка вә һәм елыдан агырган башка шифалыдыр. Мәзкүр¹⁷ кагыйдәчә башына сөртсә, вә һәм эчсә, вә һәм юса шифасы булмай, вәссәлам.

Вә йәнә колак агрыкларына, йәнә вә колак шаулаганга, вә һәм саңгырау булганга шифадыр. Баллы серкәгә катыштырып тамызсалар, йәнә кондыз кайрысына кайнатып буыны эчкәре тартса, үпкәдәгә агрыкларга файдадыр, вә йәнә очкылык тоткан кешегә эчерсә, серкә берлә шифадыр, вә һәм серкә берлә эчерсә эч агрыларына, вә һәм эч күлмәкне кайтарыр вә һәм тулгаклаган хаизны (*күремне* – М.Ә.) кайтара вә һәм бала яткылыкын торыр, эчерсә жылы ширбәт берлә, хосусан салыр исә һәм катыш булса вә ошбу рәвешчә эчермәк бала тапмакны һәм

асан кылыр, вә һәм эчдәге үлгән баланы төшерер, вә һәм рәхимнең барча агрыкларына, вә һәм хиссиянең агрыкларына¹⁸ шифадыр. Йәнә мәгълүм улсын, ушбу кондыз кайрысының яхшысы сары булгандыр, әмма керлерәк, карарак булганы яхшы түгелдер, бәлки зәһәрдер (*агудыр* – М.Ә.), кешене үлтерер, бәлки эчкән көнендин уздырмас. Кондыз кайрысының урнына ярар сеңер зәхмәте хакында – ир тамырыдыр.

*Хасияте ир тамыры*¹⁹

Эсседер, корыдыр, күбәнмәкне кайтаручыдыр вә һәм эчтәге йавзилләренә²⁰ пакъ кылыр вә һәм эчтәге багланган зәхмәтләренә ачкучыдыр, йәнә моны эчмәк төснә күркәм кылыр вә һәм алә(т) буылмакны²¹ китәрер, вә һәм сеңер тартышкан зәхмәтләргә гаять шифадыр, йәнә сум итенәң йәнчелгәнәнә шифадыр, кайнатып эчсәләр вә һәм өстенә сөртсәләр, һәм суына тотсалар, һәм теш агрыгына шифадыр.

Йәнә моны кайнатып, ширбәт берлә эчсә, күкрәк агрыкларына вә һәм кабырга агрыкларына, вә һәм чәнчүләренә шифадыр, вә һәм салкынлык берлә булган багыр (бавыр) агрыгына шифадыр, вә һәм багрыны, вә һәм эчнә, вә һәм талакны куәтле кылыр. Гаять пакъ кылыр, эчәнә вә һәм агрыкларына шифадыр, бөвелә тоткан кешеләргә файдалыдыр, вә һәм хаизы тотылган хатынларга, вә һәм булугын тота алмаган кешеләргә шифадыр. Йәнә хәшәрәтләр чакканга²² шифадыр. Йәнә моның берлә эчтән йылыны келәмәктә вә багырга, талакка файдасы тигмәктә диюдер.

2. Локман Хәким китабы (Казан кулъязмасы)

Аның кулъязмасын 1984 елда Казанда яшәгән Рабига Замановадан алган идек. Кулъязма яхшы сакланган, каллиграфиясе дөматур эшләнгән (ак, сары, алсу, зәңгәр, яшел, соры кәгазьләренә аралаштырып язылган), һәр битнең тексты сызыклар белән кысаланган. Бит саны – 84, кәгазь форматы – 12,3 x 20 см, язу форматы – 9,5 x 15,5 см.

Кулъязмага керештә бу әсәрне Локман Хәким янында жиде ел өйрәнәп тәҗрибә алган Абделхәким бине Заһид язган, дип әйтелә. Ләкин текстлардан күренгәнчә, Лок-

ман Хәким тәҗрибәсен татар күчерүчесе механик юл белән генә эшләмәгән. Ул инде рус медицина фәненнән дә хәбәрдар булган. Анда, терминнарда тукталганда, шәрехләп, «урысча» болай дип әйтелә, – дип язуы укымышлылык билгесе санала.

Бу кулъязма китап 46 бүлектән гыйбарәт, һәр бүлек берәр төрле дәва ысулына багышланган: мәсәлән, «Хасияте үрмәкүч», «Хасияте төлкә», «Хасияте котырган эт тешләннән» һ.б.

Хасияте ир тамыр

Төркичәдә вә һәм урысча «ир тамыр» диләр, һәркем ирсәгә мәгълүм улынадыр, бер кем ирсәдә коруг сызлау²³ булса, тамырны кайнатып эчәләр, эшкәрә (*дәвага* – М.Ә.) файда бирүчедер. Бер кем бирсә дә кан зәхмәте булса, бу тамырны кайнатып эчмәклеп илән файдалыдыр. Бер кем ирсә кан алдырса, кан алдыргандын соң бу тамырны һаваның һуш вакытында кайнатып эчсәләр, кан карасын китәрер, усал каннарны уңлатыр, әмма салкын вакытларда хәтәрдер, салкын тимәкдин сакланалар. Бер кем ирсә бу тамыр илән дәва кылса, сакланалар: тозлы төгамләр хосусан, тамыр эчкән кемсәне кайнамаган су эчәмәклепдән, чи нәрсәләренә йимәкдән сакланалар, бу нәрсәләрдән сакланмаса, дәвасының файдасы булмас.

Дәва кылмакның файдасы – саклануда булыр.

Бер кем ирсә бу тамырны кайнатып эчсә, әгъзаны йиңел кылыр, күңелне шат кылыр, күңел болганып космакдин имин кылгай, онытчакны китәрер (*ягъни склерозны* – М.Ә.), буын тартышмакдин имин кыйлгай, гаять межжәрәбдер (*ягъни күп сыналган тәҗрибәдер һәм ышанычлыдыр* – М.Ә.).

*Хасияте зәнжәбил*²⁴

Төркичә вә һәм урысча имбир диләр. Һәркем ирсәгә мәгълүм улынадыр, бер кем ирсәнең аягы-кулы тартышса, бу тамырны кайнатып эчсәләр файдалыдыр, бер кем ирсәнең эчәкләре тартышса, яки аралашса бу тамырны кайнатып эчсәләр, файдалыдыр, бер кем ирсә бума ютәл булса, яки шундайын бума хәстә булса, бу тамырны кайнатып эчсәләр файдалыдыр. Бер кем ирсә бу тамырны кайнатып эчсәләр, әгъзаны бөләнд (*зур, бөөк* – М.Ә.) кылыр, вә симез кылыр. Бер кем

ирсәгә, ягъни ул кем ирсә дә сөяк сызлавы булса, яки кабырга агрусы (ягъни тозлар утырса – М.Ә.) булса, яки ул кем ирсәнен күкрәге агырса, яки күкрәге кысык булса, бу тамырны кайнатып эчмәкләк илән, күкрәк агрусын китәрер, сулу алмакны жиңел, иркен кылыр. Бер кем ирсәнен әгъзасында бүсер зәхмәте булса, яки бабасыр зәхмәте булса, имбирнең тамырын кайнатып, аның суын бер савытка салып, ун көн яки унбиш көн микъдары ул савытның агзын багылап куйсалар, ул тамырның суы бик куәтләнәр. Имди бу суны һәр көн иртә берлән ач карынга бер чынаяк кадәр эчсәләр, ул бүсер вә һәм бабасыр вә һәм баба бу суның куәтенә тәкәт-тәкәт була алмаслар, бу яд улынган (искә алынган – М.Ә.) зәхмәтләр һәр көн бәкүн бетәр, ягъни ки-

мегәй, бу зәхмәтләрдин имин булмайын калмас. Мәгәр саклансалар, бу тамыр илән дөва кылган вакытларда сакланалар: тозлы төгамнәрдән, кайнамаган су эчмәктән, чи нәрсәләр йикмәктән (ашамактан – М.Ә.) вә эчмәктән: кишер вә шалкан кеби, кавын-карбыз кеби нәрсәләрдән, жиләк-жимеш кеби нәрсәләрдән сакланалар, бу нәрсәләрдән сакланмаса, дөва кылмакының файдасы булмас. Бер кем ирсә бу тамырны кайнатып эчсәләр, күзенә караңгысын китәрер. Күзнә раушан (якты) кылыр, күз күрмәкне вә колак ишетмәкне бик үткен кылыр, әгъзаны йиңел кылыр, фәһемне зирәк кылыр, бу тамыр берлән дөва кылсалар, салкын вакытларда, хосусан сакланалар, хәтәрдер. Дөва өчен файдалыдыр, мәгәр саклансалар. Төмам.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹Хасияте мәски – жофар (выхухоль) атлы жәнлекнең маеннан ясалган сыекчаның үзенчәлеге. Аны татар хатын-кызлары косметик чара итеп кулланганнар, исле май кебек тәннәренә сөрткәннәр, аның мае хуш исле булган.

²Латифдыр – йомшактыр.

³Могътәдил – уртача.

⁴Зәгъфәран – хуш исле буяу матдәсенә бай булган көньяк үсемлеге (шафран), шул үсемлектән ясалган буяуның сихәтле үзенчәлеге булып, элекке заманнарда тәлинкә эченә шул зәгъфәран буявы белән догалар язып, язма өстенә су салып болгатып эч авыртуларга шифа була дип эчә торган булганнар. Димәк бу үсемлектән ясалган бу катнашма дөвалау үзенчәлегенә дә ия булган.

⁵Жәмалны – йөзнен матурлыгын.

⁶Күзгә йәвез су инмәкне – күзгә яшь жыелу, яшь агуны.

⁷Эчнә вә шәһвәтне куәтле кылыр – эчкә авыруларны бетерер, женси дәртне арттырыр.

⁸Чирек мыскал – бер граммга туры килә.

⁹Зиядә – артык күп.

¹⁰Хасияте мөшкә – башка тыйб китапларындагы жәүз (мөшкәт чикләвеге), жәүз буа чикләвегенә (әстерхан чикләвеге) туры килә (Мирас журналы, 1991, № 1, 91 б.; 1992, № 6, 119 б.; 1994, № 5-6, 267 б.).

¹¹Хасияте ыскынкул – елга кондызларының дөвага яраклы сыйфатлары турында сүз бара. Аның койрык мае дөва-даруларга яраган. Кондызның уылдыгы (йомыркасы) медицинада дөва препаратында кулланыла.

¹²Кондыз – бобр.

¹³Кешене һәлак кыла торган кабырчыклар – яман сыйфатлы кутырлар (рак).

¹⁴Фи әл-жәмлә – бөтен.

¹⁵Ир тамыры – русча «мужской корень», көньяк илләрдә үсә.

¹⁶Онытчак – хәтерсез, склероз белән интегүче.

¹⁷Мәзкүр – искә алынган.

¹⁸Хиссиянең агрыкларына шифадыр – нерв авыруларына дөвадыр.

¹⁹Хасияте ир тамыры – ир тамыры исемле үсемлекнең дөвалау үзлекләре.

²⁰Йавзилләрне – жәрәхәтләрне, язваларны.

²¹Аләт буылмакны китәрер – аденома чиренә дөва булып.

²²Хәшәрәтләр чакканга – елан, чаян, кара кортлар һ.б. агулы бөжәкләр чакканда.

²³Коруг сызлау – жәрәхәтсез сызлау.

²⁴Хасияте зәнжәбил – имбир жимешенә дөва хасиятләре.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ситдинов Ф., Макалеев И. Гасырлар аша // Социалистик Татарстан. – 1980, 24 сентябрь.
2. Фәйзуллин Мидхәт. Мәшһүр врач // Казан утлары. – 1980. – № 9. – 175-176 б.
3. Хәйруллин Ә. Халык саклаган мирас // Социалистик Татарстан. – 1980, 25 октябрь.
4. ТФА. Мирасханә. – 39 кол. – 1828 эш бер.
5. Мирас. – 1991, №1; 1992, № 3-12; 1993, № 2-7, 9-12; 1994, № 2, 4-9.

ЖАМАЛ ВӘЛИДИ

Жамалетдин Жәләлөтдин улы Вәлиди (1887-1932) – тел-әдәбият галиме, педагог, жәмәгать эшлеклесе. 1908-11 елларда Иж-Бубый, 1911-17 елларда Оренбургтагы «Хөсәени» мәдрәсәләрендә, 1918-23 елларда Казан, Арча, Төтеш мәктәпләрендә, рабфакларында укыта. 1923-31 елларда Көнчыгыш (Казан) педагогия институты доценты.

Фәнни хезмәтләре татар грамматикасы, әдәби теле, диалектологиясе, татар халкының рухи мәдәниятен өйрәнүгә багышланган.

Джамал Джалалетдинович Валиди (1887-1932) – языковед и литературовед, педагог, общественный деятель. В 1908-11 годах преподаватель в медресе села Иж-Бобья, в 1911-17 годах – в медресе “Хусаиния” (Оренбург), в 1911-17 годах – в учебных заведениях городов Казань, Арск, Тетюши. В 1923-31 годах – доцент Восточного педагогического института в Казани.

Научные труды посвящены татарской грамматике, литературному языку, диалектологии, проблемам духовной культуры татарского народа.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2007

ЖАМАЛ ВӘЛИДИ – АКЫЛ ИЯСЕ, ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ГАЛИМ*

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Асылгараев Ш.Н. Джамал Валиди – мыслитель, ученый-энциклопедист.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и творчества выдающегося ученого, педагога и общественного деятеля Дж. Валиди.

“Тарихыбыз бай: менә соңгы ун елда шундый бер “полоса”га килеп кердек, әдәбият, ижтимагый фикер өлкәсендәге зур эшлеклеләребезнең йөз еллык юбилейларын уздырабыз. Г.Колахмәтов, М.Вахитов, Ф.Әмирхан, Г.Тукай, Г.Ибраһимов, Г.Газиз, К.Тинчурин... Менә шул төркемдә – талантларын 1905 ел революциясе ачып жибергән, шул революциядән соң бик тиз генә “Халыкка хезмәткә” күчкән кешеләр

арасында исеме бүгенге яшь буынга бөтенләй дип әйтерлек таныш булмаган үзенчәлекле зур бер галим – Жамалетдин Вәлидов (Жамал Вәлиди) та бар. Аның да тууына йөз ел.”

Бу юллар халык язучысы М.Мәһдиевнең Жамал Вәлидинең тууына йөз ел тулу уңаеннан “Социалистик Татарстан” газетасында [1] дөнья күргән “Тарихтан сабак” исемле язмасыннан китерелде. Әлеге юлларның язылуына да 20 ел вакыт үтеп бара. Югарыда исемнәре күрсәтелгән әдипләр-

* Фотосурәтләр Вәли Хажиев архивынан алынды.

нең тууына да быел 120 ел тула. Шушы дата уңаеннан аларның кайберләренең туган көннәре зур залларда күпсанлы жәмәгатьчелек һәм хөкүмәт житәкчеләре катнашында тантаналы шартларда билгеләп үтелә, аларның тәржемәи хәлләре, ижат эшчәнлекләре турында газета-журнал битләрендә саллы, бай эчтәлекле мәкаләләр урын ала, хәтта шушы уңайдан сайланма хезмәтләре, аерым әсәрләре китап булып басылып чыга.

Бу күркәм һәм кирәкле фал. Зур шәхескә, талант иясенә хөрмәт һәркайда һәм һәрвакыт булырга тиеш. Моңың яхшы үрнәген без агымдагы елның март-апрель айларында Галимжан Ибраһимовка, аның ижатына багышлап үткөрелгән тантаналы чараларда күрдөк. Алар әдипнең исемен мәңгеләштерүгә зур өлеш булып һәм киләчәктә дә шундый чаралар уздырырга насыйп итсен.

Ләкин шушы уңайдан, ягъни Г.Ибраһимовның олуг юбилее уңаеннан, М.Мәдиевнең "...исемә бүгенге яшь буыңга бөтенләй таныш булмаган үзенчәлекле зур бер галим – Жамалетдин Вәлидов та бар" дигән сүзләре хәтердән чыкмый. Октябрь

аенда аның да тууына 120 ел тула, әмма исемә бүгенге яшьләргә тагын билгесез булып калыр. Чөнки инде бүгенге яшьләребез Ж.Вәлидинең гарәп шрифтында язып калдырган күпкырлы бай мирасын укый белми. Гарәп хәрефен латинга, латинны кириллицага алыштыру безнең барыбызны да, дөресрәге, татар халкының берничә буынын мең еллык язма мирасыбыздан аерды. Жамал Вәлиди үз чорында моның дөрес гамәл булмавын аңлап, 82 зыялы мөрәжәгатенә кушыла, алфавит алыштыруга каршы чыга. Төрмәдә тикшерүченең "82нең протесты"на ни өчен кул куюын сорагач, галим тыныч һәм аңлаешлы итеп: "Яңа әлифба кертү милли мәдәният өчен чын фажига, чөнки бу традицияләренең тулысынча өзелүе дигән сүз. Бөтен халык кинәт кенә, бер мизгел эчендә наданга әверелә" [2, 88], – дип җавап бирә. Без бүген дә әнә шул мизгел алып килгән фажигане тоеп яшибез. Әби-бабаларыбыз, эти-әнил-әребез мирасын өйрәнүгә гажиз без, чөнки язу (хәреф) танымыйбыз. Шуңа күрә Ж.Вәлидинең бай мирасы татар жәмәгатьчеләге игътибарыннан һаман читтә калып килә. Ә бит тәнкыйтьче Р.Мостафин

Татар педагогия техникумының әзерлек курслары мөгаллимнәре һәм шәкертләре (1919). 2нче рәттә сулдан өченче Жамал Вәлиди.

үзенең “Жамал Вәлиди фаҗигасе” исемле язмасында әдипкә мондый бәя биргән иде: “Ул, чыннан да, акыл иясе – энциклопедист, ижади сәләт киңлекләре ягыннан чагыштырсаң, Ж.Вәлиди Г.Ибраһимовка тиң” [2, 86]. 1977, 1987, 1997 елларда Жамал Вәлидинең тууына 90, 100, 110 ел тулу уңаеннан язылган мәкаләләрендә Р.Мөхәммәдиев, М.Мәһдиев, Р.Мостафин кебек язучыларыбыз тарафыннан әдипнең тормышына һәм ижатына багышлап фәнни конференцияләр үткөрү, хезмәтләрен матбугатта бастырып чыгару мәсьәләләрен күтәргән тәкъдимнәр дә моңа кадәр тормышка ашырылмады.

Ниһаять, быел боз кузгалыр төсле. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында сентябрь аенда, галимнең 120 еллыгына багышлап, киңәйтелгән Гыйльми совет утырышы уздыру каралган. Шул ук институт житәкчелеге тәкъдире белән Жамал Вәлидинең туган төбәге – Апаста октябрь ахыры – ноябрь башларында зур фәнни-практик конференция үтәчәк. Юбилей уңаеннан, галимнең тел өлкәсенә караган сайланма хезмәтләре 25 басма табак күләмендә аерым китап булып басуга әзерләнгән.

Галимнең ижатын тикшерүчеләр дәрәҗә билгеләгәнчә, Жамал Вәлиди узган гасырның 20нче елларында ук инде җәмәгатьчелек тарафыннан атаклы тел галиме, тәнкыйтьче-публицист, фәлсәфәче булып танылган. Моңың дәрәҗәгә аның шул чор вакытлы матбугатында дөнья күргән күпсанлы язмалары белән раслана. Халык язучысы М.Мәһдиев аның тел, әдәбият, тарих буенча “Вакыт”, “Безнең байрак” газеталарында, “Мәгариф” журналында басылган берничә йөз мәкаләсенең өйрәнелмичә ятуы турында ачынып яза. Әдип фикерен болай дәвам итә: “... башка халыклар булса, әллә кайчан бергә туплап, өч-дүрт том итеп чыгарырлар иде инде, юк шул, бездә ашыкмыйлар” [1]. М.Мәһдиев биредә Жамал Вәлиди язган газета-журналларның өчәсен генә атаган, ә бит саны китсәң, аларның саны дистәдән артык. Бу галим эшчәнлегенең күпкырлы булуы турында сөйли. Шуңа күрә Ж.Вәлиди ижатын берничә тармакка (татар әдәби телен нигезләү,

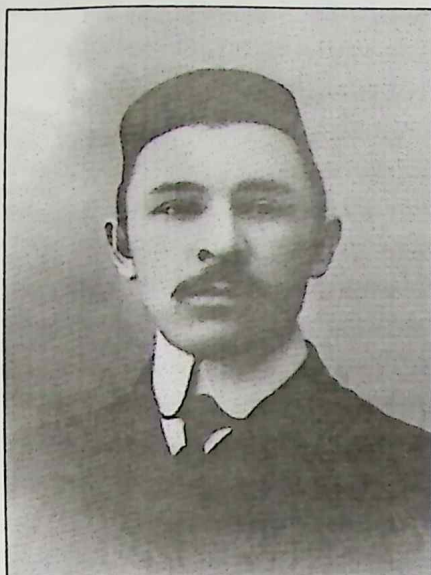
әдәбият тарихы һәм тәнкыйте, иҗтимагый фикер тарихы) аерып тикшерү, өйрәнү дәрәҗә булып. Бу күп көч, белем һәм вакыт сорый торган зур эш. Моңы һәр тармакның үз белгечләре генә канәгатьләнәчәк итеп эшли ала. Аңлашылса кирәк, бер журнал мәкаләсендә моңы эшләү мөмкин түгел. Шуңа күрә язмабызның икенче өлешендә галимнең тормышы һәм тел өлкәсендәге эшчәнлегенә турында кыскача бәяләмә бирү белән чикләнәбез.

Жамалетдин Жәләлетдин улы Вәлидов (Жамал Вәлиди) 1887 елның 12 октябрендә Апаста районының Апаста авылында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Бер яшь тулганда атасы үлеп, кечкенә Жамал әнисе тәрбиясендә кала. Ун яшенә кадәр үз авылындагы башлангыч мәктәптә укый, соңыннан заманы өчен атаклы булган Иж-Бубый мәдрәсәсендә белем ала, хезмәт юлын да шунда башлап җибәрә. 1908 елда мәдрәсәне тәмамлагач, аны шул ук мәдрәсәнең эчке эшләр мөдире һәм укытучысы итеп билгелиләр. Биредә дүрт елга якин эшләгәч, 1911 елда ул Оренбургка килә һәм 1917 елга чаклы шул шәһәрдәге “Мәдрәсәи Хөсәения”дә укыта. 1918 елда ул Казанга килә һәм укытучылар хәзерләү курсларында укытуын давам итә. 1918-21 еллар арасында Арча, Төтеш шәһәрләрендә татар урта мәктәпләрендә һәм Төтеш педтехникумында укытучылык итә. 1921-22 уку елында Казандагы шәрәф академиясе рабфагында укыту эшләре мөдире була. 1922-23 уку елында исә Казан дәүләт университетының рабфагында яшьләргә белем бирә. 1923-24 уку елында татар рабфагында укытучы була, ә 1923 елдан башлап, 1931 елның алтынчы маена, ягъни кулга алынганга кадәр, Көнчыгыш (Казан) педагогия институтында эшли, доцент вазифасын башкара.

Республика дәүләт куркынычсызлыгы комитеты архивларында сакланган документларны өйрәнә һәм әдипнең кызы Әминә ханымның сөйләгәннәренә нигезләнеп, язучы Р. Мостафин “Жамал Вәлиди фаҗигасе” исемле мәкалә яза. Мәкалә “Татарстан” журналында дөнья күрә [2]. Рус телендәгесә “Трагедия Джамала Валиди” дип атала. Ул “Татарстан” (1997, №12) журна-

лының русча вариантында басылган.

Язманың беренче өлешендә галимнең кулга алынган көненнән (1931 ел, 6 май) алып, үлеменә кадәр (1932 ел, 30 ноябрь) газаллы төрмә тормышы (туктаусыз мыскыллар, сораулар, кыйнаулар) тасвирлана.

1920чы еллар башында

12 яшьлек кызы Әминә әтисе белән күрешергә берничә мәртәбә төрмәгә килә. Шундый күрешү мизгелләренә берсе турында ул болай дип сөйләгән: “Берничә айдан соң, ниһаять, күрешергә рөхсәт ителәр. Әти безнең янга култык таякларына таянып чыкты. Бик газалланып атлый иде, сынган аяк-куллары бик авырткандыр, күрәсәң. Аны хәтта ишегалдына да конвойсыз чыгаралар иде, барыбер кача алмас дигәннәрдер инде.

Көзгә салкын көннәренә берсе иде. Төнлә белән яңгыр явып үткән, ә иртәнгә суытып жибәргән, аяк асты бозланып каткан иде. Әтине ул көнне хастаханәгә илтергә тиешләр иде, шуңа күрә без аны төрмә янында көтеп алдык. Үзәкләргә үтәрлек әче жил исә, өстемдәге киёмем юка булганлыктан, мин бик тундым. Шулай да түзем – әтиемне бик күрәсем килә иде.

Менә, ниһаять, ике сакчы аны өстерәп диярлек алып чыктылар. Ә әтием атлый да алмый, бөтенләй бетерешкән. Житмәсә, аяк асты бозлавык. Ике адым гына атлый да егыла, ике адым атлый да, тагын егыла. Шунда әнием түзмәде: “Нишлисез сез, ерткычлар!” – дип, әтием янына ташланды. Әмма конвоирларның берсе винтовкасын аңа төбәп: “Тукта, атам!” – дип кычкырды. Мин бик курыктым. Әтием нәрсәдер әйткәч кенә, әнием тынычланып читкә китте” [2, 85].

Туктаусыз дәвам иткән сораулар, кыйнаулар, мыскыл итүләр Жамал Вәли-

динең түземлеген соңгы чигенә житкергәндер, күрәсәң. Боларның барысына да берьюлы чик куймакчы булып, ул өченче каттан (төрәздән) сикерә, ләкин исән кала, кул-аяклары сына, бик каты имгәнә. Шуннан соң аны Вахитов урамындагы шифаханәгә күчәрәләр, тик файдасыз, аның көннәре санаулы гына калган була инде. Әминә ханымның сөйләве буенча, ул әтисе белән 1932 елның 29 ноябрендә күрешә, ләкин аңында булмый, ә икенче көнне, ягъни 30 ноябрь көнне галим күзләрен мәңгегә йома, жәсәденең күмелгән урыны билгесез.

Р.Мостафин мәкаләсендә бер ел барган тикшерүләрдән соң, дөресрәге, 1932 елның 11 маенда Жамал Вәлидигә суд карары чыгарыла, карарда аның “оештыручы үзәк” житәкчесе булуда, “үзәк”нең легаль булмаган жылышларын уздыруда, халык арасында һәм матбугатта буржуаз милли идеяләр таратуда гаепләнеп, биш елга хөкем ителүе, “башка тоткыннар белән бергә Беломорбалтлагерына озатылуы”, ОГПУ карары белән 1932 елның 22 декабрендә Жамал Вәлидинең “шартлы рәвештә вакытлынан алда азат ителүе” турында әйтелә”. Жамал Вәлиди тормышы һәм ижаты белән кызыксынган һәр укучыга без бу язманы укып чыгарга тәкъдим итәбез. Чөнки укучы, беренчедән, ул мәкаләдән үзе өчен файдалы булган бик күп мәгълүмат алачак, икенчедән, галим фажигасенә мәгънәсен тагын да тирәнрәк аңлаячак.

Югарыда без Ж.Вәлиди хезмәт юлын укучы буларак башлап жибәрә дигән идек. Шул ук вакытта ул, укучылык хезмәте белән беррәттән, фәнни-тикшеренү һәм публицистика өлкәләрендә эшчәнлеген дә киң жәелдерә. Укучылык аның эшчәнлегенә беренче тармагы булса, икенчесе – бәрәкәтле тармагы – фән өлкәсе. Күпсанлы фәнни хезмәтләренә бер өлеше аны үз заманының көчле әдәби тәнкыйтчесе итеп танытса, икенче зур өлеше – лингвистикага караган тирән тикшеренүләре белән ул укучы күз алдына олы тел галиме – тюрколог булып килеп баса. Аның грамматика, әдәби тел, диалектология һәм лексикография өлкәләренә

караган хезмәтләре тел белеме үсешенә ләккәләп өлеш керттеләр.

Галимнең лингвистик тикшеренүләре үзәгендә һәрвакыт әдәби тел мәсьәләсе, аны эшләү, үстерү, камилләштерү турында кайгыртучанлык тора. Бу проблемага багышлап, ул “Татар телен эшләү мәсьәләсе”, “Телебезнең үсү тарихыннан”, “Төрөк-татар телләренә язмышы”, “Галимжан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре” исемле махсус теоретик хезмәтләрен яза. Шулай ук вакытта бу мәсьәлә аның татар теленә грамматик төзәтешенә, диалектология һәм лексикография өлкәләренә караган хезмәтләрендә дә урын ала. Мәсәлән, “Татар теленә тулы сүзлегә”нә язган сүз башында галим шулай ук әдәби тел үсеш, формалашуы мәсьәләсенә дә тукталып үтә. Чөнки ул сүзлекнең турыдан-туры әдәби тел культурасын үстерүгә юнәлтелгән фәнни-практик кулланма булуын тирәнтен аңлап эш итә.

XX йөзгә беренче чирегендә язма әдәби телебез бик чуар була әле. Зыялыларыбыз ижатында аның берничә варианты чагылыш таба. Әдәби телнең кайсы варианты куллану урынлы, кирәкле булуы хакында “Нур” газетасы битләрендә кызу бәхәс кузгала.

“Нә делдә язармыз?” дип куелган сорауга фәкать бер генә төрле җавап алына: “Әлбәттә Казан делендә”. Әмма ләкин тәгаенли башлагач, “Казан деле дип сөйләндегә дел һәм бер төрле түгелдер... Хәзер безнең Казан шивәсендә диелгән делдә язылган китаплардан мөмкин күрсәтергә: Каюм әфәнде, Ризәтдин әфәнде, Фатих Кәрим әфәнде вә башка гайреләр. Һәр каюсының сүз вә гыйбарә йөреше бер-беренә башкарактыр...” икәнлегә күренә. “Инде ни кыйламыз?” – дигән сорауга бер-бер артлы җаваплар килә башлый. Шушы җаваплардан аңлашылганча, Казан шивәсенә, нигездә, өч вариантта хәрәкәт итүе, ягъни

кулланылышта булуы ассызымлана: 1) иске татар әдәби теленә давам булып, әдәби тел дип аталганы; 2) “Тәрҗеман” газетасының теленә якын булган җәдиди госманлы дип атала торган; 3) татар халкының гомумсөйләмә сүз һәм сүзформалары белән аралашкан, шулар өстенлек иткәнгә, гамәли-гавамлашкан дип атала торган төрләре. “Димәк ки, бер төсле йөңел, асат аңлаешлы бер куелган делнең юклыгы күренә һәм “Нур” газетасы күтәргән сорауларга җавап булып килгән язмаларда нәкъ менә шушы өч төрдәгә телнең әле берсен, әле икенчесен, әле өченчесен яклау башлана” [3, 258].

Менә шундый авыр, буталчык заманда, мәсьәләнең тагын да кискенләшкән чорында Ж.Вәлиди үз өстенә татар әдәби телен өйрәнә, аның грамматикасын язу, телебезнең сүзлек байлыгын туплап, аның тулы сүзлеген төзү бурычын йөкли. Эшнен авыр һәм катлаулы булуы аны куркытмый, 1905 ел революциясә тәэсирендә туып килә торган яңа яшь тел галимгә көч, куәт, дәрәҗә өсти. “Каюм Насырның соңгы елларында һәм аннан соң берничә еллар буена бездә, “Тәрҗеман” тәэсире белән гомуми төрөкчелек фикере шактый көч алып, яңа туган каләмнәребезнең күбесе госманлыча дип әйтерлек яки шуңа тартым тел белән яза башладылар. Ләкин 1905 ел революциясенә төртешә белән мәйдан алган зур мәдәни һәм әдәби хәрәкәт телебезне акрынлап үзенә табигый эзәнә тартып, башта “гомуми төрөкчә” белән яза башлаган

Фатыйх Әмирханны ләхәткә төшерү (1926 ел). Кабер эчендә Жамал Вәлиди һәм Габдулла Харис.

каләмнәрне дә бөтенләй яки берникадәр татарлашырга мәҗбүр итте. Бу инде Каюм Насыйрига таба чигеш дигән сүз иде. Ләкин, шуның белән бергә, инде, “Ләһжәи татари” иясенең теленә караганда күп эшләнгән, күп баеган, бигрәк тә дәресе эшләнеп, баеп бара торган тел туа иде,” – ди Ж.Вәлиди “Татар теленең тулы сүзлегенә” язган сүз башында [4, 5].

Галим әдәби тел, аны эшләү, үстерү һәм камилләштерү турындагы фикерләрен шул темага язылган “Татар телен эшләү мәсьәләсе” дип аталган мәкаләсендә баян итә. Менә шуннан берничә өзек: “Телләрнең эшләнүе, шомаруы ике юл белән була. Берсе – “телнең гамәли эшләнүе” дип аталырга мөмкин. Телне бу рәвештә эшләүче, беренчедән, халык, гаммә булса, икенчедән, шул халык эченнән чыккан язучылар, әдипләр, шагыйрьләрдер. Бу рәвештә эшләнү телне әдәбиятта шигырь өчен яраклы бер хәлгә китерә....

Ләкин тел ике яклы. Ул, бердән, күңел тойгыларын тышка чыгарырга тиеш булса, икенче яктан, гакилдан туган гыйлем һәм фәнне ифадә итәргә тиеш. Менә бу соңгы мәйданда инде ул “үзеннән-үзе” генә эшләнми. Гыйлем һәм фән, кәсеп белән табылган кебек, аның теле дә уйланып, тикшеренеп, эләнеп ясала. Шуның өчен, бу яктан караганда, телне икегә бүлүргә һәм боларның берсен “күңел теле” дисәк, икенчесен “гакил теле” дип атарга мөмкин.

Халык, үз ганганәсе (*халыкның борынгыдан күчәрелеп килгән гореф-гадәтләре* – А.Ш.) белән яшәп, әле жиһан мәдәнияте агымына килеп кушылганга кадәр үк, аның күңел теле, күбесенчә, яхшы ук эшләнгән була, чөнки шул вакытта ук, аның үзенә күрә нәфис әдәбияты була. Моңа мисал итеп безнең татар җырларын, мәкальләрен китерергә мөмкин. Ләкин, халыкның мәдәни агымга килеп кушулуы һәм тәхрири әдәбият (*язма әдәбият* – А.Ш.) башлану белән, “күңел теле”нең эшләнүе тагы да катлауланып, нечкәрәп китә. Зыялы шагыйрь өчен җырдагы сүзләр генә житми, чөнки, ул, үзенә эшендә профессионал булганлыктан, телдә һәрвакыт пөхтәлек, нечкәлек тели, эләнә, ясана. Икенчедән, ул, күбесенчә, мәдәнияттә

үзеннән өстен торган башка халыклардан өлгә дә, үрнәк тә алып, шулар буенча бара. Әгәр теге телдәге сүзләрне шул көенчә алмаса, ул үзенә телендә шуңа мөкабик (*шуңа туры килгән, мәгънәсе бәлән ярашкан.* – А.Ш.) сүзләр эләп таба. Шуның өчен инде монда “күңел теле”нең эшләнүе “гакил теле”неке шикелләрәк, ягъни уйлау, эләү юлы беләнрәк була...

Безнең төрек-татар телләренә әдәби тел булып эшләнүләре аларның истикъяляль (*мөстәкиль, башкага иярмичә, үз алдына булу* – А.Ш.) һәм гавамлашуы өчен уңайсыз булган әхвал (*хәлләр* – А.Ш.) эчендә, гарәп һәм фарсы һөҗүме астында барлыкка килде....

Татар теленең гарәп һәм фарсы баткаклыгынан котылып, мөстәкиль бер әдәби тел рәвешендә эшләнүе фәкәт 1905 елдан соң гына барлыкка килде...

Ике революция арасында безнең тел әдәби яктан эшләнә. Ул Октябрь революциясеннән соң аерым бер шәкел алып, моннан соң да үз юлы белән эшләнүендә давам итәчәк. Аңа, әлбәттә, бер чик куярга мөмкин түгел. Ләкин хәзер анда икенче эш тора: телнең эшләнүендә икенче баскыч – телне фәнни эшләү, “гакил теле” барлыкка китерү. Менә бу – безнең алдыбызга куелган иң мөһим мәсьәлә. 1905 ел революциясе безгә әдәби тел бирсә, ягъни татарчаның нигезен, беренче катын салып, мөстәкиль бер әдәби тел хәлендә тәбәлли иттерсә, бу революция аның икенче катын салып, түбәсен ябып тәмамларга, аны һәм әдәби, һәм фәнни булган бөтен бер тел ясап, башланган төкямелне (*камил булу, камилләну* – А.Ш.) жиренә җиткерергә тиеш” [5, 51-53].

Җамал Вәлидинең татар әдәби телен эшләү, үстерү, камилләштерү турындагы карашлары журнал мәкаләләрендә генә түгел, бәлки “Татар теленең грамматикасы”, “Татар теленең тулы сүзлегенә” кебек зур капитал хезмәтләрендә дә чагылыш тапкан. Галимнең бай педагогик практикасы, актуаль һәм күп профильле лингвистик иҗат җимешләре, киң филологик тәҗрибәсе шушы хезмәтләрнең нигезенә салынган, шуларга кереп реальләшкән.

“Татар теленең грамматикасы” 1919 елда

басылган. Исеме грамматика булса да, эчтә-легә буенча ул хәзерге татар теле курсының (лексикологиядән башка) һәммә бүлекләрен эченә сыйдырган. Анда грамматика, фонетика һәм графика-орфография бүлекләре бар. Һәрбер бүлек, автор әйткәнчә, ул вакыттагы урта типтагы мәктәпләргә генә түгел, хәтта үз заманындагы югары мәктәп укучыларын (студентларын) да канәгатьләндерерлек итеп эшләнган. Бу хезмәт Каюм Насыриның “Әнмүзәж”еннән соң татар теленең икенче фәнни грамматикасы дип аталырлык бер әсәр.

“Бу әсәргә төп концепциясендә К.Насыриның “Әнмүзәж”е белән уртаклык бар, – ди грамматика белгече В.Хангилдин галимнең сайланма әсәрләренә язган сүз башында. Беренчедән, аларның икесе дә логик-грамматик юнәлешкә тартымлы язылган. Икенчедән, морфология һәм синтаксис бүлекләре, нигездә, “Әнмүзәж”неке белән бер төрле үк схемага корылганнар: морфология бүлегендә сүзләр өч группага – исем, фигыль, элементгә (“Әнмүзәж”дә: исем, фигыль, хәрәф) аерылу нигезендә төркемләнган булсалар, синтаксис бүлегендә синтаксик төзелешнең төп берәмлегә итеп тегендә дә, монда да жөмлә түгел, бәлки “тәркип” (сүз тезмәсе) алынган.

Үз чиратында, “тәркип” өч төргә: аеру тәркибе, теркәү тәркибе һәм хөкем тәркибе исемнәрендәгә төрләргә аерылган. Жөмлә исә шул ук тәркипнең бер төре дип – “хөкем тәркибе” дип билгеләнган һәм шул ук яссылыкта тикшерелгән. Аерма терминнарда гына диарлек: мондагы аеру тәркибе “Әнмүзәж”дә “тәркибе тәүсыйфи” дип, теркәү тәркибе “тәркибе изафи” дип, хөкем тәркибе исә “тәркибе тамь” дип исемләнган.

Ләкин шулай бер үк схемага салынган эчтәлек Ж.Вәлиди грамматикасында “Әнмүзәж”дәгегә һәм, гомумән, Вәлидинекенә чаклы язылган татар грамматикаларыныкына караганда, бик күп өстен: тулы, катлаулы, үзенчәлекле һәм оригиналь”.

Галимнең грамматика дәрәсегә турында сөйләүне шунда туктатып, укучыны, кыскача гына, аның “Татар теленең тулы сүзлегә” [5] белән таныштыру өлешенә күчәбез.

Сүзлеккә язган сүз башында Ж.Вәлиди бу эшкә 1911 елда, “Хөсәения” мәдрәсә-

сендә укуында керешүе турында әйтә. Моның өчен ул мәдрәсәдә махсус түгәрәк оештыра, татарлар яши торган төбәкләрдә хәбәрчеләр булдыра, алар аша сүзлекнең лөгатылеген туплау эшенә керешә. Кыскасы, Ж.Вәлиди, татар лексикографиясе тарихында, беренчеләрдән булып, картотека нигезендә фәнни юл белән сүзлек төзү эшен башлап җибәрә. Кызганыч, 1914 елда башланган Беренче Бөтендөнья сугышы комагаулык итә, сүзлек төзү эше тукталып тора, автор аңа биш елдан соң гына әйләнеп кайта, ягъни сүзлекне турыдан-туры төзү эшенә 1919 елда керешә ала. Аның беренче еллары сүзлекнең принцип-ларын, фәнни-теоретик нигезләрен эшләүгә китә. Шул теоретик тикшеренүләрнең фәнни сөзәптәсе Сүзлекнең сүз башында ләеклы урынын ала. Әлегә сүз башында автор “Лөгать китаплары үзләре язылган чорның көзгәсе булырга тиеш”, – дип яза. Кыскасы, сүзлек шул вакыттагы телне күрсәтергә бурычлы. Татар әдәби теленең эшләнү дәверә кичерүен, Сүзлекнең тулы сүзлек булуын исәпкә алып, анда жирле сөйләм сүзләренә – диалектизмнар-га да киң урын бирелә.

720 биттән торган Сүзлекнең беренче томы, ике кисәккә бүленеп, 1927 елда беренче, 1929 елда икенче бүлгә матбугатка чыгарыла. Кайбер мәгълүматларга һәм аерым кешеләрнең хәбәрләренә караганда, сүзлек тулысынча төзелеп тәмамланган булган. Ләкин аның калган өлеше, гарәп алфавиты буенча “т” хәрәфеннән соңгы хәрәфләргә төзелгән өлеше, дөнья күрә алмый кала.

Беренче том зур һәм эчтәлекле сүз башы белән ачыла. Монда автор татар теленең лексик-семантик төзелеше, аның диалектлары, әдәби тел булып формалашуы, үсеше турында фикер йөртә.

Сүзлектә сүзләр һәм сүзтезмәләр ныклы алфавит тәртибендә урнаштырылган. Ж.Вәлиди аларны баш сүз мәкаләсе эчендә беренче сүз принцибы белән, алфавит тәртибендә, һәрберсен яңа юлдан тезеп бара. Шулай итеп, сүзлек урынсыз кабатланулардан котыла, файдалану өчен уңайлы була.

Ж.Вәлидинең татар лексикографиясенә керткән яңалыгы – фигыльләрне нинди формада бирү мәсьәләсен хәл итү. Аңа

кадәр сүзлекләрдә фигыль -мак формасы белән бирелсә, Ж.Вәлиди моны кире кагып, -ү формасын тәкъдим итә. Шуннан соң -ү формасы традициягә кереп китә.

Жамал Вәлиди үзенә 15-20 еллык хезмәт гомерен гаять зур эшчәнлек белән уздырган: берничә йөз табак күләмендә һәм ярты йөзгә якын (газета мәкаләләрен исәпкә алмастан) житди әсәрләр язган һәм шуларның иң зур

күпчелеген матбугатка чыгарган. Матбугатка чыккан эшләренң зур бер өлеше тирән тәнкыйтьтән яки турыдан-туры фәнни тикшеренүләрдән гыйбарәт. Шуна күрә, Ж.Вәлиди татар филологиясе тарихында заманының көчле, объектив тәнкыйтьчесе һәм күренекле галиме-филологы булып танылган. Галимнең күпкырлы ижаты үз өйрәнүчеләрен көтеп кала.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мөһдиев М. Тарихтан сабак // Социалистик Татарстан. – 1987, 13 октябрь.
2. Мостафин Р. Жамал Вәлиди фажигасе // Татарстан. – 1998, № 5/6. – 85-89 б.
3. Бәширова И.Б. XIX йөз ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле һәм Гаяз Исхакий // Гаяз Исхакий һәм татар дөнъясы. – Казан: Фикер, 2000. – 256-267 б.
4. Вәлиди Ж. “Татар теленең тулы сүзлегә”нә сүз башы // Татар теленең тулы сүзлегә. – I т. – Казан, 1927. – 5-20 б.
5. Вәлиди Ж. Телебезне эшләү мәсьәләсе // Безнең юл. – 1922, №4. – 51-56 б.

ТЕЛЕБЕЗНЕҢ ҮСҮ ТАРИХЫННАН*

Жамал Вәлиди

Галимҗан Ибраһимовка багышлыйм.

Моннан 20 еллар элек, татар телендә вакытлы матбугат чыга башлау белән үк, бездә төреклек-татарлык мәсьәләсе баш күтәрде. Татар телендә газеталар, журналлар чыга башлау дигән сүз, әлбәттә, гамәлдә татарлыкны тану дигән сүз иде. Ләкин гамәлдә тану белән назарыйяда яки нигездә тану арасында аерма бар икән. Моңа безнең тарихыбызда байтак мисаллар табарга мөмкин. «ч, п» кебек хәрефләрне гарәп хәрефләре белән бергә үк диярлек кабул иткән идек. Алар белән һәркем яза иде. «Пычак»ны берәү дә «быжак» дип язмый иде. Ләкин, шулай булса да, «ысулы жәдит» башланганга кадәр, бу хәрефләр әлифбага кертелмәде, ягъни алар бездә билетсыз, «незаконный» рәвештә генә яшәп килделәр.

1905 нче елдан соң бездә чыга башлаган газета-журналларның теле татарча булса да, хәзерге шикелле татарча түгел, алар яки төрекчәгә тартым, яки эшләнмәгән татарча иде (боларның арасынан бик аз каләмнәренә генә истисна итеп алырга кирәк).

Без революция артыннан дөнъяга чык-

кан, ләкин күбесе озак яшәми, берәм-берәм мәйданнан югалган газета һәм журналлар арасынан Октябрь революциясенә кадәр дәвам иткән һәм ике революция арасында популяр булган ике газетаны «Вакыт» белән «Йолдыз»ны гына алыштырды. Бу ике орган бер-береннән эчке яклары белән бик нык аерылган кебек, тел ягынан да бик нык аерылалар иде. Фикер һәм мәсләк ягынан булган аерма мәдәнияттә югала торган халыкларның матбугатында да булган табигый бер хәл. Әмма бу ике газетаның телләрендә булган характерлы аерма, безнең телебезнең яңа эшләнү дәверендә булуынан, аның әле үзгә бер билгеле эз алып житә алмавынан килгән чордагы бер күренеш иде. Ул чордагы вакытлы матбугат дөнъябызда хаким булган бу ике органның теле арасындагы аерманы сызып күрсәтү монда урынсыз булмас.

«Вакыт»ның һәм аның иптәше «Шура»ның телендә төрекчелек тенденциясе бик ачык күренеп тора. Ул, татар телен эшләтүгә, аннан яңа төгъбирләр ясауга һәм татар теленең булган байлыгынан файдаланырга бер дә әһәмият бирмичә, бу

*Мәкалә «Безнең юл» журналынан (1928, I сан) алынды.

турыда төрекчәдә ясалып эше беткән формалардан, тәгъбирләрдән киң рәвештә файдалана, имлясында да төрек юлын тота иде («өчен»не «ичүн» язу кебек).

«Йолдыз»ның телендә без башта ук төрекчелек тенденциясеннән азатлыкны күрәбез. Баш мөхәррире татар теленә хезмәтчеләреннән һәм идеологларыннан булган бу газета ул замандагы газеталар арасында тел ягыннан бөтенләй бер аерым урын тота иде. Ул, башта ук, яхшы ук эшләнгән үзенә махсус бер тел һәм слог белән, билгеле имля белән һәм татар теленә үзенә каратып эшләнгән, шул вакытка караганда яңа бер имля белән чыкты.

Ләкин, моңа карап, «Йолдыз»ның телен хәзерге тел дип уйларга ярамый, ул хәзерге тел генә түгел – ул, алда әйтелгәнчә, соңгы революция алдында эшләнеп килә торган телдән дә шактый аермалы. Гарәпчә, фарсыча сүзләргә истигъмал кылу ягыннан «Йолдыз», «Вакыт»тан күп артта торгандыр, ләкин монда дикъкать итәргә тиешле нокта шул: «Йолдыз» гарәп, фарсыны төрекчәгә түгел, бәлки татар теленә катыштыра, ягъни, «Йолдыз»ның шактый куе рәвештә гарәп, фарсы чигеше белән чигелгән телнең жирлегенә нәкъ татарча. «Вакыт» белән «Йолдыз»ның теле арасындагы бу төп аерманы без аларның чыга башлау дәверендә үк бик ачык күрәбез. Бу елларда ул ике газета көндәлек булмыйча, атнага ике-өч тапкыр гына чыга; шуның өчен, газеталарның мөһимрәк өлешен баш мөхәррирләр үзләре язып тутыралар; читтән килгән язучыларны да бик нык үзләштерәләр иде, шулай итеп, «Йолдыз»да һади Максуди теле, «Вакыт»та исә, Риза Казый һәм Фатих Кәрим теле хөкем сөрә иде. Соңыннан, газеталар көндәлеккә әйләнеп, анда читтән күп каләмнәрнең катышуы һәм алар арасына акрынлап яшә язучыларның да керүе, һәм, заманның узуы белән бәйләнешле рәвештә, татарчылыкка булган агымның көчәюе нисбәтендә, ул ике газетаның теле арасында булган теге характерлы аерма да элекке куәтен киметә, алар торган сәен гомуми типка якынлашалар, ләкин аерма бөтенләй үк бетми, төп аерма аларның соңгы көннәренә кадәр саклана.

Инде бу ике органның тел мәсьәләсенә булган карашларына, ягъни мәсьәләгә назарый ягына тукталыйк. Бу турыда бер фикер алу өчен, газеталарның башларына бер күз салыйк. «Вакыт»ның башына «төрөкчә газета»дыр дип, «Йолдыз»ныкына исә «жәридәи төркиядер» дип куелган. Зур бер нәрсәгә характеристика бирү өчен, кайвакытта бик кечкенә нәрсә дә җитә. Монда да югарыдагы ике пар сүздән бик күп мәгънә чыгарырга мөмкин.

«Вакыт» газетасы «төрөкчә газета» булса да, күп яктан «Йолдыз»га караганда простой, ачык яза. Иң мөһиме ул – сүз бизәкләргә, шул заман тәгъбиренчә әйтсәк, «тасанныгате лафзыйяга» артык бирелми, фикерен бормаларга, матур сүзләр эченә төрендерүгә, төкәлләфле, рөмезле гыйбарәләр эченә яшерергә яратмый. Төрөкчәгә тартым яза. Ләкин, шуңа карамастан, аның телен, икенче яктан, һичбер простой димичә мөмкин түгел. Әмма «Йолдыз», бая да әйтелгәнчә, төп татарча булган жирлеген бик артык ялтыравыклы гарәп бизәгә белән бизәргә ярата. Шунның өчен ул татарча «газета» дип куймый да куймый. Әле төрөкчә «газета» сүзен дә простойсына, булгач-булгач аныча «жәридәи төркия» булсын. Менә шуның өчен, төптөбәндә «Йолдыз»ныңмы яки «Вакыт»ныңмы теле жиңелрәк, садәрәк дигән сөальгә ике яклабрак җаван бирергә туры килә.

Аннан соң, монда икенче момент та бар: «Йолдыз» бәлки «жәридәи»не «газета» сүзе белән алмаштырырга риза булыр иде, һәм ул бер вакыт моны эшләп тә карады бугай, ләкин ул һичбер, һичбер «төрөкчә» булырга риза булмас иде. Нигә? Ул «татарча» ягында дисеңме? Юк, алла сакласын! Соң, арада нинди васыйта бар? Әйе, ул заман кешеләренә алдында, болар арасында үзенә күрә, бер васыйта бар: ул да булса «төрки» иде. Төрөкчә бар, төрки бар; болар бер-берсенә башка нәрсәләр.

«Төрөкчә» дигәнә – госманлыча дигән сүз. Әмма «төрки» дигәнә гомумән төрөк теленчә дигән сүз. Димәк ки, моңа караганда, татарча язылган китап төрөкчә булмый, бәлки «төрки» була. «Төрки» ул – гарәпчә һәм фарсычага каршы куелып йөртелә торган классик бер тәгъбир.

Моның хәтта ахырында гарәпчә «яй нисбәт» булган «и» бездә бөтенләй татарлаштырылып «е»гә әйләндереп, «төрке» рәвешендә әйтелә, һәм, моның төп мәгънәсе дә югалып, ахырына «чә» арттырып, «төркечә» дип йөртелә иде*.

Инде тел ягыннан төреклек, татарлык мәсьәләсен теориячә хәл кылуга килсәк, «Вакыт» төрекчелекне, «Йолдыз» татарчылыкны куәтләнә иде дияргә туры килә. «Вакыт» тел мәсьәләсе белән шөгыльләнәргә бик яратмый, ләкин, шулай да, тел һәм имля мәсьәләсендә аның төрекчелек нигезендә торганлыгы берәүгә дә яшерен түгел иде. Вакытын ачык күрсәтә алмыйм, чыга башлаган елларында булырга кирәк, бу газетаның идарәдән биргән бер җавабында без «Вакыт»ның хәзерге теле мөвәккәттер», – дигән бер җөмлә укыйбыз. Моңың мәгънәсе «болай төрекчәгә тартым татарча язу вакытлы булып, соңыннан бөтенләй төрекчәгә күчеләчәк» дип әйтү булганлык ул чагында берәүгә дә караңгы түгел иде. Әмма «Йолдыз» үзенә телен һич яшермичә «Казан төрке» булганлыгын һәм шулай булырга тиешлеген әйтә, шул турыда «Тәрҗеман» мөхәррире белән сүз көрәштерә иде. Бу ике органның тел мәсьәләсендәге характеристикасын ясаганда, үземнең башымнан үткән түбәндәге характерлы бер вакыйганы әйтмичә уза алмыйм.

1909 нчы елда «Йолдыз»да Габдулла Кәчмири дигән берәүнең тел һәм имля мәсьәләсендә төрекчелеккә каршы рухта бер мәкаләсе чыкты. Ул вакытта бик «яшел» төрекчә булган мин, моңа каршы бер мәкалә язып, «Йолдыз»га җибәрдем (бу минем тел мәсьәләсе буенча язган беренче нәрсәм иде). «Йолдыз» мәкаләне басмады. Шуннан соң, мин аны «Вакыт»ка җибәрдем. Бу – «Вакыт»та артык мәгъкуль күрелгән булырга кирәк, аны «Шура» журналына бик мөһим урынга басып чыгардылар. Шуннан 2-3 ел үтүгә, мин татарчы бу-

лып әверелгәнмен. 1911 нче елның ахырында ук яки 12нче елның башларында булырга кирәк, мин, «Тәрҗеман» да Гаспринскийның үзе тарафыннан телдә татарчылыкка каршы язылган бер мәкаләгә каршы мәкалә язып, аны «Вакыт»ка җибәрдем. Мин бу вакытта инде малайлыктан чыгып, профессионал язучы булып барам һәм «Вакыт»ның үзендә языша башлаган идем. Мәкалә, үземә калса, шактый көчле һәм килешле язылган; шуның өчен, кабул ителүендә һич шөбһәм юк иде. Ләкин, ни күзем белән күрим, миңа мәкаләне кире кайтарып бирәләр һәм астына: «Мәкаләң бик әйбәт, ләкин «Вакыт» мөхәррирләре, Гаспринскийны үзләренә остаз дип таныганлыктан, аңа каршы яза алмыйлар», – дип язылган. Шуннан соң, мин аны «Йолдыз»га җибәрдем. Ул анда зур бер фельетон булып чыкты.

Моннан алына торган бер файда шул: 1905 нче елдан соң бездә төрекчелек, татарчылык агымы булган. Ләкин, шуның белән бергә, төрекчелеккә каршы агым булган татарчылыкны да үзенә үсешенә соңгы дәрәжәсендә генә күз алдына китермәскә кирәк. Татарчылыкның консерваторлыкта төрекчелектән бер дә ким булмаган бер дәрәжәсе дә бар, төрекчелек белән татарчылык арасындарак торган төркечелек бар.

Монда Каюм Насыйрины да искә төшереп китү урынсыз булмас. Каюм Насыйри «татар» исемнән качмый иде. Ләкин аның теле татарча булудан бигрәк «төрки» иде. Каюмның теле хәзерге телдән шактый күп архаизмнары белән аерыла. Мәсәлән, ул «торучыны» «торгучы» дип, «чыгар»ны «чыкар» дип, «тартыйк»ны, «тартаск» дип яза (болар бер дә төрекчелек түгел, бәлки – төркечелек).

Татар теленә соңгы калыбына чынлап керүе 1910 нчы еллар тирәсендә була: «Вакыт»ның төрекчелегенә, «Йолдыз»ның төркечелегенә каршы чын татарчылык баш күтәрә. Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов кебек яшь әдипләр татарның сөйләшү телен әдәби калыпка салалар. Бу өч әдипнең язу рәвешләре, слоглары арасында зур аерма булуга карамыйча, алар барысы да яңа татар теле нигезендә эшлиләр. Бу татарчылык

* Бу, рус әдәбиятында «госманлыча» дигән төшенчәне «турецкий», әмма гомумән «төрөк телләре» дигән төшенчәне «тюркский» дип йөртүләренә ошый. Ләкин болай аеру, соңгы заман төрекчеләре тарафыннан ташиланып, баларның һәр икесе «турецкий» дип йөртелә.

«Төрөкчеләр» сүзе монда тюркологлар мәгънәсендә алынган булса кирәк.

агымы назарыйяда төрекче булган «Вакыт», «Шура»ларны да ирексезләп үзенә ияртеп алып китә.

Шуның белән бергә, бу яңа телдә төрекчелекнең әсәре дә калмаган дип уйларга ярамый, монда да госманлы тәәсире бик нык калды; ләкин бу татар теле фоны өстендә калды, һәм бу госманлылык, төп госманлы төрекчәсенчә булган сүзләрдән һәм грамматик формалардан бигрәк, гарәпчә сүзләргә госманлыларда алынган рәвештә йөртүдә иде. Бу яктан караганда, бу «чеп-чи» татарча телне без Каюм Насыйри теленә караганда төрекчәрәк итеп табабыз. Чөнки, мәсәлән, монда төмам граждандык алган – «әһәмият, әдәбият, сәясәт, мәгариф, милләт» кебек сүзләр Каюмда юк, ул аларны үзенә сүзлегенә дә («Ләһжәи татари») кертмәгән. Шуның өчен, гарәпчә сүзләр безгә һәммәсә дә борынгы заманнан мирас булып калган дип уйларга ярамый. Күренә ки, алай түгел, без 1905 нче ел революциясеннән соң да телебезгә бик күп гарәпчә сүзләр кабул иткәнбез. Ул сүзләр Каюм Насыйрида юк, әмма безнең соңгы олы революциядән соң булган телебездә дә алар йөриләр. Шулар рәвешчә, без, бер яктан, Каюмда булган бик күп гарәпчә сүзләргә ташлаган булсак; икенче яктан, Каюмда булмаган бик күп гарәпчә сүзләргә аннан соң да алганбыз*.

Бу яңа телнең кайбер хосусияте итеп анда булган «руслашу»ны яки «европалашу»ны, бигрәк тә дәресе, «русча аркылы европалашу»ны алырга кирәк. Руслашу дигәч тә, бу рус сүзләрен күп йөртү дигән сүз түгел, мондагы руслашу үзенә бер төрләрәк; шуның өчен, мин аны «тырнаклар» эченә яздым» Мәсьәлә моннан гыйбарәт: без яңа мәдәният таләпләре буенча кабул ителгән бик күп чит сүзләргә башта (төрөкчеләр дәверендә) төрөктәгә рәвештә йөртә идек. Мәсәлән: Ингелтерә, Һуларда, яки фәләмәнек, Кафказ, Азия, Авропа, Пурткиз, кумандан, кырал, со-

сиялист. Яңа татарчада инде без боларны: Англия, Голландия, Кавказ, Азия, Европа, Португалия, командир, король, социалист рәвешендә руслардагыча йөртә башладык. Шулай итеп, безнең яңа телгә гарәп сүзләргә төрөкләр аркылы, аларда йөртелгәнчә керсә, Европа сүзләргә бигрәк тә руста йөртелгәнчә кереп китте. Мондагы руслашуны мин бары шулай аңлыйм.

Мин монда телебезнең Октябрдан соңгы, ягъни хәзергә хәленә туктамыйм. Ләкин, дәверләр арасында һичбер өзеклек булмаганлыктан, хәзергә телебезне тикшергәндә дә без югарыда әйтәләр үтелгән процессларның эзләрен күрәчәкбез, хәзергә телебездә дә шулар югарыдагы төрләр агымнардан килеп кушылган элементларны азмы-күпме сакланган хәлдә табачакбыз. Шуның белән бергә, телебезнең үсү тарихына, андагы аерым буыннарга карасак, без менә мондый хәлне күрәбез: татар теле торган саен архаизмнан әрчелә, торган саен ул неологизм белән яңара, яшәрә; организмдагы иске хөжәйрәләр төшәп, алар урынына астан яңалар үсәп чыккан кебек, монда да һич туктаусыз яңару бара. Ләкин бу, бер үсәп житкән организмда булган хөжәйрә алмаштыру гына түгел. Безнең телебез әле – үсәп килә торган яшь тел, шуның өчен, анда хөжәйрәләр алмашынып, искеләргә урынына яңалары килеп кенә тормый, бәлки искеләргә өстенә яңалары өстәләр бара. Үсә торган организм үзенә каршысында торган тармаклы төрөкләр функцияләрен үтәрлек рәвештә камилләнәп торган кебек, яңа, яшь тел дә каршысында торган катлаулы мәдәни ихтияжларга җавап бирерлек рәвештә тармакланып, киңәеп үсә бара.

Баланың үсүендә без, бер яктан, торган саен зуррак нәтиҗәләргә ирешү күрсәк, икенче яктан, үсү темпының торган саен акрынлануын да күрәбез; шуның шикелле, телебезнең үсү тарихында яңадан-яңа уңышларга ирешү белән бергә, бу үсүнең темпы торган саен акрынланырга, ягъни анда стабилизациягә таба якынлашу тенденциясе булырга тиеш. Телебезнең революция яшәндүләргә һәм күкрәүләргә эченнән килеп чыккан көчләр явым астында котырып үсү дәверенә тиздән артта калырга, аның чөчәк ату дәверенә якынлашырга тиеш. Аның астында моның өчен дым житәрлек.

* Шуның өчен, минем тарафымнан чыгарыла торган «Татар теленең тулы сүзлегендә чит сүзләргә проценты (М.Гали исәпләве буенча) Каюм Насыйринның «Ләһжәи татари» ындагыга караган да бераз артыграк булуына бер дә ис китәргә ярамый. Каюм заманындагы әдәби телдә Европа сүзләргә бөтенләй булмау өстенә, хәзергә әдәби татар телендә йөргән гарәпчә сүзләргә дә шактый мөһим бер өлеш ул заманда әле безнең телгә кермәгән булган.

МАТЕМАТИКА УКУТУНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Гамир Мөбәрәкжанов

ГАМИР МӨБӘРӘКЖАН улы МӨБӘРӘКЖАНОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт техника университетының махсус математика кафедрасы профессоры. 130дан артык фәнни хезмәт, 10га якын монография һәм дәреслекләр авторы, шулар арасында югары математика буенча дүрттомлык һәм «Математика тамгалары һәм терминнары барлыкка килү тарихы» исемле белешмә-сүзлек бар.

Мубаракзянов Г.М. Современные проблемы преподавания математики.

Статья посвящена анализу современного уровня математических познаний школьников.

Югары уку йортларында төгәл фәннәрне татар телендә уку – милли мәктәп тәмамлаган балаларның ихтияҗы гына түгел, татар телен саклап калу, үстерүнең төп шарты һәм мөмкинлеге дә. Гуманитар белем халкыбызның рухи үсешен тәмин итсә, табигый һәм техник фәннәр, шул исәптән физика һәм математиканы өйрәнү дөньяви үсешкә илтә. Минем бу мәкаләмнән төп максаты – фәннәрне балаларның ана телендә уку ни өчен кирәклегенә игътибарны җәлеп итү. Ни өчен без татар телен һәм фән теле булган математиканы саклап калырга тиеш соң?

Хәзерге көндә бала мәктәптә, озайтылган көннәрне исәпләмичә, атнага 39 сәгать дәресләр ала, шуларның 4 сәгате, ягъни 10% – математика дәресләре. Информацион технология чорында математиканы шулай аз уку – сак, безнең киләчәгебез юк. Без укыган дәвердә, үткән гасырның уртасында атнага 12 сәгать алгебра, геометрия, тригонометрия дәресләре була иде. Житмәсә, өйгә күпләп эш биреләр иде. Ул вакытта анализ башлангычының исеме дә юк иде, чөнки ул элементар математика түгел. Ә мәктәптә элементар математиканы ныклып өйрәнергә кирәк. Алгебра дәресләрендә математик индукция методларын, Ньютон биномын, комбинаторика элементларын, комплекслы саннарны, Муавр формулаларын, шул формулалар аша синуслар һәм косинуслар суммасын тапкырчыгыш рәвешенә китерү ысулларын өйрәнә идек, Безу теоремалары нигезендә югары дәрәҗәле алгебраик тигезләмәләрне чишә идек. Ул вакытта КАИ (КДТУ) кебек югары уку йортла-

рында аудиториядә югары математика 810 сәгать бирелсә, хәзер бары тик 350 сәгать бирелә. Безнең ил космоска беренче булып чыккан, америкалылар математика дәресләрен ике тапкыр арттырдылар, ә без ике тапкыр киметтек. Шуннан соң компьютерларны, кәрәзле телефоннарны, аларны гына түгел, күп кенә кирәк җиһазларны чит илдән сатып ала башладык. КАИны политология, экономика, тарих һәм гуманитар фәннәр, түләүле инглиз теле һәм башкалар басты.

XIX гасырга кадәр Европада Флоренция дәүләте сүздәгәрләргә гарәп цифрларын куллануны катгый рәвештә тыйган. Бүгенге көндә безнең хәл дә шуңа таба бара. Кулда аттестат, ә анда тригонометрия, астрономия буенча билгеләр юк. Геометриянең тригонометрия куллануы чишә торган мәсьәләләрен караганда 90% абитуриентлар сызым да сыза белми икән дигән фикер туа. Хәзер урта мәктәпне бетерүчеләр арасында тригонометрияне белүче укучылар юк дип әйтсәң дә ялгыш булмас. Барлык хәрәкәтнең 80% ы – тирбәнәш һәм периодик хәрәкәт. Шуңа күрә, аларны өрәнгәндә кирәкле тригонометрия – бүгенге көн техникасының нигезе. К. Ланцош исемле математик моны түбәндәгечә аңлата: «...әгәр безгә бөтен математик ачышларны юкка чыгарып, берсен генә калдырырга кушсалар, без Фурьенен тригонометрик рәтен калдырыр идек», – ди. Мәшһүр галимнәр дип саналган Альберт Великий (1193-1280) һәм аның шәкерте Фома Аквинский (1225 яки 1226-1274) заманында схолистик Европада арифметиканың дүрт гамәлен бер кеше дә белмәгән кебек, әгәр надан «эш бирүчеләр»

соравы буенча Мәгариф һәм фән министрлыгы карары нигезендә яңа ПТУлар ача башласак (быелгы планда 12 яңа ПТУ ачу каралган), автоматлаштырылган авыл хужалыгы, житештерү өлкәсендәге алдынгы автомат завод-фабрикалар проектлаучылар һәм аларга программалар эшләүче инженерлар, аларны эшләтә белүчеләр, хәзерге вакыттагы кебек, алдагы еларда да булмайчак.

1980 елларда мин КАИга эшкә урнашкан елларны, институтка керүчеләр саны шактый ким булу сәбәпле, районнарда чыгып профориентация дигән эш алып барырга туры килгәнә хәзерге кебек хәтердә. Без Зәй районы урта мәктәпләренә бара идек. Шул вакытта райком секретаре, без барасы авылның мәктәбенә бездән алда барып, укучыларны «Менә сезгә Казаннан КАИга кертү өчен өч яучы укытучы киләчәк, риза булмагыз, безгә сыер савучылар кирәк, алар безгә җитми», – дип сөйләгән. Ә үзе, өснә кайтып, телевизордан Голландия, Португалиядә һәм Даниядә роботларның сыер сауганнарын карап утыра һәм шуннан нәтижә ясый алмый, бичара. Аннан соң 25 ел үтте, күп үзгәрешләр булды, ә җитәкчеләр үзгәрмәде. Алар идарә иткәндә без җәмгыятьнең техник үсеше һәм аларны билгеләүче төп хужалык тармакларына керә алмаячакбыз, көчсезләнәп югалып бетәчәкбез. Хәзер инде (мәсәлән, шул ук Зәй районында) шундый сыер савучы техниканы чит илләрдән сатып алалар. Димәк, безнең илдә шуны эшләргә инженерлар юк, алар вакытында хәзерләнмәгән. Әгәр физика, математика, инженер һәм техник белгечлекләргә игътибарны вакытында юнәлтсәк, бу көнгә калмас идек. Телебезгә дә фәнни төгәллек һәм логик төзеклек өстәләр, ул тулыланыр, камилләшә барып, шулар нәтижәсендә татар һәм рус телләренә гомерләре дә озынаер иде.

Академик Фуат Ганиев, телевизорда интервью биргәндә, Америка галимнәре исбатлаган аяныч нәтижәне сөйләде: әгәр бала үз ата-ана теленнән икенче бер телгә күчеп, үз ана телен белми калса, аның фикер йөртү һәм интеллектуал көче 4 тапкыр ким була икән. Әгәр дә бу дәрәҗә булса, безнең үз телен белмәгән руслашкан балалар ничек яхшы инженерлар булсын ди. Моңы күп ата-аналар хәзергә аңламый. Андый хәл безнең күз алдында, ә без аны күрергә теләмибез. Оренбур-

гтан М. Жәлил, Тамбовтан Н. Такташ кебек шагыйрләр, галимнәр ни өчен хәзер юк, чөнки анда татар мәктәпләрен безнең Татарстаннан алданрак яптылар. Аннан соң күп кенә ата-аналарыбыз да: «Әгәр кеше буласы килсә, русча укысын», – дип фәлсәфә сатуны давам итәләр... Шулай итеп, безнең татар теленә булган игътибар үзгәрә бәйле. Күп кенә татарлар руслашуны алга куя. Б.Ельцин вәгъдә иткән мөстәкыйльлек сүздә генә калды. Теле булмаган халык мөстәкыйль дә була алмый. Ул мөстәкыйльлек өстә утыручы өчен генә булды. Алар Ходай тагалә алдында да, Мәскәү алдында да, халык алдында да җавап бирергә исәп тотмый, алар мөстәкыйльлекне үзләренчә аңлый. Байлык җыялар.

КАИда бер татар группасы бар, 20 урын өчен аңа авыллардан, Казаннан татарча белгән студентлар җыеп булмый, керүче юк, ә кергәннәре укытырлык түгел, элекке дүрт классны тәмамлаган укучылар чаклы да белемнәре юк. 11 ел укыган булып йөрәп аттестат алганнар, ә үзләре, әгәр төрле тамгалы булса, 1дән 10га кадәр саннарны куша һәм ала белмиләр, гади вакланмалар өстендә дүрт гамәлне белүче студентлар бетеп бара. Күрәсеп, урта мәктәптә аларны укытырлык укытучылар да юктыр. Югарыда әйткәнәмчә, билгеләмәләр өйрәнергә, формула һәм теоремаларны исбатларга математика буенча сәгәтләр дә аз. Аларның күпләре урта мәктәптә математиканы татарча укымаганнар. Аларны чын татар телендә укытырлык укытучыларыбыз да юк. Балалар безнең тормыштагы гаделсезлекне күрмимени, сөтне 4 сумга сатып алып, 16 сумга сата торган, байлыкны кая куярга белмәгән холдинг җитәкчеләре кем алдында җавап бирер?

Безнең техник университетта физиканы һәм математиканы татарча укучы 20 студент өчен дәүләтнең акчасы җитми, ә мәгариф һәм фән министры Р. Шәйхелисламов аны да бирергә бик теләми, бәлки бирә алмыйдыр. Аның карашыннан аңлашылганча, татар мәктәпләрендә физика, математика укытырлык югары белемле шәхесләр кирәк түгел, ПТУ бетергән, элекке заман эшчеләре кирәгрәк. Чыннан да, хәзерге урта мәктәпне тәмамлап, чын мәгънәсендә югары белем алырлык укучы юк, чөнки аларны укытырлык укытучылар да бетеп бара. Рус телендә сочинение яза алырлык укучылар бик сирәк. Шулай

татар группасында укучы студентлар 50 интегралны 4 ай дәверендә эшләп китерә алмыйлар, ә без укыганда дәрес саен шул кадәр интеграл ала торган идек. Хәзерге студентлар гомумән укымыйлар һәм эш тә сөймиләр. Әгәр карасаң, болын кадәр уку залында 4-5 студент утыра, ә калганнары коридорда – аэропортта самолет очарга һава ачылганны көтеп йөргән пассажирлар кебек. Алар, мәктәптә укымыйча аттестат алгач, югары уку йортында йөрсәк, укымасак та диплом бирерләр әле дип уйлыйлар ахры. Бәлки алар хаклыдыр, белмим, чөнки кемне дә булса укытырга кирәк бит.

Карл Гаусс (1777-1855) әймешли, «Математика барлык фәннәрнең патшасы булса, арифметика аның әби патшасы». Урта мәктәпне алтын медальгә тәмамлаган студент кыз калькуляторсыз 0,5не 0,6га күңелдән тапкырлый алмый. Сөз моңа ышанмассыз, ләкин бу хәзерге хәл. Менә «Новая газета»да Россия академигы Александр Абрамов әйтә: «...Мәктәптә математиканы укытуда да бихисап проблемалар жыеды. БДИ (Бердәм дәүләт имтиханнары) күрсәткәнчә, мәктәп тәмамлаучыларның 25%-ы аны хәтта өчкә дә үти алмый. Шунансына да рәхмәт әле. Безгә БДИны һәр жирдә кертү турында түгел, укы-

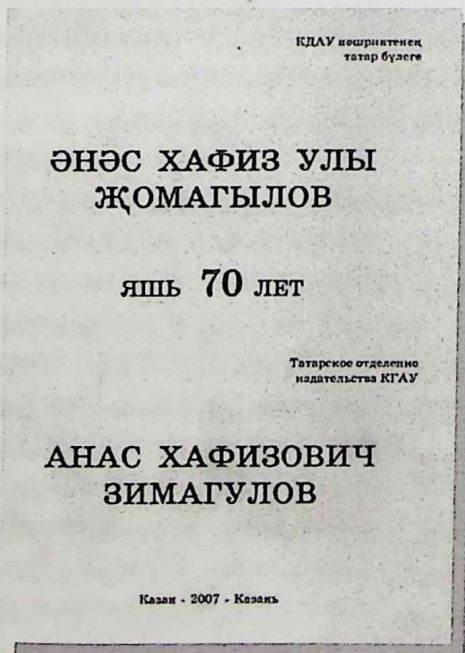
ту һәм укытучылар әзерләүдә нәрсәне үзгәртәргә кирәклеге турында уйларга кирәк.

Математика буенча үлчәгеч материаллар – фәннән көлү генә. Әгәр без математиканы бөтен мәктәп курсы буенча тикшерәбез икән, дәрес билгеләмә бирүне дә, формула һәм теоремаларны исбатлауны да, геометрияне аңлауны да тикшерергә тиеш. Мин «Алгебра һәм анализ башлангычлары» дәреслегә авторы. Әмма БДИда алгебра һәм анализ башлагычлары буенча сорулар гына булуын дәрес түгел дип саныйм. Әлегә текстта булган нәрсәне генә математика дип әйтсәләр, мин математика мәктәбеннән бала чакта ук качкан булып идем».

КАИда татар телендә минем югары математика буенча дүрт томлык дәреслек бар, якынча 200 лекция, һәр лекция 5-6 битле. «Линеаль алгебра һәм аналитик геометрия» буенча мәсьәләләр жыентыгы да бар. Алар биш-алты уку елында сыналган дәреслекләр. Күп кенә мисалларның һәм мәсьәләләрнең эшләү юлы күрсәтелгән. Материал барлык техник вузлар өчен дә җитәрлек. Шунан исәпкә алып, ул «Мәгариф» нәшрияты аша 1000 данә тираж белән, яхшы калын тышлы итеп басылып чыкса, ул барлык институтлар өчен дә бик файдалы дәреслек булып иде.

📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖

Әнәс Хафиз улы Жомагылов. Жыентык. – Казан: КДАУ, 2007. – 79 б.

«Казан дәүләт аграр университеты галимнәре» сериясендә чыккан бу китап Татарстан Республикасының атказанган уйлап табучысы, Югары фәнни сыйфатлы технологияләр академиясенең мөхбир әгъзасы, техник фәннәр докторы, профессор Әнәс Хафиз улы Жомагыловның 70 еллык юбилеега багышланган. Китапта Ә.Х. Жомагыловның тормыш юлы һәм ижаты турында кыскача белешмә китерелә. Әнәс Хафиз улы 80гә якын уйлап табу, 14 китап авторы, шулар арасында татар телендә нәшер ителгән «Яңа тракторлар» (Н.Г. Максудов белән берлектә), «Хезмәттәге иминлек» дәреслекләре, күпсанлы методик кулланмалар бар.

Китапның башыннан ахырына кадәр спартан тормышы белән яшәүче Әнәс Хафиз улы Жомагыловның дәви-зы яңгырап тора: Алга! Алга!

ГОМӘР ФӘЕЗ УЛЫ САТТАРОВКА 75 ЯШЬ

Гомәр Фәез улы Саттаров 1932 елның 2нче июлендә Татарстанның Яшел Үзән районы Мулла Иле авылында туа. Урта мәктәпне бик яхшы билгеләренә генә тәмамлап, Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Университетны тәмамлаганнан соң Себердәге Табул дәүләт педагогия институтында эшли. Шул елларда фәнни эш белән шөгыльләнә башлый. Гыйльми мәкаләләр, лирик шигырьләр язып, вакытлы матбугатта бастырып чыгара.

1959 елда Гомәр Саттаров Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасында аспирантурада укый. 1962 елдан Казан университетының яңа ачылган татар теле кафедрасында эшли башлый, башта ассистент, доцент, 1981 елдан профессор була. 1963 елда күренекле тел белгече М.З.Зәкиев җитәкчелегендә “Жирле диалект шартларында 5-8нче сыйныф укучыларының татар сөйләм культурасын үстерү мәсьәләләре” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Бу хезмәт 1965 елда “Мәктәптә тел культурасы” дигән исем белән китап булып басылып чыга.

Соңрак, 1975 елда, Г.Ф. Саттаров ялгызлык исемнәрен туплап, архив материалларын өйрөнөп, атамаларны тарихи-лингвистик яктан анализлап, “Татарстан АССРның антропонимнары” дигән темага докторлык диссертациясе яклый, филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжә ала.

Гомәр ага Саттаров бу олы юбилеен һәм шәхси тормышында, һәм фәнни иҗат юлында зур уңышлар белән каршылый. Ул татар тел белеме үсешенә зур өлеш керткән, җитди хезмәтләре белән төрки

дөньяда, чит илләрдә танылган галим. Г.Ф. Саттаров – Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты. Ул Казан төрки-татар ономастика мәктәбенә нигез салган, төрки-татар тел беле-

ме тарихында беренчеләрдән булып торак пункт атамаларын, кеше исемнәрен туплап, җыйнап фәнни яктан өйрәнгән галим. Аның ике дистәдән артык монографиясе һәм дәрәслекләре, йөзләгән гыйльми һәм публицистик мәкаләләре, сүзлекләре, методик хезмәтләре бар. Гомәр ага үзенчәлекле шагыйрь дә.

Гомәр ага Саттаровның “Ни өчен шулай аталган?” (1971), “Татарстан АССРның антропонимнары” (1973), “Мәктәптә туган як ономастикасы” (1984), “Атамалар дөньясына сәяхәт” (1992), “Татар топонимиясе” (1998), “Исемен матур, кемнәр куйган?” (1989), “Татар антропонимикасы” (1990), “Татар исемнәре сүзлегә” (1981), “Татар исемнәре ни сөйли?” (1998) һ.б. хезмәтләреннән һәркем үзенә кирәкле күптөрле фәнни мәгълүматлар таба ала.

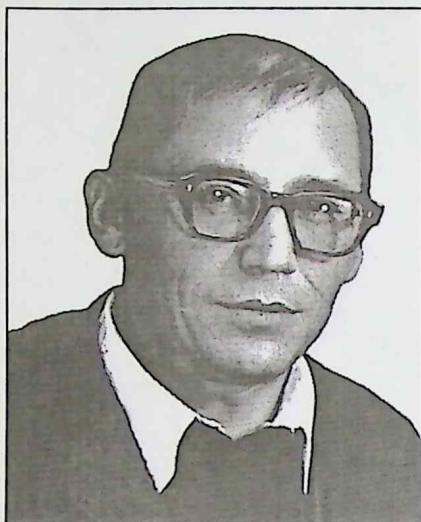
Ул гомере буге бик күп шәкертләр тәрбияләгән, татар халкына жанын-төнен кызганмый хезмәт итә торган шәхес. Аның җитәкчелегендә 50дән артык фән кандидаты, 7 фән докторы әзерләнде, алар фәнни тикшеренү һәм укыту-методик эшләрендә остазлары тудырган саллы фәнни нигезгә таянып эшлиләр.

Мәшһүр татар галиме Гомәр Саттаровка нык сәламәтлек, озын гомер, яңа иҗади уңышлар теләп калабыз.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

РӨСТӘМ ГАЛИ УЛЫ МИНГАЛИМОВКА 70 ЯШЬ

Рөстәм Мингалимов Самара өлкәсе Камышлы районы Йолдыз авылында 1937 елның 15нче августында туа. Туган авылындагы башлангыч, күрше Дәүләткол авылындагы жидееллык мәктәпләрдә белем алгач, Бөгелмә шәһәрендәге авыл хужалыгы училищесына укырга керә. Училищени механизатор белгечлеге буенча тәмамлап, 1955-56 елларда Ка-

захстан далаларында – Күкчәтау өлкәсендә тракторчы һәм комбайнчы, 1956-58 елларда Ташкент шәһәре заводларында формалаучы, слесарь һәм станоклар көйләүче булып эшли. Ул якларда укуын дәвам итәргә мөмкинлек булмагач, Бөгелмә шәһәренә кире кайта. Анда геофизик экспедициядә төрле эшләр башкара, кичләрен урта мәктәптә укый. Урта белем турында таныклык алгач, Казан дәүләт университетына укырга керә. 1962-67 елларда Р. Мингалимов – татар теле һәм әдәбияты бүлегендә студент, 1967-75 елларда «Яшь ленинчы» газетасы редакциясенә әдәби хезмәткәре һәм җаваплы сәркәтибе. 1975-77 һәм 1989-97 елларда Татарстан Язучылар берлегенә аппаратында әдәби консультант вазифасын башкара, күп кенә башлап язучыларга олы иҗат юлына басарга ярдәм итә.

Рөстәм балачакта ук шигырьләр яза башлый. Ул чакларны искә төшереп, «Мин бүген сезнең яңда, якташларым» дип аталган интервьюда Рөстәм Мингалимов мондый сүzlәр әйтә: «Зыя Ярмәкинең исеме яшерелгәндә дә «Ак каен»ы шәм булып, әдәби мәйданда яктырып-янып татар балаларын үзенә чакырып торды. Ул балалар арасында мин дә бар идем. Әнвәр Давыдов үз чорында киң сулышлы шигъри формасы белән кызыктырып, дустанә мөнәсәбәте, акыллы киңөшләр белән дә яшь шагыйрьләргә бер дулкынга әйләндереп, әдәбият

үрләрәненә юнәлтте. Ул дулкында мин дә бар идем. Минем иҗатка алар иҗатының зур йогынтысы менә шулардан гыйбәрәт».

Рөстәм Мингалимов төрле жанрларда яңа сүз әйткән әдип. Шигырьләрендә ул табигать матурлыгын, адәм баласының иң нечкә хис-тойгыларын күреп, аларны зур саклык белән ачып-аңлатып бирә белә. Поэмалары («Минем дәүләт», «Күз карасы», «Иртәгә») көчле граждандык хисе белән аерылып тора. Бигрәк тә «Иртәгә» поэмасы шундый. Монда шагыйрьнең тагын бер үзенчәлеген билгеләнә – булчак хәлләрне алдан күрү, иртәгә – киләчәктә алга бару өчен милләтебезне эшләргә тиешлеген сиземләү:

Оча дөнья алга гел үзгәрәп,

Без калмаска булдык алардан.

Драма әсәрләрендә дә («Кайда сез, ирләр?», «Өченче бүлмәдә эт яши» «Дүрт кешелек утыргыч», «Сабый туды») шул ук алдан күрү, бүген чагылып кына киткән кире сыйфатның иртәгә зур әхлаки югалтуларга китерүе турында кисәтү.

Рөстәм Мингалимовның балалар өчен язган күпсанлы әсәрләре бала күңеленә якын булган хыяллану, хисләнү, дөртләнү, шаяру кебек сыйфатлар белән аерылып тора.

Зур әдип – Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе, Габдулла Тукай исемендәге дәүләт, Татарстан Язучылар берлегенә Абдулла Алиш исемендәге премияләре лауреаты, журналыбызны аякка бастыруга өлеш керткән дустаныбыз Рөстәм Гали улы Мингалимовны юбилее белән котлыйбыз, нык сәламәтлек, яңа уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

СЫЕКЛЫКЛАРДА МАГНИТИК КРОСС-КОРРЕЛЯЦИЯ ЭФФЕКТЛАРЫ

Наил Гайсин, Әхәт Ильясов

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыеклыкларда һәм кристалларда төшнең магнитик релаксациясә өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзерге көндә Казан дәүләт технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара. 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

ӘХӘТ ВАХИТ улы ИЛҖАСОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, академик, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенә атказанган фән эшлеклесе, ТРның дәүләт бүләге лауреаты. Хәзерге көндә Россия фәннәр академиясенә Казан органик һәм физик химия институтының радиоспектроскопия лабораториясендә эшли. Органик химия һәм медицинада магнитик радиоспектроскопия буенча фәнни тикшеренүләр алып бара, 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

Гайсин Н. К., Ильясов А. В. Магнитные кросс-корреляционные эффекты в жидкостях.

Различная скорость восстановления линий дублета ^{13}C в $\text{C}_6\text{H}_5\text{D}$ обусловлена кросс-корреляционным вкладом диполь-дипольного взаимодействия с протоном и с анизотропным химическим экранированием.

1. Кереш

Сыеклыкларда молекулаларның әйләнеш хәрәкәтен өйрәнү өчен төшнең магнитик релаксация методы иң информатик методлардан санала. Бу метод ярдәмендә молекулаларның анизотропик әйләнеш параметрларын билгеләү өчен молекуляр координат системасына карата төрлечә ориентацияләнган магнитик тәэсирләшү тензорларының төп күчәрләренә корреляция вакытларын белергә кирәк. Түбән симметрияле молекулалар өч әйләнеш диффузия коэффициентлары (тензор компонентлары) белән тасвирлана. Мондый молекулаларның хәрәкәтен тулысынча билгеләү өчен алты бәйсез корреляция вакытын белергә кирәк. Молекуланың симметрия дәрәжәсә арту белән, кирәкле корреляция вакытларының саны кими. Мәсәлән, сферик симметрияле молекуланың әйләнешен тасвирлау өчен бер генә корреляция вакытын белү жите.

Аксиаль симметрияле молекулаларның, мәсәлән, бензол молекуласының әйләнеш диффузия тензоры ике компоненттан тора. Бу компонентлар белән тасвирланучы диффузия тензорының төп күчәрләренә юнәлеше мо-

лекуланың симметриясенән табыла: $\tau_{\perp}$ вакыты молекуланың төп симметрия күчәрен (C_6), ә $\tau_{\parallel}$ аңа перпендикуляр C_2 күчәре тирәли әйләнүен билгели. Мондый молекуланың әйләнешен еш кына әйләнеш диффузия тензоры компонентлары белән бәйләнгән $\tau_i = (6D_i)^{-1}$ вакыты белән дә тасвирлана.

Бензол молекуласының әйләнеш хәрәкәтенә параметрларын билгеләү өчен тәэсирләшү тензорының төп күчәре C_6 симметрия күчәренә карата төрлечә юнәлгән ике магнитик корреляция вакытын белү дә жите иде. Ләкин, гадилегенә карамастан, бу мәсьәлә чишелмичә торды. Эш шунда ки, C_6H_6 молекуласында төш магнитик релаксациясен билгеләүче ^1H - ^1H һәм ^1H - ^{13}C диполь-диполь, ә C_6D_6 молекуласындагы ^2H квадруполь тәэсирләшүләр тензорының төп күчәрләре молекула яссылыгында ята. Эффектив тәэсирләшүләрнең корреляция вакытларының $\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ компонентлары белән бәйләнеше эквивалент алгебраик тигезләмәләр белән күрсәтелә.

Югары магнит кырындагы ТМР [1] методларының үсеше төшләрнең спин-рәшәткә

релаксациясендә анизотропик химик шуышу (АХШ) кертемен билгеләргә мөмкинлек бирде. Бензол молекуласында ^{13}C төшенең экранлану тензорының күчәре симметрия күчәрләреннән аерыла. Бу ике корреляция вакытын табарга мөмкинлек бирә.

$\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ параметрларын ^{13}C төшенең релаксациясендә төрле магнитик тәэсирлешүләрнең кросс-корреляция эффектларын өйрәнәп табарга була. Бу төшенең релаксациясендә ике типтагы кросс-корреляция эффект: 1) ^{13}C төшенең төрле протоннар белән диполь-диполь тәэсирлешүе (бензолда мондый тәэсирлешү юк), 2) ^{13}C төшенең протон белән диполь-диполь һәм АХШ белән тәэсирлешүе [2].

Кросс-корреляция эффектлары мультиплет спектр сызыкларының экспоненциаль булмаган төрле тизлек белән торгызылуына китерә. Андый спектрлар протон-спин системасын тундырмыйча регистрацияләнә. Кросс-корреляцион кертемнәрне һәм кросс-корреляция вакытларын спектраль сызыкларның баштагы торгызылу тизлегеннән табарга була.

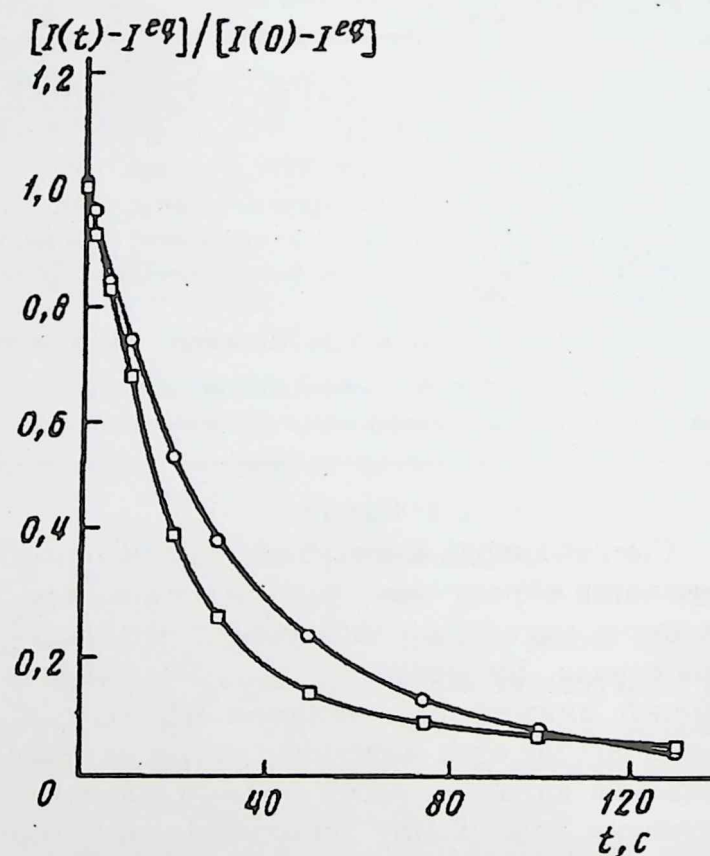
Бу хезмәтнең максаты – сыек бензолда (C_6HD_5) ^{13}C төшенең спин-рәшәткә релаксациясендә төрле магнитик тәэсирлешүләрнең авто- һәм кросс-корреляция эффектларын өйрәнү һәм бензол молекуласының анизотропик ориентлашу параметрларын билгеләү. Аның өчен СН группасындагы ^{13}C төшенең спектр сызыклары регистрацияләнде. ^{13}C төшенең релаксациясендә эффектив төрле тәэсирлешүләрнең кертемнәрен аеру өчен Оверхаузерча төш көчәюе (ОТК) C_6H_6 да үлчәнде. Экспериментның нәтижәләре $\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ параметрларын билгеләргә һәм аларны башка тикшерү методларының нәтижәләре белән чагыштырырга мөмкинлек бирде.

2. Эксперимент үткәру һәм аның нәтижәләре

Бензол C_6HD_5 (дейтерий белән алмаштыру дәрәжәсе 99,1%) һәм бензол C_6H_6 8 мм лы пыяла ампулаларга салынды һәм алар эксперимент башкарганда спектрометрның стандарт ампулаларына урнаштырылды. Матдәләрдән кислород вакуум астында тундыру-суыру-эретү циклын күп мәртәбә кабатлап чыгарылды. C_6HD_5 молекуласының СН һәм CD

группаларындагы ^{13}C сызыкларының торгызылуы MSL-400 спектрометрында 100,6 МГц резонанс ешлыкта $\pi - t - \pi/2$ импульслар төзмәсә ярдәмендә өйрәнелде. Үлчәүләр $21 \pm 1^\circ\text{C}$ да башкарылды.

ОТК протонлы спин-системаны тундырганда сигналларның интеграль интенсивлыгы үзгәрүе буенча билгеләнде. C_6HD_5 ның CD группасындагы ^{13}C төше сигналының торгызылуы экспоненциаль формада. Релаксация тизлекләренә һәм ОТКны үлчәү 5% төгәллек белән башкарылды.

1 рәс. C_6HD_5 бензолдагы ^{13}C төше сызыкларының тигезләнеш кыйммәтеннән аермасы зурлыгының ванытка бәйләнеш кәкреләре: о – югары кырда ($m = 1/2$), □ – түбән кырда ($m = -1/2$).

Инче рәсемдә C_6HD_5 бензолның ^{13}C спектр сызыклары амплитудаларының чагыштырма зурлыгы $[I(t) - I^{eq}] / [I(0) - I^{eq}]$ вакытка бәйләнештә күрсәтелгән. Бу сызыкларның баштагы торгызылу тизлекләре:

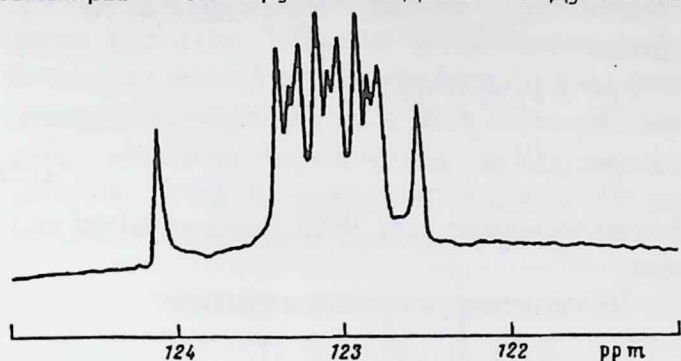
$$R_{-1/2}^0 = (4,59 \pm 0,22) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1},$$

$$R_{1/2}^0 = (3,08 \pm 0,15) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}.$$

Дублетның уң як сызыгы сул яктагысынан тизрәк торгызыла. ОТКның үлчәнгән зурлыгы $\eta_{\text{CH}} = 1,5 \pm 0,05$. CD группасындагы ^{13}C төшенең релаксация тизлегә $(1,29 \pm 0,06) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ гә тигез.

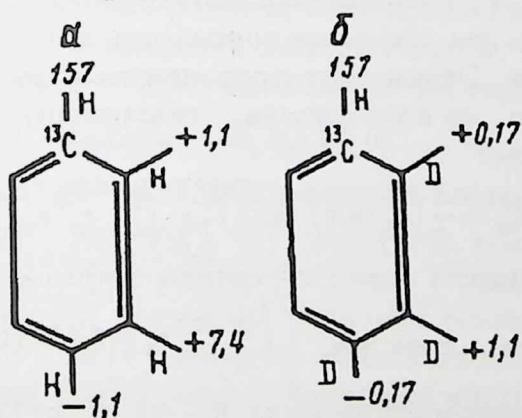
3. Спектр сызыклары торгызылуның баштагы тизлегә

2нче рәсемдә C_6HD_5 молекуласының ^{13}C спектры күрсәтелгән. Спектрның кырый сызыклары – CH группасындагы ^{13}C дублеты-

2 рәс. C_6HD_5 сыек бензолдагы ^{13}C төшенең спектры.

ның компонентлары. Без үлчөгән бу группадагы ^{13}C һәм 1H төшләрәнең спин-спин тәэсирләнүенең константасы 157 Гц ка тигез. 3 а рәсемендә ^{13}C һәм башка группадагы 1H төшләрәнең спин-спин тәэсирләнүенең константалары күрсәтелгән [3]. Водородны дейтерийга алмаштыру спин-спин тәэсирләнүенең константасын $J_{CD} = J_{CH}\gamma_D/\gamma_H$ зурлыгына үзгәртә. Биредә $\gamma_D/\gamma_H = 0,1535$. C_6HD_5 тә J_{CD} константасының максималь зурлыгы 1,1 Гц ка тигез (3 б рәс.).

3 рәс. ^{13}C төшенең спин-спин тәэсирләнү константалары: а – C_6H_6 , б – C_6HD_5 бензолда.

2H төшенең квадруполь моменты бар һәм аның квадруполь тәэсирләнү нәтижәсендә тиз релаксацияләнүе ^{13}C һәм 2H төшләр арасындагы спин-спин тәэсирләнүенең басылуына китерергә мөмкин [4]. Дублет сызыкларының аермалыгын тагын да арттырырга тырышу уңышлы булып чыкмады. Бу, ахыры чиктә, C_6HD_5 тә CH группасы AH системасына яқын дип санауга нигез булып тора.

Экспериментны анализлаганда без Бэйн һәм Линден-Белл [2] хезмәтенә таяндык.

Алар буенча AH системасында ($A=^{13}C$, $X=^1H$) дублет компонентларының релаксациясе өченче тәртиптәге релаксацион матрица белән языла. Ләкин мондый бәйләнештән корреляция вакытларын табу кыен. Аларны дублет компонентларының баштагы торгызылу тизлегенән чыгып бәяләү күпкә җайлырак. Бу аның төгәллеген киметми.

Релаксация матрицасыннан [2] дублетның югары һәм түбән магнит кырындагы компонентларының торгызылу тизлеген табабыз:

$$R_{1/2}^0 = \frac{10}{3}a + \alpha - 2c + R^*, \quad (1)$$

$$R_{-1/2}^0 = \frac{10}{3}a + \alpha + 2c + R^*. \quad (2)$$

Бу компонентларның баштагы торгызылу тизлекләренең аермасы

$$\Delta = R_{-1/2}^0 - R_{1/2}^0 = 4c. \quad (3)$$

Аларның ярымсуммасы ^{13}C төшенең протонлы спин системасын туюндырган чакта күзәтелә торган релаксация тизлегенә тигез:

$$R_C = (R_{-1/2}^0 + R_{1/2}^0)/2 = \frac{10}{3}a + \alpha + R^*. \quad (4)$$

Бу формулаларда:

a – диполь-диполь тәэсирләнүенең автокорреляция кертеме,

α – AHX механизмының автокорреляция кертеме,

c – диполь-диполь тәэсирләнү һәм анизотропик химик экранлануның кросс-корреляция кертеме,

R^* – барлык башка релаксация механизмнарының кертеме,

$$a = \frac{3}{10}(\mu_0/4\pi)^2(\hbar\gamma_C\gamma_H)^2 r_{CH}^{-6} \tau_1, \quad (5)$$

r_{CH} – CH группасында ^{13}C һәм 1H төшләр арасы,

τ_1 – бу төшләрнең диполь-диполь тәэсирләнүенең автокорреляция вакыты.

c һәм α зурлыклары өчен китерелгән формулалар [2] химик экранлану тензорлары аксиаль симметрик булган молекулалар өчен язылган. Ләкин $C-H$ бәйләнешендәге ^{13}C төшенең экранлашу тензоры C_6HD_5 тә аксиаль симметрик түгел, ул зур асимметрия $\xi_\sigma = (\sigma_{xx} - \sigma_{yy})/\sigma_{zz}$ һәм химик экранлану анизотропиясе $\Delta\sigma = \sigma_{zz} - \frac{1}{2}(\sigma_{xx} - \sigma_{yy})$ параметрлары белән тасвирлана [5].

Безнең эксперимент нәтижәләрен анализлау өчен [6]-да китерелгән формулалардан файдаланырга жайлы:

$$\alpha = \frac{2}{15}(\omega_c \Delta\sigma)^2 [\tau_{\perp} + (\xi^2/\tau_2)] \quad (6)$$

һәм

$$c = -\frac{1}{5}(\mu_0/4\pi)(\omega_c \Delta\sigma) \cdot (\hbar\gamma_C\gamma_H r_{CH}^{-3})(\tau_{\perp} + \xi\tau_2) \quad (7)$$

Биредә

$$\tau_2^{-1} = \tau_{\perp}^{-1} + \frac{2}{3}(\tau_{\parallel}^{-1} - \tau_{\perp}^{-1}). \quad (8)$$

Бензол молекуласының божрасы яссылыгында ятучы векторларның эффектив корреляция вакыты τ_1 түбәндәгечә күрсәтелә:

$$\tau_1 = \frac{1}{4}\tau_{\perp} + \frac{3}{4}\tau_2. \quad (9)$$

(8) һәм (9) дан файдаланып, (7) формуласын түбәндәгечә яза алабыз:

$$c = -\frac{1}{5}(\mu_0/4\pi)(\omega_c \Delta\sigma)(\hbar\gamma_C\gamma_H r_{CH}^{-3}) \cdot \left[(\tau_{\perp}/\tau_1)(1 - \xi/3) + \frac{4}{3}\xi \right] \tau_1 \quad (10)$$

4. Эксперимент нәтижәләрен анализлау

(10), (8) һәм (9) формулалары буенча $\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ вакытларын бәйләү өчен r_{CH} , τ_1 , $\Delta\sigma$ һәм ξ_{σ} зурлыklarының кыйммәтен белергә кирәк. Аның өчен төш арасы һәм квадруполь константаның тирбәнәш буенча уртача зурлыklarын файдалану зарур [6]. Бензол молекуласында рентгенография методы белән үлчәнгән ике протон арасы 247 пм [7]. Протон спектрының эчкемолекуляр каты рәшәткәле икенче моментынан исәпләнгән эффектив протон аралыгы 249,5 пм га тигез [8]. Рентгенографик үлчәүләр буенча C-H арасы 108,4 пм га тигез [9]. C-H һәм H-H эффектив аралык аларның рентгенографик кыйммәтләре белән бердәй пропорциядә дип санарга була. Мондый очракта C-H эффектив аралык 109,5 пм га тигез була. Бәйләгәндә шулай ук $\gamma_C = 0,67284$ һәм $\gamma_H = 2,6753$ рад/Тл [10] зурлыklarы кулланылды.

Бензол молекуласының божра яссылыгында ятучы векторның эффектив корреляция вакытын без протон белән диполь-диполь тәэсирләшүче ^{13}C төшенең һәм квадруполь тәэсирләшүче ^2H төшенең релаксация тизлек-

ләреннән бәйләдек. ^{13}C - ^1H диполь-диполь тәэсирләшүнең кертемен ОТК ярдәмендә таптык:

$$R_C^d = R_C \eta_{CH} / \eta_{CH \max}, \quad (11)$$

биредә $\eta_{CH \max} = 1,988$, $R_C = (3,82 \pm 0,4) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$. Димәк,

$$R_C^d = (2,87 \pm 0,4) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}.$$

$$R_C^d = \frac{10}{3} a \quad (12)$$

формуласынан $\tau_1 = 1,38 \pm 0,2$ пс зурлыгын таптык.

^2H төшенең релаксация тизлегә

$$R_D = \frac{3}{2}(e^2 q Q / \hbar)^2 (1 + \xi_q^2 / 3) \tau_1 \quad (13)$$

формуласы белән күрсәтелә. Биредә:

$e^2 q Q / \hbar$ – квадруполь бәйләнәш константасы (КБК),

ξ_q – CD бәйләнәше электр кыры градиентының асимметрия параметры.

C_6H_6 өчен КБК ның сыек кристаллик тир-электә үлчәнгән кыйммәте 190 КГц ка тигез, $\xi_q = 0,04$ [6]. Үлчәнгән релаксация тизлегә $R_D = 0,714 \pm 0,02 \text{ с}^{-1}$. (13) формуласы буенча $\tau_1 = 1,34 \pm 0,04$ пс.

Чагыштыру өчен тагын C_6H_6 протоннарының эчкемолекуляр диполь-диполь тәэсирләшүнең эффектив корреляция вакытын исәплик. Эквивалент протоннарның эчкемолекуляр диполь-диполь тәэсирләшүләренен кертеме

$$R_{IH}^d = \frac{3}{2}(\mu_0/4\pi)^2 (\hbar\gamma_H^2)^2 \left(\frac{1}{n} \right) \sum r_{ij}^{-6} \tau_1, \quad (14)$$

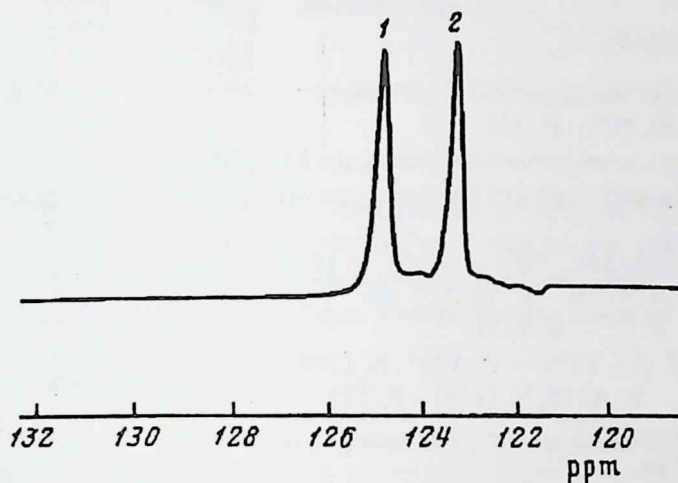
формуласы белән күрсәтелә. Биредә: r_{ij} -про-

тонара ераклык, $\left(\frac{1}{n} \right) \sum r_{ij} = 8,67 \cdot 10^{57} \text{ м}^{-6}$.

25°C температурасында $R_{IH}^d = 1 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ [11] һәм (14) буенча $\tau_1 = 1,35$ пс. (12)-(14) формулалары буенча исәпләнгән τ_1 кыйммәтләренен якынлыгы төшләрнен бер-береннән ераклыгы һәм КБК зурлыklarының дәрәс булуы турында сөйли. Киләсе исәпләүләрдә без баштагы ике τ_1 зурлыгының уртача кыйммәтен ($\tau_1 = 1,36 \pm 0,2$ пс) файдаланабыз.

(6) нчы нисбәттән аермалы буларак, $\Delta\sigma$ һәм ξ_q параметрлары (10) нчы формулага беренче дәрәжәдә керәләр. Бу зурлыklarның кыйммәтләре $\Delta\sigma = -182,9$ м.ө. һәм $\xi_q = -0,72$ [13]. [6]-да ике параметрның да кыйммәте уңай билгеле дип санала. Бу зурлыklarның

кыйммәтләрен ачыклау өчен без (10) нчы формулага үлчәнгән $c = \Delta/4 = (0,3775 \pm 0,09) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ зурлыгын һәм [12] нче эштән алынган $\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ кыйммәтләрен куеп исәпләдек. Исәп бу зурлыкларның [6] дагы кыйммәте дөрес икәнлеген күрсәтте. Шуннан файдаланып табабыз: $\tau_{\perp} = 1,96 \pm 0,3 \text{ пс}$, (8) нче һәм (9) нчы формуладан $\tau_{\parallel} = 0,96 \pm 0,2 \text{ пс}$. C_6HD_5 молекуласындагы әйләнеш хәрәкәтенәң анизотропиясе $\rho = \tau_{\perp} / \tau_{\parallel} = 2 \pm 0,6$. Бу зурлык [6] нчы һәм [12] нче эшләрдә табылган зурлыкларга якын.

4 рәс. C_6H_6 бензолында ^{13}C төшенәң бериш булмаган магнит кырындагы спектры.

4нче рәсемдә C_6H_6 бензолындагы ^{13}C төшенәң ясалма рәвештә беришсезләндрәгән магнит кырындагы спектры күрсәтелгән. Дублетның 1 һәм 2 сызыкларының торгызылу тизлекләре $R_1^0 = 3,17 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ һәм $R_2^0 = 4,57 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$. C_6HD_5 молекуласындагы ^{13}C өчен $R_{1/2}^0$ һәм $R_{-1/2}^0$ зурлыкларына якын. ^{13}C төшенәң протоннар белән спин-спин бәйләнешен бастырып үлчәнгән релаксация тизлегә $3,74 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$. Әгәр диполь-диполь тәэсирләшү нәтижәсендә барлыкка килгән бер һәм өч спинлы тәртипләрнең кечкенә кросс-корреляция эффектлары исәпкә алынмаса, C_6H_6 өчен $\tau_{\perp}$ һәм $\tau_{\parallel}$ вакытларын C_6HD_5 очрагында кулланылган схема буенча ук, R_1^0 һәм R_2^0 зурлыкларыннан чыгып исәпләргә була. Шулай ук белән табылган зурлыклар: $\tau_{\perp} = 1,9 \text{ пс}$, $\tau_{\parallel} = 0,9 \text{ пс}$, $\rho = 1,9$. Бу кыйммәтләр C_6HD_5 өчен табылган кыйммәтләргә якын.

Еш кына сыеклык молекулаларының ориентацияле корреляция вакытларын аларга тиң ирекле ротор корреляция вакытлары $\tau_i^{fr} = \frac{3}{5} (I/kT)^{1/2}$ белән чагыштыралар [14].

C_6HD_5 молекуласын инерция тензоры элементлары $I_{\perp} = 2I_{\parallel} = 3,59 \cdot 10^{-45} \text{ кг} \cdot \text{м}^2$ га тигез симметрик бөтерчек итеп карасак, $\tau_{\perp}^{fr} = 0,39$, $\tau_{\parallel}^{fr} = 0,56 \text{ пс}$. C_2 һәм C_6 күчәрләре тирәсендә реориентация өчен $\chi_{\perp} = \tau_{\perp} / \tau_{\perp}^{fr} = 5,0 \pm 1,2$, $\chi = 1,7 \pm 0,7$. Моннан бүлмә температурасы өчен молекуланың C_2 күчәре тирәли әйләнеше – диффузион әйләнешкә, C_6 күчәре тирәли әйләнеше – инерциаль әйләнешкә якын дигән нәтижә ясарга була. Молекуланың ирекле әйләнеш анизотропиясе аның сыеклыкта әйләнү анизотропиясенән $\rho^{fr} = 0,7$ зурлыгына аерыла. Бу аерма сыеклыктагы молекулаара тәэсирләшүләргә бурычлы.

$\tau_{\perp}$ кыйммәте буенча АХШ механизмының ^{13}C төшенәң спин-рәшәткә релаксациясенә керткән автокорреляция кертемен бәяләргә була. (6)нчы формуладан табабыз: $\alpha = (0,43 \pm 0,1) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$. Бу зурлык C_6D_6 өчен [12]-дә табылган зурлыкка ($0,34 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$) якын. Башка матдәләрдән аерым буларак, бензолда АХШ механизмының кертеме шактый зур.

C_6HD_5 молекуласындагы CD группасындагы ^{13}C төшенәң релаксация тизлегә $(1,29 \pm 0,06) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$. Ул C_6D_6 бензолындагы кыйммәттән зуррак ($1,23 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$).

C_6HD_5 молекуласындагы ^{13}C төшенәң релаксациясендәгә төрле магнитик тәэсирләшүләренә исәпкә алып, яза алабыз:

$$R_C = R_C^d + \alpha + R_C^{sr}. \quad (15)$$

Биредә: R_C^{sr} – ^{13}C төшенәң релаксациясенә спин-әйләнеш тәэсирләшүнең кертеме.

R_C , R_C^d , α кыйммәтләрен исәпкә алып, (15) нче формуладан $R_C^{sr} = (0,52 \pm 0,2) \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ зурлыгын табып була. Бу зурлык [12] нче эштә 20°C температурада C_6H_6 һәм C_6D_6 молекулалары өчен китерелгән зурлыкларга ($0,644 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ һәм $0,708 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$) якын. Диффузион әйләнеш чигендә аксиаль симметрик молекуладагы төшенәң спин-әйләнеш релаксациясенәң тизлегә түбәндәгә формула белән күрсәтелә:

$$R_C^{sr} = \frac{2}{3} (kT/\hbar) (I_{\perp} C_{\perp}^2 \tau_{\perp} + I_{\parallel} C_{\parallel}^2 \tau_{\parallel}) = \frac{1}{9} \hbar^2 (I_{\perp} C_{\perp}^2 \tau_{\perp} + I_{\parallel} C_{\parallel}^2 \tau_{\parallel}) \quad (16)$$

Биредә:

C_i – спин-әйләнеш тәэсирләшү тензоры.

ның компонентлары,

τ_{ji} – молекуланың i күчәренә карата почмакча моментының корреляция вакыты.

(16) нчы формула Хаббард нисбәтен $\tau_{ji} \cdot \tau_i = I_i / 6kT$ [15] файдаланып үзгәртелгән.

$C_{\perp} = -11,4$ кГц һәм $C_{\parallel} = -1,7$ кГц зурлыкларын кулланьп, (16) нчы формуладан $R_C^{sr} = 0,42 \cdot 10^{-2} \text{ с}^{-1}$ зурлыгын таптык. Молекуланың C_6 күчәренә карата инерциаль әйләнеше өчен Хаббард формуласының якынча булуын исәпкә алсак, исәпләнгән һәм эксперименталь R_C^{sr} кан-

әгәтләнәлек килешә дип уйларга мөмкин.

Бензолда яктылык чәчелү буенча башкарылган эшләрдә [16-18] табылган реориентация вакыты $\tau_{\perp}$ безнең эштә һәм [12] нче эштә табылган вакыттан шактый зур. Мондый аерма оптик методларның житәрлек дәрәжәдә камил метод булмавыннан килеп чыга дип исәпләргә була. Мәсәлән, бензол өчен оптик метод белән бер үк температурада бер эштә $\tau_{\perp} = 1,3$ пс [19], икенче эштә $\tau_{\perp} = 2,6$ пс [16] табылган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гайсин Н.К., Ильясов А.В. Атом төшенең магнитик релаксациясе // Фән һәм тел. – 2006, №4. – 55-61 б.
2. Bain A.D., Lynden-Bell R.M. // Mol. Phys., 1975. – V.30, N2. – P. 325.
3. Леви Г., Нельсон Г. Руководство по ядерному магнитному резонансу углерода-13. – М.: Мир, 1975.
4. Эмсли Дж., Финей Дж., Сатклиф Л. Спектроскопия ядерного магнитного резонанса высокого разрешения. Т. 1. – М.: Мир, 1968.
5. Strub H., Beeler A.J., Grand D.M. et.al. // J. Amer. Chem. Soc., 1983. – V.105, N 10. – P. 3333.
6. Werbelow L. Thewand A. // J. Chem. Phys., 1992. – V.96, N 10. – P. 7873.
7. Henry E.R., Szabo A. // J. Chem. Phys., 1985. – V. 82, N 11. – P. 4753.
8. Cox E., Cruckshank D.W., Smith J.A. // Proc.Roy. Soc. (L), 1958. – V. A247, N 1248. – P. 1.
9. Andrew E.R., Eades R.G. // Proc. Roy. Soc. (L), 1953. – V. A218, N 1135. – P. 537.
10. Леше А. Ядерная индукция. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963.
11. Гайсин Н.К. // Изв. вузов. Физика, 1971. – №3, С. 116.
12. Doll A., Shum M.A., Weingartner H. // J. Chem. Phys., 1991. – V. 94, № 5. – P. 3361.
13. Seidman K., McKenna J.F., Savitsky G.B., Beyerlein A. L. // J. Magn. Reson., 1980. – V. 38., N 2. – P. 229.
14. Steele W.A. // J. Chem. Phys., 1963. – V. 38, N 10. – P. 2411.
15. Hubbard P.S. // Phys Rev., 1963. – V. 131, N 3. – P. 1155.
16. Bartoll F.J., Litovitz T.A. // J. Chem. Phys., 1972. – V. 56., N 1. – P/ 413.
17. Patterson G.D., Griffith J.E. // J. Chem. Phys., 1975. – V. 63, N 6. – P/ 2406.
18. Dill J.F., Litovitz T.A., Bucaro J.A. // J. Chem. Phys., 1975. – V.62, N 10. – P 3839.
19. Clark J.H.R., Miller S. // Chem. Phys. Lett., 1972. – V. 13, N 2. – P. 97.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Камалова З.А. Бина һәм конструкцияләрдәге төзелеш материаллары. Уку кулланмасы. – Казан: КДАТУ, 2007. – 48 б.

Уку кулланмасы төзелештә кулланыла торган материаллар һәм конструкцияләргә өйрәнү буенча татарча беренче хезмәт булып тора. Аның алты бүлегендә металл, тимербетон, агач, полимер материаллар һәм конструкцияләр, материалларны һәм конструкцияләргә коррозиядән саклау, төзөтү һәм яңарту буенча мәгълүмат бирелә. Һәр бүлектә сораулар, китапның ахырында кулланылган әдәбият исемлегә китерелә.

Китап «Материаллар белеме», «Яңа конструкцион материаллар», «Жирле төзелеш материаллары» курсларын үзләштерү өчен файдалы булачак.

АЛГЕБРАИК САННЫҢ МИНИМАЛЬ КҮПБУЫНЫҢ ТАБУ ЫСУЛЛАРЫ

Ләлә Галиева, Илдархан Галәветдинов

ЛӘЛӘ ИСХАК кызы ГАЛИЕВА – физика-математика фәннәре кандидаты, профессор, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының алгебра кафедрасы мөдире. Татар телендә уку ярдәмлекләре яза, фәннәрне татар телендә укыту проблемалары белән шөгыльләнә.

ИЛДАРХАН ГАЛӘВЕТДИН улы ГАЛӘВЕТДИНОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының алгебра кафедрасы профессоры. Рус һәм татар телендә алгебрадан лекцияләр укый, гамәли дәрәсләр алып бара. Татар телендә язылган уку ярдәмлекләре авторы.

Галиева Л.И., Галәутдинов И.Г. Методы нахождения минимального многочлена алгебраического числа.

В статье приведены два новых метода нахождения минимального многочлена алгебраического числа t , заданного в виде $t=g(\alpha)$, где α – корень многочлена $f(x)$, $af(x)$, $g(x)$ – многочлены с рациональными коэффициентами.

Алгебраик саннарны беренчеләрдән булып К.Гаусс өйрәнә башлаган. XIX гасырда барлыкка килгән теория гомуми алгебраның нигез ташы булып, математика үсешенә зур тәэсир ясаган. Хәзер бу саннар югары уку йорты программаларына да кертелә. Кайвакытта мондый классик материаллар өйрәнгәндә дә яңа фактлар табылуы мөмкин. Бу хезмәттә шушы теориягә караган, математик әдәбиятта булмаган ике яңа ысул турында сүз бара.

1. Мәсьәләнең куелышы

Билгеләмә. Әгәр α саны рациональ коэффициентлы ниндидер $f(x)$ күпбуынының тамыры булса, ул алгебраик сан дип атала.

Бу билгеләмәдә китерелгән $f(x)$ күпбуыны китерелүчән булса, ул китерелмәүчән күпбуыннар тапкырчыгышына таркала, ә α саны таркатмага кергән күпбуыннарның берәрсә өчен тамыр була. Уртақ тамырлары булган китерелмәүчән ике күпбуын бер үк дәрәжәдә була. Әгәр дә аларның өлкән коэффициентлары 1 гә тигез булса, мондый күпбуыннар тәңгәл килә. Шулай итеп, теләсә нинди алгебраик α саны өчен тамыры шушы сан,

барлык коэффициентлары рациональ саннар, ә өлкән коэффициенты 1 булган, китерелмәүчән бердәнбер $p(x)$ күпбуыны табыла. Бу күпбуын α санының *минималь күпбуыны*, ә $\deg p(x) = n$ аның *дәрәжәсе* дип атала.

Рациональ саннар – дәрәжәләре бергә тигез булган алгебраик саннар. Башка алгебраик саннарның дәрәжәсе бердән зур була.

Бирелгән санның алгебраик сан булганын күрсәтер өчен, тамыры шушы сан булган рациональ коэффициентлы күпбуын табарга кирәк. Андый мәсьәләләр ике төрле куелырга мөмкин.

Беренче очракта бирелгән α санының алгебраик сан икәнен исбатлау һәм аның дәрәжәсен табу сорала.

Мондый мәсьәләләр элементар рәвештә үзгәртүләр ярдәмендә чишелә. Шундый мисаллар карыйк.

1. $\alpha = \sqrt{2} + \sqrt{3}$. Бу тигезлекне ике тапкыр квадратка күтәрсәк, $\alpha^4 - 10\alpha^2 + 1 = 0$ тигезлегенә табыла. Димәк, α саны $f(x) = x^4 - 10x^2 + 1$ күпбуынының тамыры. Рациональ саннар кырында бу күпбуын китерелмәүчән булганга күрә, ул α саны өчен минималь күпбуын

була. Шуңа күрә α – дүртенче дәрәжәле алгебраик сан.

2. $\alpha = \cos 20^\circ$. Бу мисалда, $\cos 3\alpha = 4\cos^3 \alpha - 3\cos \alpha$ формуласын кулланып, $8\alpha^3 - 6\alpha + 1 = 0$ тигезлегенә киләбез. Димәк,

эзләнелгән күпбуын $f(x) = 8x^3 - 6x + 1 = 8\left(x^3 - \frac{3}{4}x + \frac{1}{8}\right)$, ә $p(x) = x^3 - \frac{3}{4}x + \frac{1}{8}$ – бирелгән α саны өчен минималь күпбуын. Шулай итеп, α – өченче дәрәжәле алгебраик сан.

3. $\alpha = \sin 15^\circ$ булсын. $\sin^2 30^\circ = \frac{1}{4} = 4\sin^2 15^\circ \cos^2 15^\circ = 4\alpha^2(1 - \alpha^2)$ тигезлегенән $16\alpha^4 - 16\alpha^2 + 1 = 0$ икәннән күрәбез. Димәк, бу очракта без эзләгән күпбуын $f(x) = 16x^4 - 16x^2 + 1 = 16\left(x^4 - x^2 + \frac{1}{16}\right)$, ә

$p(x) = x^4 - x^2 + \frac{1}{16}$ – минималь күпбуын була.

Шуңа күрә α алгебраик санының дәрәжәсе дүрткә тигез.

Бу мисалда китерелгән исәпләүләр бер уңайдан $\cos 15^\circ, \sin 15^\circ$ саннарының төгәл кыйметләрен табарга да ярдәм итә. Чыннан да, санауларның башында торган тигезлек $\cos 15^\circ$ һәм $\sin 15^\circ$ саннарына карата симметрик аңлатма булганга күрә, $f(x) = 0$ тигезләмәсенең тамырлары $\pm \cos 15^\circ, \pm \sin 15^\circ$. Шулай ук вакытта, $f(x) = 16x^4 - 16x^2 + 1 = (4x^2 - 2 + \sqrt{3}) \cdot (4x^2 - 2 - \sqrt{3})$ тигезлегенән $f(x) = 0$ тигезл-

әмәсенең тамырлары $x_{1,2} = \pm \frac{1}{4}(\sqrt{6} + \sqrt{2})$,

$x_{3,4} = \pm \frac{1}{4}(\sqrt{6} - \sqrt{2})$ икәннән күрәбез. Моннан

$\cos 15^\circ = \frac{1}{4}(\sqrt{6} + \sqrt{2})$, $\sin 15^\circ = \frac{1}{4}(\sqrt{6} - \sqrt{2})$.

Хәзер алгебраик саннар белән бәйлә икенче төр мәсьәләгә күчк. Гомуми очракта ул түбәндәгечә куела:

Әгәр α саны рациональ коэффициентлы китерелмәүчән $f(x)$ күпбуынының тамыры, ә $g(x)$ – рациональ коэффициентлы ирекле күпбуын булса, тамыры $t = g(\alpha)$ саны булган рациональ коэффициентлы $\varphi(x)$ күпбуынын табарга.

Бирелгән $f(x), g(x)$ күпбуыннары буенча $\varphi(x)$ күпбуынын табуны кайбер авторлар

Чирнгаузен үзгәртүе дип атыйлар. Математик әдәбията аның ике ысулы күрсәтелә [2]. Тагын ике яңа ысул турында сүз башлаганчы, кайбер мәгълүматлар биреп китик.

Әгәр $\deg f(x) = n$ булса, $f(x)$ күпбуынының n тамыры $\alpha_1 = \alpha, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ була һәм бу тамырларга тиндәш $t_1 = g(\alpha_1), t_2 = g(\alpha_2), \dots, t_n = g(\alpha_n)$ саннары табыла. Аларның алгебраик саннар булганын күрсәтү максатыннан тамырлары $t_1, t_2, \dots, t_n$ булган

$\varphi(x) = (x - t_1)(x - t_2) \dots (x - t_n) = (x - g(\alpha_1))(x - g(\alpha_2)) \dots (x - g(\alpha_n))$ күпбуынын карыйк. Бу күпбуын $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ саннарына карата симметрик аңлатма булганга, аның коэффициентлары $f(x)$ күпбуынының коэффициентлары аша рациональ күрсәтелә, ягъни алар рациональ саннар була. Моннан $t = g(\alpha)$ санының алгебраик сан икәне күренә.

$t_1, t_2, \dots, t_n$ саннарының бер үзлегә түбәндәге теоремада китерелә.

1 теорема. $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ һәм $t_1, t_2, \dots, t_n$ – алдан билгеле алгебраик саннар булсын. Әгәр рациональ коэффициентлы $F(x)$ күпбуыны өчен $t_i = g(\alpha_i)$ берәр тамыр булса, барлык $t_1, t_2, \dots, t_n$ саннары да бу күпбуынның тамыры була.

Исбатлау.

$F_1(x) = F(g(x)) \in \mathbb{Q}[x]$ күпбуынын төзик. Бирелеш буенча $t_i = g(\alpha_i)$ һәм $F(t_i) = 0$ булганлыктан, $F_1(\alpha_i) = F(g(\alpha_i)) = F(t_i) = 0$. Шулай итеп, α_i саны $F_1(x)$ һәм $f(x)$ күпбуыннары өчен уртак тамыр. Димәк, $f(x)$ китерелмәүчән күпбуын булу сәбәпле, $F_1(x)$ күпбуыны $f(x)$ күпбуынына бүленә, ягъни $F_1(x) = f(x)f_1(x)$ булырдай $f_1(x)$ күпбуыны табыла. Шуңа күрә

$$F(t_1) = F(g(\alpha_1)) = F_1(\alpha_1) = f(\alpha_1)f_1(\alpha_1) = 0,$$

$$F(t_2) = F(g(\alpha_2)) = F_1(\alpha_2) = 0,$$

...

$$F(t_n) = F(g(\alpha_n)) = F_1(\alpha_n) = 0.$$

Теорема исбатланды.

Әгәр дәрәжәсе n булган α алгебраик санының иярешилеләре $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ булса, бу теорема нигезендә $t = g(\alpha)$ алгебраик саны-

ның иярешлеләре $t_k = g(\alpha_k)$, $k=1,2,\dots,n$ саннары була. Бу саннар арасында кабатланучылары булу мөмкин. Шуңа күрә $t = g(\alpha)$ саны дәрәжәсенен нинди булуын тикшереп китик.

Югарыда китерелгән, тамырлары $t_1, t_2, \dots, t_n$ булган $\varphi(x)$ күпбуынын алыык. $t_1 = t$ санының минималь күпбуыны $p(x)$ булсын. $\varphi(x)$ һәм $p(x)$ күпбуыннарның уртак тамыры $x = t_1$ булганга күрә һәм $p(x)$ китерелмәүчән күпбуын булу сәбәпле, $\varphi(x) : p(x)$. Шуңа күрә $\varphi(x) = p^m(x)\varphi_1(x)$ тигезлегә үтәләрдәй иң зур m натураль саны һәм $\varphi_1(x)$ күпбуыны табыла. Биредә $\varphi_1(x) \neq \text{const}$ – даими булмаса, ниндидер $t_i = g(\alpha_i)$ саны $\varphi_1(x)$ күпбуынының тамыры була. Бу вакытта 1нче теорема нигезендә t_1 саны да аның тамыры була. Шуңа сәбәпле, $\varphi_1(x) : p(x)$. Бу нәтижә m санының иң зур натураль сан булуына каршы килә. Димәк, $\varphi_1(x) = \text{const}$. Инде $\varphi(x)$ һәм $p(x)$ күпбуыннарының өлкән коэффициентларының бергә тигез булганын да исәпкә алсак, $\varphi_1(x) = 1$ икәннен күрәбез. Шулай итеп, $\varphi(x) = p^m(x)$.

Моннан $t = g(\alpha)$ санының дәрәжәсе $\frac{n}{m}$, ягъни n санының бүлүчесе булганы чыга.

Әйтелгәннәрдән түбәндәге теореманың дәрәжәгә күренә.

2 теорема. Әгәр $p(x)$ күпбуыны $t = g(\alpha)$ санының минималь күпбуыны, ә $\varphi(x)$ – тамырлары $t = t_1 = g(\alpha_1) = g(\alpha)$, $t_2 = g(\alpha_2), \dots$, $t_n = g(\alpha_n)$ булган $\varphi(x) = (x - t_1)(x - t_2)\dots(x - t_n)$ рәвешендәге күпбуын булсалар, ниндидер натураль m саны өчен $\varphi(x) = p^m(x)$.

Бу теорема бирелгән алгебраик санның минималь күпбуынын тапканда ярдәм итә.

2. Мәсьәләне чишү ысуллары

Беренче ысул (сызыкча бәйлелек төшенчәсен файдалану).

Бирелеш буенча α саны дәрәжәсе n булган алгебраик сан булганга күрә, $t = g(\alpha) = g_1(\alpha)$ шартын файдаланып, $t^2 = g_2(\alpha), \dots, t^n = g_n(\alpha)$ тигезлекләре табыла. Биредә $\deg g_i(x) < \deg f(x) = n$ ($i=1,2,\dots,n$) дип саный алабыз. Чыннан да, $\deg g_i(x) \geq n$

булса, $g_i(x) = f(x)q(x) + r(x)$, $f(\alpha) = 0$ шартларыннан $g_i(\alpha) = r(\alpha)$ һәм

$\deg r(x) < \deg f(x)$ икәннен күрәбез. Табылган тигезлекләрен, ирекле буыннарын сул якка күчереп, түбәндәге рәвешкә китерик:

$$t - c_1 = a_{11}\alpha + a_{12}\alpha^2 + \dots + a_{1,n-1}\alpha^{n-1} = \varphi_1(\alpha)$$

$$t^2 - c_2 = a_{21}\alpha + a_{22}\alpha^2 + \dots + a_{2,n-1}\alpha^{n-1} = \varphi_2(\alpha)$$

.....

$$t^n - c_n = a_{n1}\alpha + a_{n2}\alpha^2 + \dots + a_{n,n-1}\alpha^{n-1} = \varphi_n(\alpha)$$

Бу тигезлекләрен уң якларындагы $\varphi_i(\alpha)$ ($i=1,2,\dots,n$) күпбуыннарын $(n-1)$ үлчәмле векторлар итеп карыйк. Алар сызыкча бәйлә система тәшкил иткәнгә, барысы берьюлы нуль булмаган һәм $q_1\varphi_1 + q_2\varphi_2 + \dots + q_n\varphi_n = 0$ шартын канәгатьләндергән $q_1, q_2, \dots, q_n \in \mathbb{Q}$ саннары табыла. Бу вакытта $q_1(t - c_1) + q_2(t^2 - c_2) + \dots + q_n(t^n - c_n) = \varphi(t) = 0$ була. Шулай итеп, эзләнелгән күпбуын $\varphi(x) \in \mathbb{Q}[x]$ була.

Бу санауны башкарганда ирекле буыннарын сул якка күчүгә соңгы адымга калдырмасаң да ярый. Ул вакытта югарыда табылган тигезлекләр

$$\psi_1(t) = \varphi_1(\alpha)$$

$$\psi_2(t) = \varphi_2(\alpha)$$

.....

$$\psi_n(t) = \varphi_n(\alpha)$$

рәвешендә була (биредә $\psi_k(x) \in \mathbb{Q}[x]$, $\deg \psi_k(x) = k$, $k=1,2,\dots,n$).

Мисаллар карыйк.

1. $f(\alpha) = \alpha^3 - \alpha - 1 = 0$ булса, тамыры $t = \alpha^2 + \alpha + 1$ саны булган күпбуынны табарга.

Биредә α алгебраик санының дәрәжәсе өчкә тигез. Шуңа күрә $\varphi_1(\alpha), \varphi_2(\alpha), \varphi_3(\alpha)$ аңлатмаларын табарга кирәк. Бирелеш буенча $t - 1 = \alpha^2 + \alpha$. Бу тигезлекнең ике ягын да квадратка күтәрәбез һәм, $f(\alpha) = 0$ тигезлеген файдаланып, уң яктагы аңлатмада α санының дәрәжәләрен киметәбез. Шулай итеп, $t^2 - 2t - 1 = 2\alpha^2 + 3\alpha$ тигезлегә табыла. Килеп чыккан ике тигезлекнең ягын якка тапкырлап, тагын α санының дәрәжәләрен киметсәк, $t^3 - 3t^2 + t - 4 = 5\alpha^2 + 7\alpha$ тигезлегенә киләбез. Димәк,

$$t-1=\alpha^2+\alpha=\varphi_1(\alpha),$$

$$t^2-2t-1=2\alpha^2+3\alpha=\varphi_2(\alpha),$$

$$t^3-3t^2+t-4=5\alpha^2+7\alpha=\varphi_3(\alpha).$$

Моннан $\varphi_3(\alpha)-\varphi_1(\alpha)-2\varphi_2(\alpha)=0$ икәнән табабыз. Шуңа күрә

$$t^3-3t^2+t-4-(t-1)-2(t^2-2t-1)=$$

$$=t^3-5t^2+4t-1=0.$$

Димәк, эзләнелгән күпбуын

$$\varphi(x)=x^3-5x^2+4x-1\in\mathbb{Q}[x].$$

2. $f(\alpha)=\alpha^4+5\alpha^3+6\alpha^2-1=0$ булса, тамыры $t=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha-1$ саны булган күпбуынны табарга.

Биремне $t+1=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha$ рәвешендә язып, бу тигезлекне квадратка күтәрсәк, $t^2+2t=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha$ тигезлегенә киләбез.

Димәк, $t^2+2t=t+1$, ягъни $t^2+t-1=0$. Шулай итеп, кирәкле күпбуын $\varphi(x)=x^2+x-1$ бик жиңел табылды. Бу мисалда $\varphi_1(\alpha)=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha=\varphi_2(\alpha)$ булу исәпләүне кыскартырга ярдәм итте.

Икенче ысул (результант теориясен куллану).

Бирелеш буенча $t=g(\alpha)$. Бу тигезлекне $F(\alpha)=g(\alpha)-t=0$ рәвешендә язсак, α саны $F(x)=g(x)-t$ күпбуынының тамыры булганын күрәбез. Бу сан тамыр булган икенче күпбуынны табу максатыннан $\alpha t=g_1(\alpha)$ яки $t^2=g_2(\alpha)$ ($\deg g_i(x)\leq n-1, i=1,2$) тигезлекләрен табабыз һәм аларны $F_1(\alpha)=\alpha t-g_1(\alpha)=0$ яки $F_2(\alpha)=t^2-g_2(\alpha)=0$ рәвешенә китерәбез. Моннан эзләнелгән күпбуынның $F_1(x)$ яисә $F_2(x)$ икәнән күрәбез. $F(x)$ һәм $F_i(x)$ ($i=1,2$) күпбуыннарының уртак тамырлары $x=\alpha$ булганга, аларның результатты нольгә тигез булырга тиеш, ягъни $R(F, F_i)=\varphi(t)=0$. Шулай итеп, эзләнелгән $\varphi(x)\in\mathbb{Q}[x]$ күпбуыны табыла.

Бу ысулга да мисаллар карыйк.

3. $f(\alpha)=\alpha^4+2\alpha^3-\alpha+3=0$ булса, тамыры $t=\alpha^2$ саны булган күпбуынны табарга.

$t=\alpha^2$ шартыннан $t^2=\alpha^4=-2\alpha^3+\alpha-3$ тигезлегә табыла. Димәк, $F(\alpha)=\alpha^2-t=0$, $F_2(\alpha)=2\alpha^3-\alpha+3+t^2=0$. Шулай итеп, уртак

тамырлары α булган ике күпбуын $F(x)=x^2-t$, $F_2(x)=2x^3-x+3+t^2$ табылды. Хәзер бу күпбуыннарның результаттын исәплик:

$$R(F, F_2)=\begin{vmatrix} 1 & 0 & -t & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & -t & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & -t \\ 2 & 0 & -1 & 3+t^2 & 0 \\ 0 & 2 & 0 & -1 & 3+t^2 \end{vmatrix}=$$

$$=\begin{vmatrix} 1 & 0 & -t & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & -t & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & -t \\ 0 & 0 & 2t-1 & 3+t^2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 2t-1 & 3+t^2 \end{vmatrix}=$$

$$=(t^2+3)^2-t(2t-1)^2=t^4-4t^3+10t^2-t+9=0.$$

Димәк, эзләнелгән күпбуын $\varphi(x)=x^4-4x^3+10x^2-x+9$.

4. $f(\alpha)=\alpha^4+5\alpha^3+6\alpha^2-1=0$ булса, тамыры $t=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha-1$ саны булган күпбуынны табарга.

Бу мисалны без беренче ысул белән чишкән идек инде (2нче мисал). Хәзер исәпләүчеләрне результат теориясен кулланып башкарык.

Бирелеш буенча $F(\alpha)=\alpha^3+4\alpha^2+3\alpha-1-t=0$ тигезлеген һәм $\alpha t=\alpha^4+4\alpha^3+3\alpha^2-\alpha=-\alpha^3-3\alpha^2-\alpha+1$ аңлатмасын табык. Безгә кирәкле икенче тигезлек $F_1(\alpha)=\alpha^3+3\alpha^2+(1+t)\alpha-1=0$ рәвешендә була. Шулай итеп, $F(x)=x^3+4x^2+3x+(-1-t)$ һәм $F_1(x)=x^3+3x^2+(1+t)x-1$ күпбуыннарының результаттын санарга кирәк була. Ул түбәндөгечә исәпләнә:

$$R(F, F_1)=\begin{vmatrix} 1 & 4 & 3 & -1-t & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 4 & 3 & -1-t & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 4 & 3 & -1-t \\ 1 & 3 & 1+t & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 3 & 1+t & -1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 3 & 1+t & -1 \end{vmatrix}=$$

$$=\begin{vmatrix} 1 & 4 & 3 & -1-t & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 4 & 3 & -1-t & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 4 & 3 & -1-t \\ 0 & -1 & t-2 & t & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -1 & t-2 & t & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -1 & t-2 & t \end{vmatrix}=$$

$$\begin{aligned}
 &= \begin{vmatrix} 0 & t+1 & 2t+1 & -1 & 0 \\ 0 & 0 & t+1 & 2t+1 & -1 \\ -1 & t-2 & t & 0 & 0 \\ 0 & -1 & t-2 & t & 0 \\ 0 & 0 & -1 & t-2 & t \end{vmatrix} = \\
 &= \begin{vmatrix} t+1 & 2t+1 & -1 & 0 \\ 0 & t+1 & 2t+1 & -1 \\ t^2+t-1 & 2t^2+2t-2 & 0 & 0 \\ 0 & t^2+t-1 & 2t^2+2t-2 & 0 \end{vmatrix} = \\
 &= (t^2+t-1)^2 \begin{vmatrix} t+1 & 2t+1 & -1 \\ 1 & 2 & 0 \\ 0 & 1 & 2 \end{vmatrix} = \\
 &= (t^2+t-1)^2 = 0. \text{ Шулай итеп, эзләнелгән} \\
 &\text{күпбуын } \varphi(x) = (x^2 + x - 1)^2.
 \end{aligned}$$

3. Мәсьәләне чишү нәтижәләре

Алгебраик саннар теориясе күзлегеннән чыгып, каралган мәсьәләне түбәндәгечә куя алабыз: Әгәр α – дәрәжәсе n булган алгебраик сан булса, $\mathbb{Q}(\alpha)$ киңәйтмәсендәге $t = g(\alpha)$ санының минималь күпбуынын табарга.

Теләсә нинди $g(x) \in \mathbb{Q}[x]$ күпбуыны өчен $t = g(\alpha) \in \mathbb{Q}(\alpha)$. Шуңа күрә t алгебраик сан була. Чирнгаузен үзгәртүе нәтижәсендә бу сан тамыр булган $\varphi(x) \in \mathbb{Q}[x]$ күпбуыны табыла, ләкин аның минималь күпбуын булуы мәжбүри түгел. Әгәр $\varphi(x)$ – китерелмәүчән күпбуын булса, ул t саны өчен минималь күпбуын, ә t санының дәрәжәсе $\deg \varphi(x) = n$ була. Әгәр бу күпбуын китерелүчән булса, 2нче теорема буенча ул минималь күпбуынның ниндидер натураль дәрәжәсе рәвешендә күрсәтелә. Бу очракта t санының дәрәжәсе n санының бүлүчәсе була. Әйтелгәннәрен каралган мисалларда тикшереп чыгыйк.

1 мисалда α санының дәрәжәсе өчкә тигез һәм $\varphi(x) = x^3 - 5x^2 + 5x - 1$. Бу күпбуынның рациональ тамырлары булмау аның китерелмәүчәнлеген күрсәтә. Моннан аның минималь күпбуын икәнә килеп чыга. Югарыдагы нәтижәләргә

таянып та фикерләп була. Чыннан да, $\deg \varphi(x) = 3$ булганга күрә, t санының дәрәжәсе өч 1 яки 3 саннарына бүленә. Ләкин $t \notin \mathbb{Q}$, шуңа күрә аның дәрәжәсе 1 була алмый. Димәк, t санының дәрәжәсе 3. Бу нәтижә $\varphi(x)$ күпбуынының минималь күпбуын икәнәнен нигезли.

2 мисалда α санының дәрәжәсе дүрткә тигез. Шуңа күрә t санының дәрәжәсе 2 яисә 4 булырга мөмкин. Бу мисалны без ике ысул белән чиштек һәм беренче очракта $t^2 + t - 1 = 0$, ә икенче очракта $(t^2 + t - 1)^2 = 0$ тигезлекләрен таптык. Димәк, t санының минималь күпбуыны $p(x) = x^2 + x - 1$, ә дәрәжәсе 2.

3 мисалда α санының дәрәжәсе дүрткә тигез, ә $\varphi(x) = x^4 - 4x^3 + 10x^2 - x + 9$. Теория буенча, ул китерелүчән күпбуын булса, ниндидер күпбуынның квадраты булырга тиеш. Ләкин $\varphi(x) = (x^2 + ax \pm 3)^2$ тигезлеген канәгатьләндерүче рациональ α саны юк. Шуңа күрә $\varphi(x)$ үзе минималь күпбуын була.

Әгәр α һәм $t = g(\alpha)$ саннарының дәрәжәләре тигез булса, $\mathbb{Q}(\alpha)$ һәм $\mathbb{Q}(t)$ киңәйтмәләре тәңгәл килә. Бу очракта α саны, үз чиратында, рациональ коэффициентлы күпбуын рәвешендә t саны аша күрсәтеләчәк. Монның шулай икәнәнен мисалларда карыйк. Беренче мисалда $\alpha, t = \alpha^2 + \alpha + 1$ – дәрәжәләре өчкә тигез булган алгебраик саннар. Биредә $t - 1 = \alpha^2 + \alpha = \varphi_1(\alpha)$, $t^2 - 2t - 1 = 2\alpha^2 + 3\alpha = \varphi_2(\alpha)$. Моннан $\alpha = \varphi_2(\alpha) - 2\varphi_1(\alpha)$ икәнәнен табыбыз. Димәк, $\alpha = t^2 - 2t - 1 - 2(t - 1) = t^2 - 4t + 1$.

Өченче мисалда $\alpha, t = \alpha^2$ – дәрәжәләре дүрткә тигез булган алгебраик саннар. Бу очракта санауларны түбәндәгечә башкарып була:

$$\begin{aligned}
 t &= \alpha^2 = \varphi_1(\alpha), & t^2 + 3 &= -2\alpha^3 + \alpha = \varphi_2(\alpha), \\
 t^3 + 12 &= -7\alpha^3 - 5\alpha^2 + 10\alpha = \varphi_3(\alpha), & t^4 + 27 &= \\
 &= -8\alpha^3 - 19\alpha^2 + 30\alpha = \varphi_4(\alpha) & \text{тигезлекләреннән} \\
 2\varphi_3(\alpha) - 7\varphi_2(\alpha) + 10\varphi_1(\alpha) &= 13\alpha & \text{икәнә табыла.} \\
 \text{Димәк, } 13\alpha &= 2(t^3 + 12) - 7(t^2 + 3) + 10t = 2t^3 - \\
 -7t^2 + 10t + 3 & \text{ һәм } \alpha &= \frac{1}{13}(2t^3 - 7t^2 + 10t + 3).
 \end{aligned}$$

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гекке Э. Лекции по теории алгебраических чисел. – М.-Л.: ГИТТЛ, 1940.
2. Сушкевич А.К. Основы высшей алгебры. – М.-Л.: ГИТТЛ, 1941.
3. Сборник задач по алгебре (под редакцией Кострикина А.И.). – М.: Наука, 1987.
4. Фаддеев Д.К., Соминский И.С. Сборник задач по высшей алгебре. – М.: Наука, 1977.

ҮЗЕННӘН-ҮЗЕ КӨЙЛӘНӘ ТОРГАН ТАБИГЫЙ ЖИЛЛӘТҮ СИСТЕМАСЫ

Мөнир Вәлиуллин, Дамир Гыйлажев

МӨНИР АБДУЛЛА улы ВӘЛИУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының жылылык, ягулык газ белән тәэмин итү һәм жилләтү кафедрасы доценты, инженерлыкка читтән торып уку факультеты деканы. Жылыту һәм жилләтү өлкәсенә караган 20дән артык уйлап табу таныклыгы бар.

ДАМИР ГАЛӘУ улы ГЫЙЛАЖЕВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының жылылык, ягулык газ белән тәэмин итү һәм жилләтү кафедрасы доценты. Жылыту һәм жилләтү жайланмаларын төрле шартларда куллану буенча эзләнүләр алып бара, 10нан артык патенты бар. Татар телендә белем бирү юнәлешендә актив эшләр килә: лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара; уку кулланмасы, методик күрсәтмәләр авторы.

Валиуллин М.А., Гилязов Д.Г. Саморегулирующаяся система естественной вентиляции.

В статье рассматриваются конструктивные и эксплуатационные особенности предложенного автором вентиляционного устройства.

Торак йортларда каналлар ярдәмендә суырып чыгаручы табигый жилләтү системасы күбрәк кулланыла. Бүлмәләрдә һәм каналларда һава хәрәкәте гравитация һәм жил басымы нәтижәсендә барлыкка килә. Гравитация басымы асма каналларда һәм шахталарда эчке һәм тышкы һава температуралары аермасы аркасында хасил була. Ө жил басымы тышкы һава агымы бинаны урап агуы нәтижәсендә күзәтелә.

Кагыйдә буларак, бинаның жил килеп бөрелгән ягында югары басымлы зона, ә икенче ягында түбән басымлы зона барлыкка килә. Бу хәл бүлмәгә тышкы салкын һаваның тәрәзәләрдәге тишек-ярыклар аркылы керүенә, ә жылы һаваның бүлмәдән чыгуына сәбәп була. Шуңа күрә, бүлмәләрдә һава алмашын оештырганда һәм табигый жилләтү системасын төзөгәндә, бу хәлне игътибарсыз калдырырга ярамай. Әгәр бүлмәне жилләтү табигый юл белән башкарылса, нормалаштырылган һава алмашы тышкы һава температурасы $t_{н5}=+5^{\circ}\text{C}$ булганда ук тәэмин ителә. Башка температураларда һәм системада көйләү жайланмалары булмаганда һава алмашы $\sqrt{(\rho_{н} - \rho_{ө}) / (\rho_{н5} - \rho_{ө})}$ зурлыгына про-

порциональ рәвештә арта һәм бу хәл бүлмәгә керткән салкын һаваны жылыту өчен өстәмә чыгымнарға китерә ($\rho_{н}$, $\rho_{н5}$ – тышкы һаваның $t_{н}$ һәм $t_{н5}$ температураларына туры килгән тыгызлыктары, $\rho_{ө}$ – эчке һаваның тыгызлыгы). Бүлмәгә керүче салкын һаваның микъдары ишек һәм тәрәзә уемнарын тыгызлау дәрәжәсенә бәйле.

Аз катлы биналарда, гадәттә, кухнядан, бәдрәфтән һәм ванна бүлмәсеннән һаваны суырып чыгаручы аерым каналлар кулланыла. Күп катлы йортларда тармаклы жилләтү каналлары төп магистраль каналга 1-5 катлар аша турыпочмак ясап яисә авыштырып тоташтырылалар.

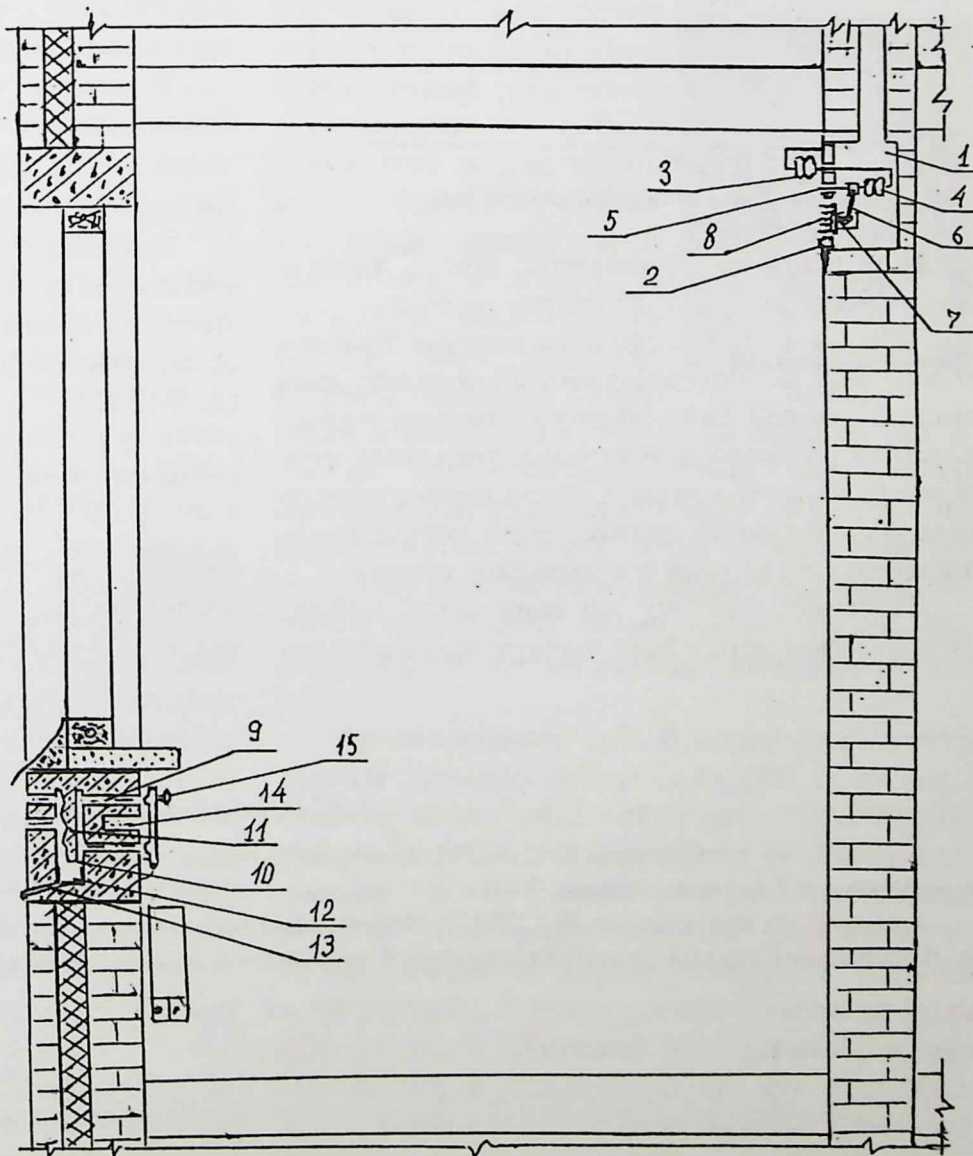
Табигый жилләтүдән һәрбер бүлмәдә диварның тышкы һәм эчке ягында басым аермасы нульгә тигез булган нейтраль зона барлыкка килә. Әгәр бина катларының төнлекләре баскыч читлекләре аша тоташтырылмаган булса, нейтраль зона катның уртасында була. Нейтраль зонадан түбәндә урнашкан тишек-ярыклардан бүлмәгә салкын һава керә, ә өстә урнашкан тишек-ярыклар аша жылы һава бүлмәдән чыга. Фатирга һава кертүне оештырганда бу күренешләр исәпкә алынырга тиеш.

Махсус һава кертүче жайланмалар аша көйлөгечләр һәм бүлмәдә кирәкле һава алмашы булдыручы табигый җиһазларны оештыру фатирдагы һава-җылылык режимын нормальләштерә.

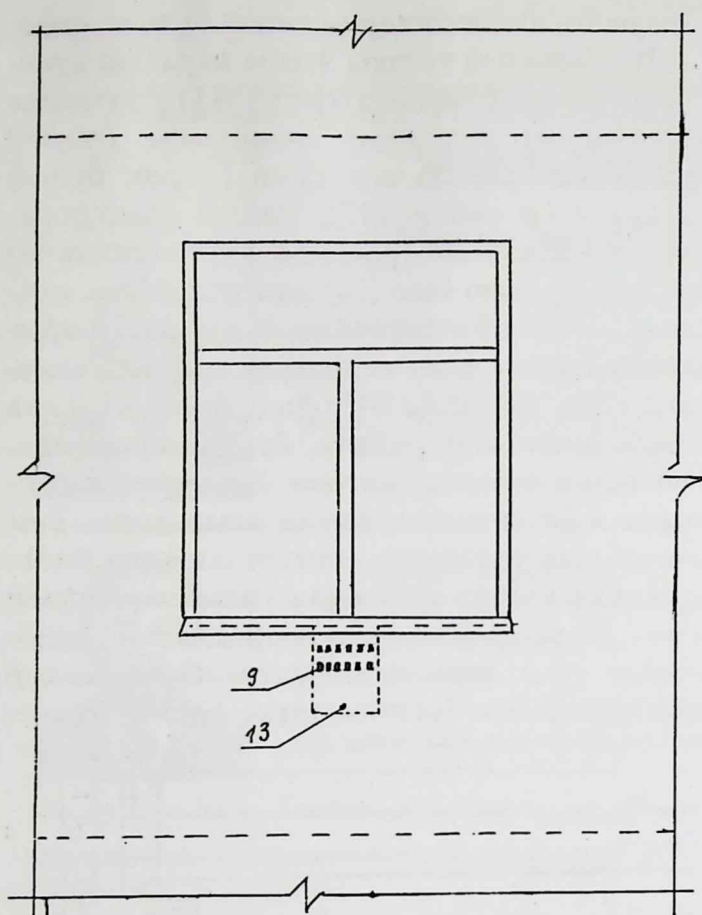
Биредә үзгәрүчән-үзгәрүчән көйлөнүче табигый җиһазлар системасы тәкъдим ителә. Аның төзөлеше 1нче рәсемдә, ә һава кертүче жайланманы урнаштыру урыны 2нче рәсемдә күрсәтелгән. Үзгәрүчән гравитация басымы тәъсир иткәндә, табигый суыртуның нормадан даими күләмгә җиһазлар каналында (1) урнаштырылган үзгәрүчән-үзгәрүчән көйлөнүче жалюзилар рәшәткәсә ярдәмдә тәъмин ителә [1]. Рәшәткә (2) алдындагы һәм артындагы үзгәрүчән басым аермасы үзгәрүчән бөйләнгән сифоннар (3, 4) ярдәмдә кабул ителә: (3) бүлмә эчендә, ә (4) рәшәткә артында, суыру каналында урнаштырыла. (6) һәм (7) тарттыргычлары ярдәмдә (4) сифонны штокның (5) нәтиҗәле күчүе жалюзиларга (8) бирелә һәм соңгылары үзгәрүчән басым аермасы нәтиҗәсәдә борылалар. Шулай итеп, басым аермасы нәтиҗәсәдә табигый суырылган һаваның күләмгә даими булып кала. Сифоннар рәсемдәгечә тоташтырылганда, штокның (5) нәтиҗәле күчүе бары тик рәшәткә тирәсендәгә басым аермасы үзгәрүчән бөйлә, ә ул атмосфера басымы үзгәрүчән бөйлә түгел.

Бүлмәдән табигый суырылган һава күләмгә тышкы һава белән алышына. Тышкы һава агымы бүлмәгә тәрәзә артындагы җиһазлар блогы аша керә [2]. Озынлыгы – дивар калыңлыгы, киңлегенә – 250 мм, биелгегә 340 мм булган бу блок тышкы диварда 25x25 мм үлчәмгә үтәли җиһазлар тишекларга (9) рәшәткәдә эшләнә. Бу тишекларның гомуми мәйданы 0,0072 м² тәшкил итә. Блок үзгәрүчән-үзгәрүчән элемент-

лардан тора: тишекларга икегә бүлүчә камера (10), бинаның тышкы ягына каратып куелган зигзаг рәшәткәдәгә бүлгеч (11), тутымас материалдан эшләнгән авышлыгы $i=0,050$ булган асылык (12), чык суын (кирәк булса) чыгару өчен көпшә (13), майлы электрорадиатор кассетасын (рәсемдә күрсәтелмәгән) урнаштыру өчен кесә (14) һәм пластмасса капкач (15). Шулай итеп, табигый җиһазлар барышында тышкы һава тишеклар аркылы камерага керә, зигзаглы бүлгечкә бөреләп, һава агымы юнәлешен үзгәртә, бу, үз чиратында, тавышның кимүенә китерә. Бу очракта барлыкка килгән чык асылыкка агып төшә һәм көпшә аша чыгарыла. Камерадан һава блокның эчке ягында урнашкан тишекларга үтәп керә, анда майлы электрорадиатор ярдәмдә эчке һава температурасына кадәр җылытыла һәм бүлмәгә керә. Кирәк булма-

1 рәс. Үзгәрүчән-үзгәрүчән көйлөнүче табигый җиһазлар системасы.

2 рәс. Тәрәзә астындагы җилләтү блогы.

ганда, пластмасс капкачны ябып, тышкы һава агымы керүне туктатырга да була.

Шулай итеп, махсус һава кертүче җайланмалар аша көйләгечле табигый җилләтү системасы тышкы һава температурасына бәйсез рәвештә бүлмәдә даими һава алмашын тәмин итә, бүлмәгә тавыш, тузан керүне киметә һәм инфильтрация нәтижәсендә керүче һаваны җылытуга китүче чыгымнарны киметә.

Табигый җилләтү системасында көйләнүче суырып кертү һәм чыгару җайланмала-

рын куллану җылыту сезоны дәвамында кирәк булган еллык һава чыгымы артуын киметергә мөмкинлек бирә. Һава чыгымы артуы түбәндәге формула белән билгеләнә:

$$\Delta L = 24(\bar{L} - 1) \cdot L_p \cdot \bar{z}_{от} \quad (1)$$

Биредә: $\bar{L} = \frac{L}{L_p}$ – бүлмәдән суырып чыгарылган һава күләменң (L) исәпләнгән һава күләменә (L_p) чагыштырылмасы; $\bar{z}_{от}$ – җылыту сезонының дәвамлыгы.

Тышкы һаваның шушы микъдарын җылытуга киткән җылылык энергиясенң артык чыгымы

$$\Delta Q = \Delta L \cdot \rho_v \cdot c_v \cdot (t_v - t_{ср.от}) \quad (2)$$

Биредә: ρ_v һәм c_v – һаваның тыгызлыгы һәм чагыштырма җылысыешлыгы; t_v – эчке температура; $t_{ср.от}$ – тышкы һаваның җылыту сезонындагы уртача температурасы.

Җылылык энергиясенң артык чыгымына бәйле еллык артык финанс чыгымнары

$$\Delta \mathcal{E} = \Delta Q \cdot \mathcal{C} \quad (3)$$

Биредә: $\mathcal{C}$ – җылылык энергиясенң бәясе.

Табигый җилләтү системасы өчен көйләнүче суырып кертү һәм чыгару җайланмаларын куллануның файдалы булу-булмавы аның бәясенә (K) һәм үз-үзен аклау дәверенә (Z) бәйле

$$Z = \frac{K}{\Delta \mathcal{E} - (\Delta T_3 \times C_3)} \quad (4)$$

Биредә: ΔT_3 – бүлмәгә керткән тышкы һаваны җылытуга киткән электр энергиясенң чыгымы; C_3 – электр энергиясенң бәясе.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Патент на изобретение № 2147357. Саморегулирующаяся жалюзийная решетка/ Российское агентство по патентам и товарным знакам, 2000.

2. Патент на изобретение № 2270959. Подоконный вентиляционный блок для притока наружного воздуха/ Федеральная служба по интеллектуальной собственности, патентам и товарным знакам, 2006.

АРХЕОЛОГИЯ ФЭНЕНЕН ЧИШМӘ БАШЫ

Фаяз Хужин

ФАЯЗ ШӘРИП улы ХУЖИН – тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенң мөхбир әгъзасы, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының баш гыйльми хезмәткәре, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан дәүләт премиясе лауреаты. Болгар-татар археологиясенә багышланган 400ләп фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр, шул исәптән 15 китап авторы.

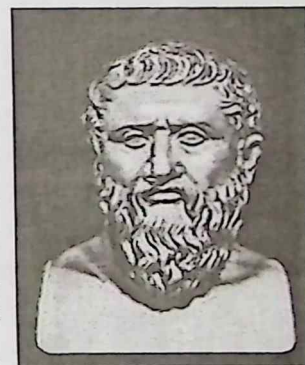
Хужин Ф.Ш. Истоки археологической науки.

Археология – относительно новая наука. Но истоки ее уходят в эпоху античности и средневековья. В статье на примере раскопок, зачастую грабительских и кладоискательских, прослеживаются пути развития новой науки на протяжении XVIII – первой половины XIX вв.

Үзенң мөстәкыйль өйрәнү объекты һәм предметы, терминология системасы, үзенчәлекле тикшеренү ысуллары бары тик XIX йөз урталарында гына калыплашып житкәнгәдер инде, археология чагыштырмача яшь фәннәрдән санала. Әмма археология истәлекләре – борынгы шәһәр хәрабәләре, иске зират урыннары, таш кыяларга уеп ясалган рәсемнәр, әледән-әле очрап торган сәер табылдыклар кешеләрнең игътибарын үзенә һәрдаим жәлеп итеп торган. Ярый, борынгы чүлмәк китекләренә исләре дә китмәсен ди, ә чакматаштан ясалган ук-сөңгә очлары, балталар, бакыр пычаклар, таш плитәләргә төшерелгән рәсемле язулар – болары инде аңлашылып житми торган табылдыклар. Нәрсә булыр бу? Әлбәттә инде, үзләренчә аңларга һәм аңлатырга тырышканнар. Чынбарлыктан ерак торган төрле фаразлар, мифлар туган. Мәсәлән, жир астыннан килеп чыккан мамонт сөякләрен дөнья яратылган чорларда ук яшәгән гигант кешеләрнеке дип уйлаганнар. Ук очларын Күк алласы жибергән “яшен ташлары” дип атаганнар, таш балталарны исә, изге әйбер санап, императорларга бүләк итә торган булганнар, төрле авыруларны дөвалаганда файдаланганнар. Болгар-татар бабаларыбыз исә, борынгы курганнар Алып батыр чабата каккан урында барлыкка килгән, дип ышанганнар.

Менә шундый борынгы әйберләр турында сүз барганда безнең эрага кадәр IV гасырда яшәгән атаклы грек философы Платон (б.э.к. 428 яки 427 – 348 яки 347) беренче тап-

кыр фәнни әйләнешкә “археология” дигән төшенчәне кертәп жиберә (архайос – борынгы, логос – сүз, белем мәгънәсендә). Әмма Платонга кадәр дә, кеше ышанмаслык мифлар белән генә канәгатьләнмичә, борынгы табылдыкларны ерак тарих белән бәйләп аңлатырга омтылучы акыл ияләре булган. Безгә, мәсәлән, Вавилон патшасы Набонидның әле б.э. га кадәр VI гасырда ук “археологик тикшеренүләр” алып барганлыгы мәгълүм. Ул, үзенә кадәр берничә гасыр элек яшәгән патшаларның сарай хәрабәләрен казып, таш плитәләрдә мәңгеләштерелгән борынгы язмаларын табып алырга боера. Казылмалардан андый язулар чыннан да килеп чыга.

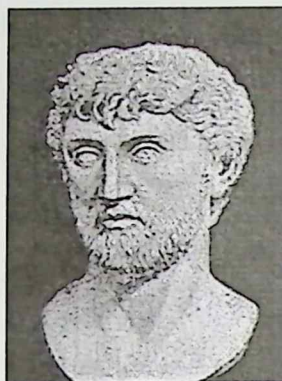
Платон

Археологиянең фән буларак формалашу тарихы турында сөйләгәндә б.э. га кадәр I гасырда яшәп ижат иткән мәшһүр Рим шагыйре Лукреций Карның (б.э.к. 96-55) бер поэмасын искә алып үтмичә калмыйлар гадәттә. “Әйберләр табигате” дип атала ул поэма. Әсәрнең кереш өлешендә кешелек жәмгыятенә гомуми үсешенә кыскача гына экскурс ясап, Лукреций Кар тарихны жиңел генә өч чорга (стадиягә) бүлеп куя: таш гасыры, бронза гасыры, тимер гасыры. Кем белә, бәлки очраклы рәвештә генә шулай килеп чыккандыр. Мондый бүленешне тәкъдим

итеп, ул ачыш ясадым дип уйламаган, әлбәттә. Баштарак моңа игътибар итүче дә булмый, бары тик XIX гасырда гына (Лукреций Кардан соң ике мең еллап вакыт үткәч!) саллы фәнни материаллар белән расланган бу хронологик бүленеш хәзерге археологиянең нигезен тәшкил итә.

Урта гасырлар чоры житә, Леонардо да Винчи, Микеланджело Буанаротти һәм Рафаэль Санти кебек бөек рәссамнар яшәгән Ренессанс, ягъни Яңарыш чоры. Осталыкларын камилләштерү йөзеннән алар борынгы грек һәм рим сынчыларының әсәрләренә мөрәжәгать итәләр, аларны ижатларында өлгә итеп алалар. Римда антик чордан әллә никадәр скульптура шедеврлары – мәрмәр һәм бронза сыннар сакланып калган. Яңаларын жирдән казып чыгаралар. Римда һәм Флоренциядә бу эш үзенә күрә бер модага әверелә. Рим папалары һәм кардиналларына кадәр үк антик чорга караган сыннарны жыю һәм музейларга урнаштыру белән шөгыльләнәләр. Шундый музейларның иң зурысы папа Юлий II вакытында (1503–1513) Ватикан сараенда ачыла.

Бераздан «мәжүси» сыннар белән шөгыльләнү католиклар тарафыннан кагтый тыела, әмма антик чор сәнгатенә мәкиббәнлек һич кимеми. Грек осталарының искиткеч

Лукреций Кар

матур итеп бизәлгән вазалары, пыяла савытлары, кыйммәтле ташлар кулланып эшләнгән бизәнү әйберләре, алтын-көмеш акчалар – барысы да ул вакытларда бик кыйммәт бәяләнгән һәм үзен бай, аксөяк нәселдән дип исәпләүче һәр гаилә мондый байлыкка ия булуны мәжбүри санаган. Нәтижәдә, антик борынгылыклар белән мавыгу ахыр чиктә фөнгө зур зыян салса да (хәзерге күзлектән караганда, билгеле), археологик чыганаclar туплауга, аларны өйрәнә башлауга зур этәргеч биргән. Әлбәттә, табылдыкларның фәнни кыйммәтен аңламаганныр әле, гади генә чүлмәк китегенен дә, тутыгып беткән урак-чалгы, тимер балта һәм орчык башы ише гади генә эш коралларының да фән өчен әһәмиятле тарихи чыганаcl булуын башларына да китермәгәннәр. Вакытлар уза торган, борынгылыклар белән кызыксыну туктамаган, киресенчә, жанлана гына барган.

... 1738 елда Саксония короле Август III үзенә Мария Амалия Христина исемле сөекле кызын Сицилия короле Карл Бурбонский-

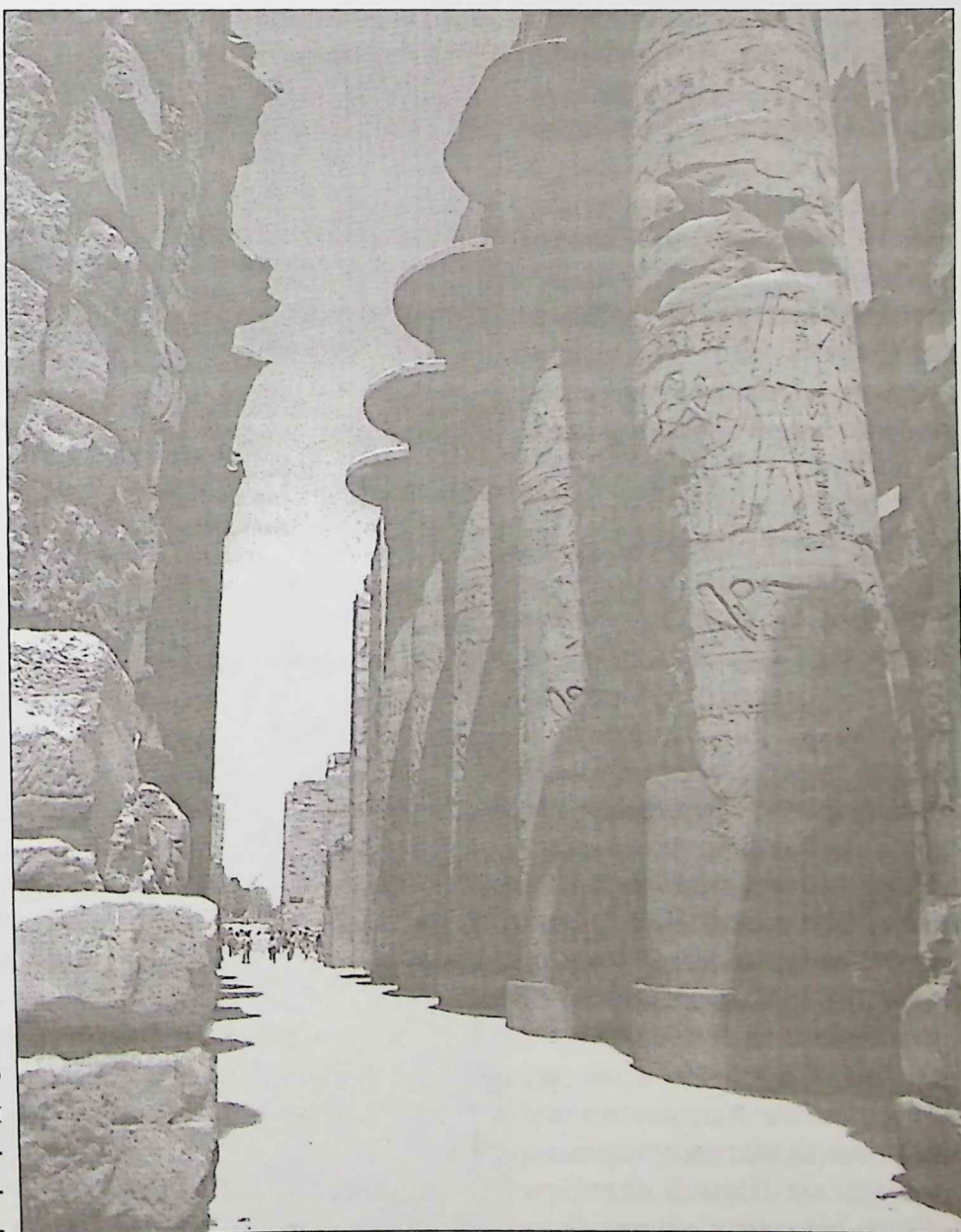
Борынгы Рим. Помпей шәһәре хәрабәләре.

га кияүгә бирә. Италиягә килеп төшкәч, яшъ королевага Неапольнең зиннәтле сарайларын, гүзәл паркларын күрсәтеп йөриләр. Искитәрлек әйберләр күп була биредә, әмма сарай залларына, парк аллеяларына урнаштырылган борынгы статуялар Мария Амалиянең тынычлыгын жуя. Ыушлары китеп карап йөри ул аларны. Каян килгән бу мәһабәт сыннар? Баксаң, күптән түгел генә табылган икән алар. Ел ярым чамасы элек Неапольгә якын гына урнашкан атаклы Везувий вулканы тирәсеннән казып чыгарганнар. Әле 1711 елда ук биредә генерал д'Эльбеф казынган булган икән. “Ә нишләп казуларны дәвам итмәскә?” – дип сорый королева иреннән. Хатынының әүвәлгә үтенечен кире кагарга кыймыйча, король ризалыгын бирә.

Везувий итәгенә эшчеләр төркемен жибәрәләр, тиздән көрәкләр һәм дары төялгән йөк тө килеп житә. Шахта 15 метрлап калынлыктагы лава катламын тишәп үтә. Шартлату өчен дары куеп маташканда көрәк ниндидер металл әйбергә тиеш китә. Бронзадан коелган ат сыны булып чыга ул. Шул тирәдә казый башлылар. Тагын бер скульптура – бусы мәрмөрдән эшлөнгән кеше сыны. Адым саен дигөндәй, бизәкле таш колонна ватыклары очрый. Казылмаларны карарга корольнең үзен чакыртып алалар. Ул хәтта шахтага төшөргә кыюлык итә. Игътибар беләнрәк карагач, ниндидер зур таш бинаның баскычларын күреш ала. Король казуларны дәвам итөргә боера. Озак та үтми, язуды таш плитә табып алалар – “Theatrum Herculanense”. Әйе, театр! Сөхнәсендә дистөлөгән скульптура әсәрләре, тарихи шөхесләрнең мәрмөр һәм бронза бюстлары аунап ята. Аңлашылды, безнең эраның 79 елында Везувий вулканы атканда һөлак булган Геркуланум шөһөрен казып ята-

лар икән. Әлегә ачышлар белән рухланып, казулар мәйданын шундук киңәйтәләр. Тикшеренүләр белән житәкчелекне дә араларындагы иң гыйлемле кешегә – дөүләт китапханәсе директоры маркиз дон *Марчелло Вентунига* тапшыралар. Шуны гына көтеп яткандай, казылмалар археологларга тагын бер сюрприз ясап куялар. Гажәеп дәрәжәдә яхшы сакланган бер бинада зур гына китапханә урнашкан булган икән – антик чор галимнөренен китаплары (папирус төргәкләре), тагын йөзгә якын мәрмөр сыннар, төрле йорт жиһазлары, дивар бизәкләре һәм әллә никадәр башка табылдыкларны күреш, барысының да ислөре китә.

Төрле сөбөпләр аркасында Геркуланумы тикшерү эшлөрен туктып торалар. Башланган эшнең нәтижәсе булмый калмый,

Борышгы Египет. Карнактагы гыйбадәтханә хәрәбәләре.

И. Винкельман

әлбәттә – Карл Бурбонский табылдыклардан дөньяда тиңе булмаган бай музей оештырып жибәрә. Бер төмен белеп алгач, казу эшләрәннән дә баш тартырга уйламый ул. Якыннары белән киңөшөп, антик чыганақлардан билгеле булган һәм, тарихчы галимнәр уйлаганча, Геркуланум

кебек үк, 79нчы елда Везувий вулканы атылганда юкка чыккан Помпейны казырга карар кыла.

Казуларны 1748 елның 1нче апрелендә башлап жибәрәләр, бер атна дигәндә инде вулкан лавасы астында калган йортның төрле фрескалар белән бизәлгән диварына килеп төртеләләр. Шул тирәдә үк йорт хужасының үле гәүдәсенә тап булалар – скелетның кулыннан алтын һәм көмеш акчалар коелып китә. Башка алтын әйберләр табылмагач, ул урынны күмәләр дә башка жирдә казый башлыйлар. Борынғы амфитеатр урнашкан жирдә. Кыйммәтле табылдыкларның аз булуын сылтау итеп, бу казылманы да ташлап китәләр. Геркуланум казылмалары алтын-көмешне күбрәк бирә дип, янәдән шунда әйләнәп кайталар. 1754 елда тагын Помпейны казый башлыйлар...

“Археологларның” ниятен аңлау авыр түгел – аларга тарихның һич тә кирәге юк. Кая анда казылмаларның планнарын сызып мәшәкәтләнү, шул планда һәр табылдыкның урынын күрсәтү!? Жиңел юл белән кулга керә торган алтын-көмеш, кыйммәтле асыл-ташлар артыннан чаба алар. Моның өчен хәзинә эзләүчеләрне һич тә гаепли алмыйсың. Заманасы шундый – фән әлегә юк, археология менә шундый кыргый юллар белән туып кына килә. Бер башлаган эшне дәвам иттерүчеләр табыла ул. Мәсәлән, шул ук Помпей 1754 елдан башлап безнең көннәргә кадәр диярлек берөзлексез тикшереләп килә бит әле. Геркуланум да шулай ук. Аллага шөкер, табылдыкларның күбесе югалмаган, казып чыгарылган архитектура корылмалары да исән-сау. Шулай икән, үзөбезнең элгәрләребезгә рәхмәт әйтик тә, сүзөбезне дәвам итик. Тик бу юлы инде югарыда телгә алын-

ган антик истәлекләрнең чын тарихи кыйммәтен аңлау дәрәжәсенә ирешкән немец галиме *Иоганн Винкельман* (1717-68) хезмәтләре турында.

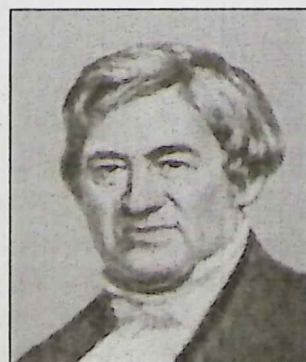
1763 елда Дрезденнан Римга күчеп бер бай китапханәгә хезмәтче булып урнашкан, И. Винкельман Геркуланум һәм Помпей хәрәбәләрен барып карый, музейларда тупланган табылдыклар белән таныша, нәтижәдә “Геркуланум казылмалары турында хәбәрләр”, “Борынғы чорларның сәнгать тарихы”, “Билгесез антик ядкәрләр” дигән үлемсез әсәрләрен ижат итә. Теләгәнчә музей экспозицияләреннән дә файдаланырга рөхсәт бирмиләр аңа, казылмаларга да якын жибәрмиләр, шулай да төрле юлларын табып, дивар фрескаларының тарихи сюжетла-

Ж.Ф. Шамполион

рын тикшерә, таш һәм бронза сыннарның кемнәргә багышланып, кайда һәм нинди авторлар тарафыннан ижат ителүләрен ачыклай. Моның өчен аңа борынғы грекларның, римлеләренң бай һәм катлаулы мифологисен ныклап өйрәнәргә туры килә. И. Винкельман сынлы сәнгать әсәрләренең фәнни классификациясен тәкъдим итә һәм үзеннән соңгы буын галимнәре өчен кулланма булырлык кыйммәтле хезмәтләр калдыра. Шунысын да искәртеп үтү урынлы булыр: бүгенгә кадәр Рим, Афина, Берлин һәм Европаның башка археологик үзәкләрендә 9 декабрьне – бөек галимнең туган көнен – “Винкельман укулары” белән билгеләп үтәләр.

XVIII гасыр ахырында галимнәр кешелек дөньясының иң борынғы цивилизацияләреннән саналган Мисыр һәм аның археологик истәлекләре белән кызыксына башлыйлар. 1798 елда Наполеон Бонапарт көчле флоты, 38 меңлек гаскәре белән әле моңа кадәр грек тарихчылары *Геродот* (б.э.к. 490 яки 480-425 тирәсе) һәм *Страбон* (б.э.к. 64/63-

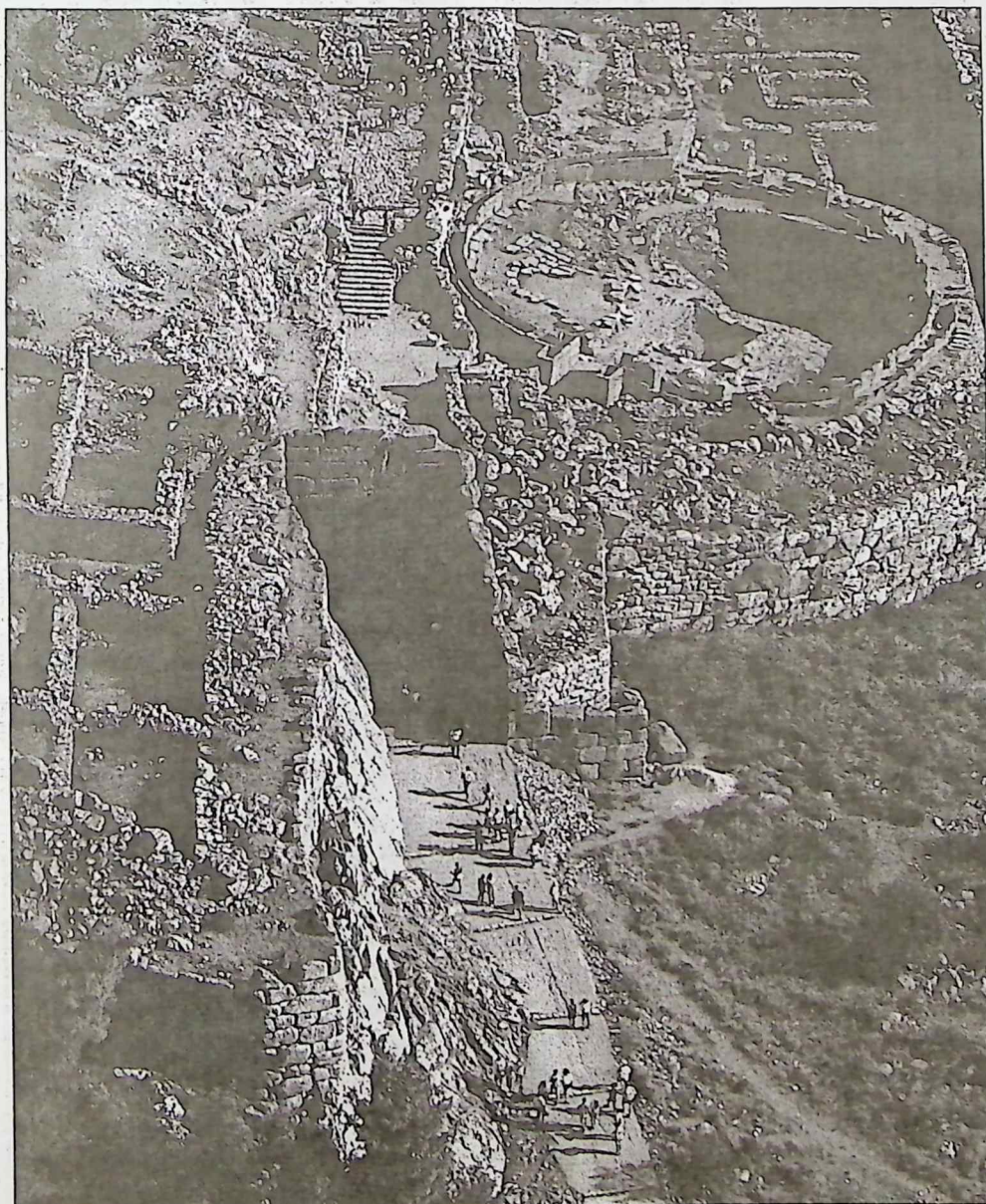
Х. Томсен

б.э. 23/24) хезмәтләрендә генә телгә алынган борынгы Мисыр жиренә аяк баса. Хәрби экспедиция составында 200гә яқын галим һәм рәссам да була. Галимнәр Нил елгасы тирәләрендә, хәзерге тел белән әйтсәк, комплекслы тикшеренү эшләре алып баралар: европалылар өчен әлегә табышмак тоелган ят илнең географиясен, табигать дөньясын, халкының этнографиясен, хужалык торышын, диннәрен, кыскасы – үткән һәм бүгенгесен бөтен нечкәләкләре белән өйрәнергә омтылалар. Төрле коллекцияләр белән тулы тартмаларны корабльләргә төяп Парижга озатып торалар. Бонапартның Мисыр тарихы белән кызыксынуы шулкадәр көчле була ки, ул хәтта Каһирәдә махсус Мисыр институты ача. Институт хезмәткәрләре арасында атаклы галим, язучы һәм рәссам *Доминик Виван Денон* –

Франция музейларының генераль директоры итеп билгеләнгән кеше дә була. Мисыр фиргавеннәренен пирамидалары, борынгы шәһәр хәрабәләре, дистәләгән-йөzlөгән сынлы сәнгать әсәрләре, бигрәк тә гигант скульптуралар, сфинкслар, саркофаглар, серле язучылар төшерелгән таш плитәләр, храм диварларындагы фрескалар – берсе дә Денонның игътибарынан читтә калмый, барысын да көндәлегенә теркәп бара, рәсемгә төшерә, табылдыкларны тәртип белән тартмаларга урнаштыра. Шунысын да әйтергә кирәк: Виван Денон атаклы Хеопс пирамидасының эченә үтеп кергән, аны рәсемгә алган һәм тасвирламасын язган беренче европалы була. Аменхотеп III исемле Мисыр фиргавенненен 1822 елда жимертелеп юкка чыккан атаклы храмы да тарихка Денон рәсемнәре буенча гына кереп калган.

1809–1813 елларда Парижда “Мисыр иленең тасвирламасы” дигән 24 томнан торган фундаменталь хезмәт басылып чыга. Фән дөньясында сенсация ясаган бу хезмәтнең нигезен Виван Денон жыйган материаллар тәшкил итә. Бу томнарда төп урынны археология материаллары алып тора. Мисыр археологиясен, гомумән, египтология дигән фәннең чишмә башын галимнәр хаклы рәвештә Виван Денон исеме белән бәйләләр.

Наполеон Бонапартның Мисыр экспедициясе туплаган материаллар арасында археологиягә нисбәтле тагын бер уникаль табылдык бар. Фәндә ул “Розетта ташы” дигән исем алган. Өстәл тактасы зурлыгындагы бу базальт ташны бер француз солдаты (кызганычка каршы, исеме тарихта теркәлеп калмаган) Нил елгасы янындагы Розетта шәһәрчегә яныннан табып ала. Ташның өслегенә өч

Борыңгы Греция. Микен шәһәр хәрабәләре.

Г. Шлиман

телдә параллель текстлар уеп язылган була. Шул текстларның берсе борынгы грек телендә. Таныш булмаган текстның иероглифлар белән язылганы галимнәрне бигрәк тә нык кызыксындыра, чөнки аның теле һаман да табышмак булып кала бирә. Ичшиксез, фиргавеннәр, борынгы мисырлылар теле булырга тиеш ул. Әмма хәзерге Мисыр халкы сөйләшә торган тел түгел – үле тел. Иероглифлар белән язылган текстлар йөзлөгән, һаман табыла торалар, тик аларны укый белүче галим генә юк.

Иероглифлы язмаларны уку эшенә дистәгә якин телләрдә әйбәт сөйләшүче, борынгы грек, латин, еврей, копт һәм тагын әллә нинди үле телләргә дә яхшылап өйрәнгән, әле унжиде яшендә үк (!) “Мисыр фиргавеннәре чорында” дип аталган хезмәтте өчен Париж академиясенә хокукый әгъзасы итеп сайланган галим *Жан Франсуа Шампольон* (1790-1832) алына. Менә шушы искиткеч талантлы егет, бөтен белемен, акылын, күпләргә үрнәк булырлык фәнни үжәтлеген, фидакарлыгын эшкә жигеп, көнче коллегаларының һәрдаим аяк чалып торуларына исә дә китмичә, табышмак иероглифлар дигезенә чума. Максатчан хезмәт, йокысыз төннәр бәрабәрәненә күптән көтелгән олы ачыш ясала – иероглифлар телгә килә! Борынгы Мисыр цивилизациясе тарихчылар алдында ишәкләрен киң ача. Шампольон системасын кулланып, египтолог-галимнәр берничә ел эчендә әллә никадәр иероглиф язмаларның серенә төшенәләр. Бу вакытта Шампольонга бары тик егерме биш яшь кенә була әле.

Ә менә кешелек тарихының иң борынгы чорларын галимнәр әле һаман аңлый алмаганнар. Язма чыганаclar юк, таш кораллар исә сөйли белмиләр, шулай булгач, тырышсаң да файдасыз. Таш гасыры бөтенләй дә булмагандыр әле, Библиядә дә, Коръәндә дә бу турыда бер сүз юк, димәк, таш коралларны соңгырак заманнарда яшәгән кешеләр ясаган һәм аларны дини йолалар үткәргәндә куллана торган

булганнар. Бар да ап-ачык, баш ватып торырга да кирәкми.

Мондый карашларның хакыйкәткә туры килмәвен беренчеләрдән булып атаклы археолог *Христиан Томсен* (1788-1865) исбатлый. Копенгаген (Дания) музееда җыелган табылдыкларны тәртипкә салганда ул балта, сөңге, ук очы, пычак ише әйберләренң бер өлеше таштан, икенчесе – бронзадан, өченчесе – тимердән ясалган булуларына игътибар итә, аларның типологиясен эшли. Таш кораллар бик гади, хәтта тупас итеп эшләнгән, бронза кораллар тегеләренә караганда камилрәк, тимердән ясалганнары арасында исә шактый катлаулы формалар да очрап куя. Шушы күзәтүләренә таянып, 1836 елда чыккан хезмәттендә Х. Томсен кешелек җәмгыятенң башлангыч чорын бер-бер артлы килүче таш гасырына, бронза гасырына һәм тимер гасырына бүлөп куя, ягъни без югарыда телгә алып үткән Рим шагыйре Лукреций Карның тарихи чорлар эзлеклеген археологик материаллар белән раслый.

Томсен системасының бронза гасырына караган бүлеген археолог *Йохан Ворсе* (Дания), таш гасырына караганын исә соңынанрак *Габриэль Мортилье* (1821-98) (Франция) тагын да камилләштерәләр, һәр чорның якинча хронологиясен, датасын билгелиләр. 1854 елда Швейцариядә таш гасырында яшәгән кешеләренң торган урыннары

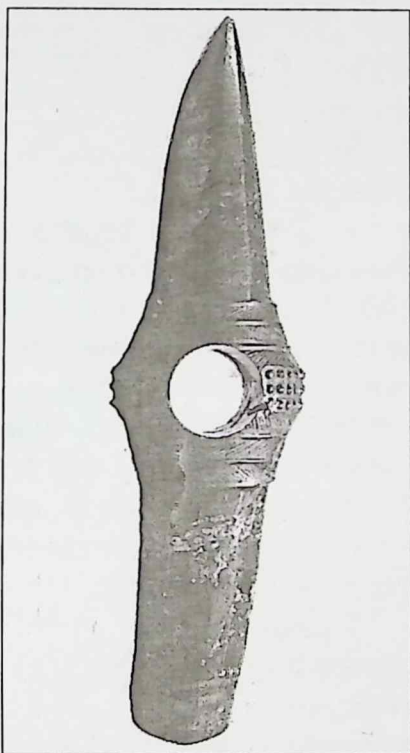

Микен патшасы Агамемнонның алтын маскасы.

(торулыклар), ә 1868 елда Испаниянең Аль-тамира мәгарәсе түшәмендә тагын да борынгырак кешеләр ясап калдырган рәсемнәр дә табылгач, Томсен-Ворсе-Мортилье хронологик системасы фәндә бөтенләйгә урнашып кала. Тиздән археологлар һәм антропологлар кулына Евразиянең төрле почмакларында табылган иң борынгы таш гасыры кешеләренең

скелетлары килеп керә. Чарльз Дарвинның мәгълүм хезмәtlәре басылып чыга. Археологиянең фән буларак үсеше өчен бу ачышларның әһәмияте бәя биреп бетергесез була. Нәкъ менә шушы ачышлар швед археологы *Оскар Монтелиуска* (1843-1921) Скандинавия, Италия, Греция, Мисыр, Ассирия, Вавилон археологик истәлекләрен өйрәнгәндә килеп чыккан бронза әйберләрнең фәнни типологиясен төзәргә мөмкинлек бирәләр. Бронза гасырын өйрәнүче галимнәр Монтелиус хезмәtlәреннән бүгенге көнгә кадәр файдаланалар.

Язмабызның ахырында барыбызга да балачактан ук мәгълүм легендар Трояны һәм аны беренче тапкыр фән дөньясына чыгаручы атаклы археолог *Генрих Шлиман* (1822-90) хезмәtlәрен дә искә төшереп үтәргә кирәк дип саныйм. Эш шунда ки, Г. Шлиман, кайберәүләр уйлаганча яшүсмер чагынан ук Гомерның “Одиссея” һәм “Илиада” поэмаларында тасвирланган Троя (Илион) шәһәр табарга хыялланып яшәгән, шушы хыялын тормышка ашыру өчен гомере буена акча туплап, бай миллионер булу дәрәжәсенә ирешкән һәм, ниһаять, бар байлыгын казу эшләрәнгә тотып, легендар каланы Төркия

Троя шәһәре хәрабәләрендә табылган балта-чүкчә һәм каптыргыч.

жирендә, Дарданелл култыгы тирәсендәгә Гиссарлык калкулыгында табып алган һөвәскәр (дилетант) археолог кына түгел. Трояны эзләү дәверендә Шлиман алтын-көмеш һәм бронза әйберләрдән, асылташлардан торган 19(!) хәзинә табу бәхетенә ирешә. Хәзергә көндә күп өлеше Афина, Станбул, Берлин, Мәскәү, Санкт-Петербург

музейларында саклана торган 20 меңгә якын экспонат! Барыбер Шлиманны хәзинәләр эзләүче фанат дип атау дәрәжәгә туры килмәс иде. Үзәк үк язып калдырган: “Археологиядә мин хәзинә эзләү белән шөгыльләнмәдем. Бер нәрсәгә тыйнак кына дөгъва кылам — Трояны беренчеләрдән булып эзләп табуга”.

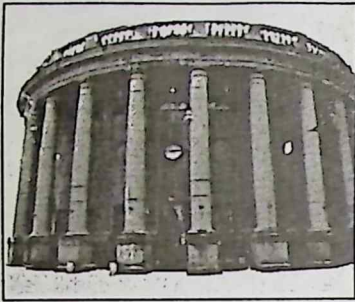
Әйе, максатка

ирешү юлында сенсациялә ачышлар күп була. Әмма шунысын ассызыклап әйтәргә кирәк: Шлиман, археология практикасында беренче тапкыр буларак, казу эшләрәнгә фән югарылыгында оештыра, ягъни күзәтүләрен тәфсилләп көндәлегенә теркәп бара, планда һәр табылдыкның урынын күрсәтә, эшнең барышын, ачылган корылмаларны фотога төшерә, музейларга тапшырыласы коллекциягә хәтта чүлмәк китекләрен дә ала. Хәзергә археологлар өчен гадәти һәм мәжбүри нәрсәләр. Шлиман шуларны тирәнтен аңлаган һәм, кабатлап әйтәм, беренче тапкыр практикага керткән галим.

Археологиянең фән буларак оешуы озак дәвам иткән һәм катлаулы юллар аша барган. Россиядә дә археология асылда шуңа охшаш үсеш юллары кичерә.

(Дәвам бар).

Казан дәүләт технология университетында

2007 елның 15 маенда Казан дәүләт технология университетында «Техник вузларда икетеллек мәсьәләсен тормышка ашыру: проблемалар һәм перспективалар» дип аталган Республика методик семинары булды.

Семинар ике өлештә үтте. Аның беренче өлеше дүрт секциядә семинар рәвешендә барды. Аларда, галимнәрнең чыгышларыннан тыш, ачык дәресләр дә үткөрелде. Мәсәлән, гомумһөнәри һәм махсус фәннәрне уку теориясенә һәм методикасына багышланган секциядә доцент Р.Г. Галиуллин химик технология процесслары һәм аппаратлары фәне буенча ачык дәрес үткәрде. Табигый фәннәрен уку теориясе һәм методикасы секциясендә доцент Ф.М. Сәмигуллин физика буенча ачык дәрес бирде. Лингводидактика дип аталган өченче секциядә доцент С.В. Вьюгина татар теленнән дәрес үткәрде. Ә техник югары уку йортларында лингвистика буенча белем бирүгә багышланган дүртенче секциядә һәм стендлы докладларда икетеллекне тормышка ашыруның төрле якларына багышланган мәсьәләләр күтөрелде.

Семинарның төштән соң үткән пленар утырышында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының культура һәм телләрне үстерү бүлегенң баш киңәшчесе Ф.Р. Шәйхиева, семинарда катнашучыларны сәламләп, вузларда, бигрәк тә техник вузларда татарча уку мәсьәләләре төп максат булуына, очрашып торырга кирәклегенә игътибар итте. Шулай ук, югары уку йортлары өчен өченче буын дәүләт стандартлары хәзерләнүен, һөнәри уку йортларына матди ярдәм күрсәтелүен, татар теле кабинетлары курсы баруын да искәртте.

Татарстан Республикасының халык язучысы Т.А. Миңнуллин татар телен гамәлгә кертүнең бик сүлпән баруына көенеп: «Ни кызганыч, утырабыз да сөйләшәбез, сөйләшәбез дә таралабыз. Бәлки, эшнә ничек итәргә дип сөйләшкәнче, дәресләргә барырга кирәктер. Безнең дәүләткә татар телендә уку кирәкми. Бу безнең энтузиастларга, милли жанлы кешеләргә кирәк, Россия дәүләтенә милләтләр, милли мәгариф кирәкми», – дип үзенең депутат буларак та фикерен белдерде.

Казан дәүләт технология университетының ике телдә уку кафедрасы мөдире Л.З. Рәжәпова КДТУда ике телдә укуның торышы һәм киләчәгә турында сөйләде.

КДТУның нефть һәм нефтехимия факультеты студентлары Р. Кәбиров һәм Г. Ногъманова ике телдә укуның үзенчәлекләре һәм перспективалары турындагы фикерләрен әйттеләр.

Казан дәүләт техник университеты профессоры Г.Ю. Даутов физика буенча өч томнан торган дәреслек, мәсьәләләр жыентыгы, БРИга (Бердәм республика имтиханнарына) әзерләнү өчен кулланма китапларны язгандагы төп проблемаларга тукталды. Аларның асылы – житәкчеләр, хөкүмәт тарафыннан ярдәм дә, ярдәм итүчеләр дә булмау. Терминнар комиссиясе эшләмәү дә, терминнар расланмау да зур комачаулык тудыра.

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты әгъзасы, Казан шөһәренен 2нче татар гимназиясе директоры К.З. Хәмидуллина әхлак мәсьәләләренә тукталды. Ул пленар утырыш башында дизайн факультеты студентлары күрсәткән киёмнәрнең, ярымшөрә кызларның татар әхлагынына һич тә туры килмәгәнлегенә игътибар итеп, утырышта катнашучы укучыларның уртак фикерен белдерде.

Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты доценты Р.Ә. Шакиржанов югары уку йортларында татар телендә уку һәм аны оештыру мәсьәләләренә тукталды:

«Узган елның 18нче апрелендә Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында үткән «Югары һөнәри белем бирү системасында икетеллек: фәннәрне татарча укыту» дигән Республикакүләм фәнни-гамәли конференциядән соң нинди үзгәрешләр булды соң? Үзгәрешләр булды, әмма, кызганычка каршы, аларның күбесе безнең файдага түгел.

Мәсәлән, Бердәм дәүләт имтиханнары кертелү КДАТУдагы татарча укыту системасына зур зыян салды. Чөнки безгә керүче абитуриентлар традицион өч имтихан – математика, физика һәм рус теленнән тыш, татар теле буенча имтихан (БРИ) бирергә мәжбүр булдылар. Шунинчә нәтижәсендә бер төркем студент кына кабул итә алды. Әйтергә кирәк, монның сәбәбе өстәмә имтихан булганнан гына түгел, абитуриентлар саны кимүдән дә. Чөнки шуңа охшаш хәл русча укучыларны туплаганда да күзәтелде.

Быел безнең университетка керү кагыйдәләрен раслаганда татарча укытуга каршы көчләр яңадан баш калкыттылар, аны бетерергә омтылып карадылар. Без толерантлык, телләр һәм милләтләр тигезлегенә турында сөйлибез, ә алар үзләренң шонивистик фикерләрен үткәрәләр. Янәсе, КДАТУ – Россия вузы, анда укыту дәүләт теле – рус телендә генә булырга тиеш. Икенче аргументлары – татар телендә дәреслекләр юк, булганнары да Мәскәү тарафыннан расланмаган. Без бу чыгышларга каршы тора алдык: татар телендә укыту дәвам итәчәк, имтиханнар да өчәү генә кала. Ә татар теле буенча имтихан үзәбез үткәрә торган әңгәмә белән алмаштырыла.

Бу вазгыять безнең барыбызга да сабак булырга тиеш, дип уйлыйм. Чөнки карагүһ көчләр туплана бара, аларга каршы торы өчен безгә дә берләшергә, тупланырга кирәк. Икенче нәтижә – басылып чыга торган дәреслек һәм уку кулланмаларына экспертиза үткәрергә һәм аларны ТР югары уку йортларына ике дәүләт телендә укытуны гамәлгә ашыру буенча Фәнни-методик совет тарафын-

нан расларга кирәк.

Быел безнең юбилей елы – «Фән һәм тел» журналы чыга башлауга 10 ел тула. Әмма аны чыгаруны дәвам итүдә зур проблема бар. Моңарчы Казан шәһәр администрациясе ярдәм итә иде. Быел Казан шәһәренң телләр турындагы программасы бетә, финанслау да бетәчәк. Журнал чыгуны дәвам итәсе иде. Аны саклап калырга кирәк, аңа житди ярдәм кирәк».

Кызганычка каршы, семинар, Туфан Миңнуллин әйткәнчә, «сөйләшәбез дә таралабыз» традициясендәрәк үтте. Аның гомуми нәтижәләре ясалмады, карарлары да кабул ителмәде. Татарстан мөғариф һәм фән министрлыгы да, гадәттәгечә, бу эштән читтә калды.

Дөрес, семинар материаллары аерым жыентык рәвешендә басылып чыкты һәм катнашучыларга таратылды. Бу – семинарны оештыручыларның тырышлык нәтижәсе. Әмма, икетеллекне тормышка ашыру мәсьәләсенә багышланган жыентыкта татарча мәкаләләр юк дәрәжәсендә шул. Башка югары уку йортлары галимнәрен дә кинрәк жөлеп итәсе иде.

Киләчәктә оешканрак булырбыз, кузгалтылган проблемаларны чишә алырлык дәрәжәгә күтәрелербез дигән өметтә калабыз.

Федераль Сабантуй – 2007

Чиләбе шәһәренң Елесина исемендәге яңа стадионында һәм аның янәшәсендәге Гагарин исемендәге Үзәк паркта Бөтенроссия Сабантуе булып

үтте. 2007 елгы Федераль Сабантуенң географиясе киң иде: Төмән, Астрахань, Санкт-Петербург, Мәскәү, Омск, Ханты-Мансийск, Свердловск, Курган, Оренбург, Пенза, Пермь өлкәләре, Марий Эл, Чуваш, Мордва, Татарстан, Башкортстан республикалары. Чиләбенң иң зур мәйданы Россиянң 40 төбәгеннән килгән кунак-

ларны гына түгел, хәтта чит илләрдән килгән кунакларны да кабул итте. Алар арасында Азәрбайжан, Иран, Төркиядән килгән кунаклар бар иде. Татарстан белән Башкортстаннан килгән күпсанлы артистларны, көрәшчеләрне исәпкә алганда, бөйрөмдә чит төбәкләрдән генә меңләгән кеше катнашты.

Чиләбе жирендә бөтен Россиядән, чит илләрдән килгән кунакларны кабул итү өчен алдан зур эш алып барылды. Әзерлек вакытында Татарстаннан да, Башкортстаннан да режиссерлар алдан килеп, бергәләп гомуми сценарий төзеделәр. Алдан өч регионның оештыручылары арасында кайбер каршылыklar, сораулар булса да, алар бик матур итеп бер фикергә килә алдылар.

Үзәк паркта татар һәм башкорт халкының көнкурәшен чагылдырган ике дистөгә якын чатырлар тезелеп киткән иде. Кайдан гына килмәгәннәр иде: Югары Уфалы, Троицк, Миасс, Чибәркүл шәһәрләреннән, Аргаяш, Коншак районнарыннан... Хәтта беренче тапкыр Нагайбак районнанан нагайбак халкының көнкурәш әйберләре, милли ашлары белән дә килгәннәр иде. Ә Чиләбедәге дистәләгән милли ижтимагый оешмаларның берсе дә күргәзмә яки кунак чәен оештырмыйча калмады. Жюри әгъзаларына чатырлар һәм милли ашлар буенча приzлы урыннарын билгеләве дә кыен булды. Ләккы беренче урынны Чиләбе өлкәсе Аргаяш районның урман хужалыгы алды. Алар китергән башкорт йортында көнкурәштә кулланылган бар жиһазлар: арба, умарта-лар, кул тегермәне, кое белән беррәттән йорттагы кош-кортлар да: казлары да, кечкенә үрдәк балалары да, елгасында балыклары да йөзеп йөри иде. Ә инде икенче урынны кунаклар – Татарстанның Нурлат районы Башкортстанның Баймак районы белән бүлештеләр.

Нурлат районы оештыручылары сәхнәдә концерт күрсәтү, милли күргәзмәләр белән генә чикләнмәделәр, үзләре приzлар алып, аерым мәйданда көрәш, башка мил-

ли уеннарын да оештырдылар. Алар татар халкының өй-йортын гына түгел, районда дус, тату яшәүче рус һәм чуваш халыкларының да йортын, көнкурәш әйберләрен, йорт жиһазларын күрсәттеләр, милли ашларыннан авыз иттерделәр, милли киёмнәрен дә тәкъдим итеп, аларны киеп фотосүрәтләргә төшү мөмкинлеген дә оештырганнар иде. Нурлат районы куйган чатырларның чиләбеләргә аеруча охшаган тагын бер үзенчәлегә шунда: чатырларның бер ягы ачык, жюри генә түгел, гади халыкка да эченә кереп карап, Нурлат районында күпләп яшәүче һәр халыкның көнкурәше белән танышу мөмкинлеге бар иде.

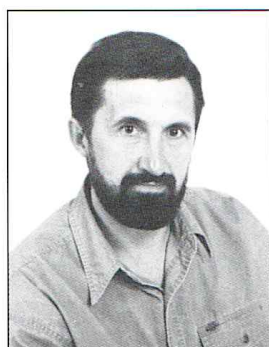
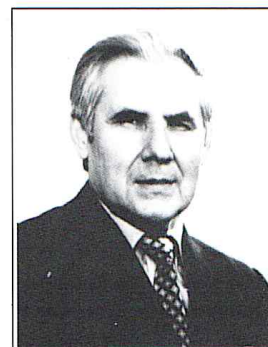
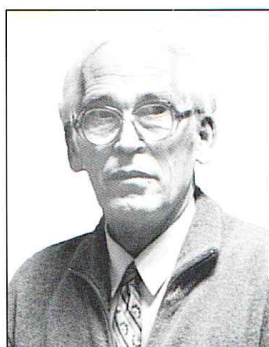
Быелгы Сабантуйның иң матур бизәгә – Татарстан делегациясенә чиләбеләргә күчтәнәч итеп алып килгән бер метр зурлыгындагы катлы-катлы чәкчәк. Аны бизәлгән атларның арбасында мәйданга алып чыгып, милли киёмнәрдәге татар кызлары зур-зур итеп бүлеп, стадионда утыручыларга, алар башкаларга тараттылар. Татар халкының иң киң таралган милли азыгынан мәйданда авыз итмичә калучы булмагандыр.

Милли көрәш буенча бәйге бик кызу барды, чөнки жиңүчегә бүләк Татарстанлылар китергән «Фиат» автомашинасы иде. Гомумән, көрәштәге жиңүчеләргә барлык приzларны да Татарстан алып килгән иде. Быелгы Бөтенроссия Сабантуйе батыры – үткән елгы Федераль Сабантуйе батыры Татарстан егете Илдар Аббасов булды. Чиләбеләрдә сынатмады. Күптән түгел Татарстанда милли көрәш буенча үткөрелгән Бөтенроссия турнирында чемпион исемен яулаган Марсель Юсупов үз авырлыгында беренчелекне алды. Яшьләр арасында үткөрелгән көрәштә жиңүчеләр күбесенчә чиләбеләрдә иде. Чиләбедә легендар көрәшче Россиянең атказанган тренеры Харис Юсупов исемен йөрткән көрәш федерациясенә киләчәгә өметле.

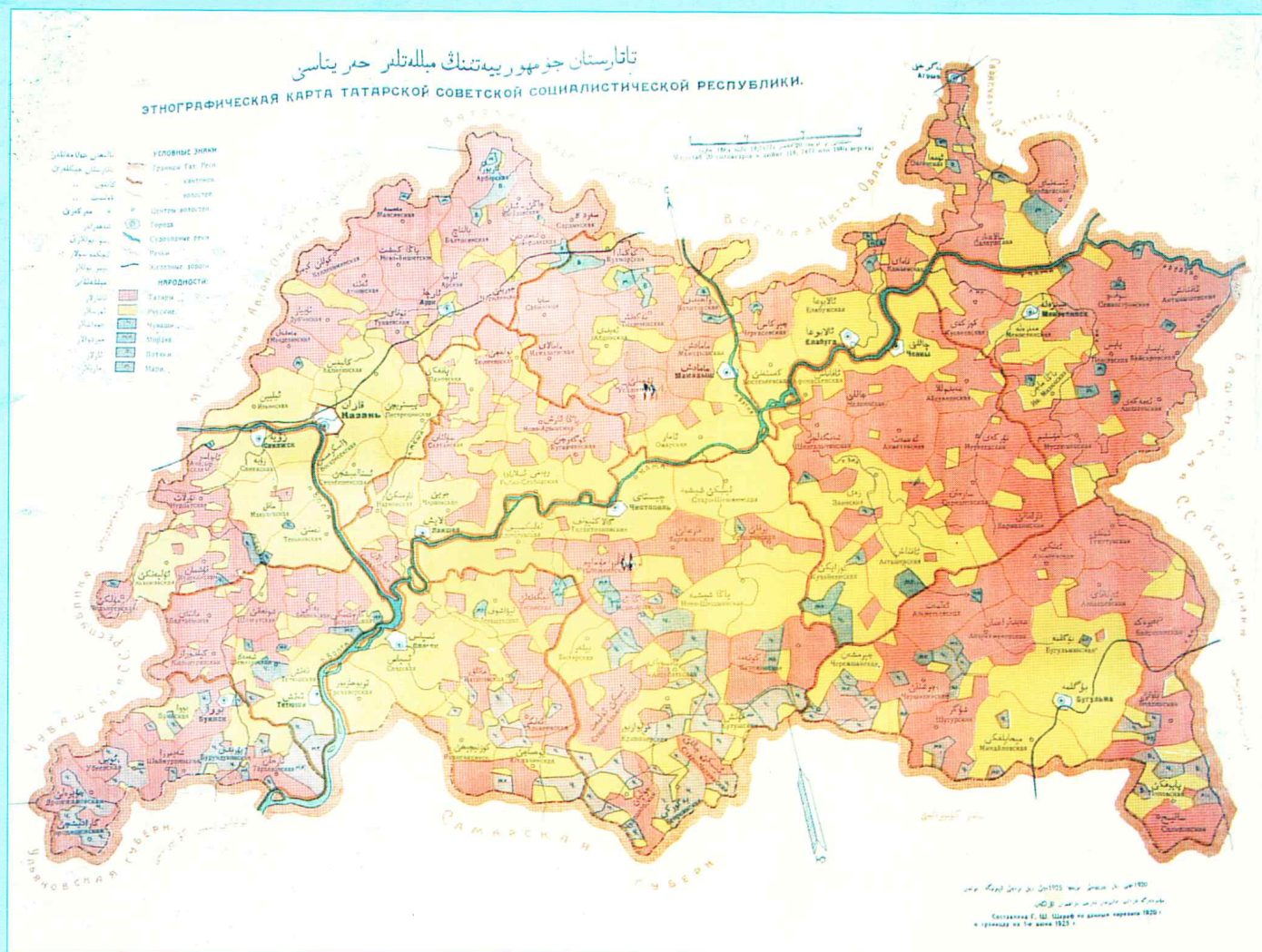
Бөтенроссия Сабантуеның күчмә «Тулпар аты» Астрахань өлкәсенә китте.

Сания Шевченко

«Фән һәм тел» журналына – 10 ел

Этнографик карта

Бүгенге заманда Татарстанның беренче этнографик карталарының тарихи кыйммәте торган саен арта бара.

Татарстан Җөмһүриятен төзегән дәвердәге этник төркемнәрнең географик урнашуын күрсәткән бу карта кайбер археолог һәм тарихчы галимнәрнең “хәзерге Минзәлә, Актаныш һ.б. районнарда яшәүче татарлар элек башкортлар булганнар” дип, тарихи фактларны бозып расларга тырышкан уйдырмаларын юкка чыгара.

Карта 1920 елгы җан исәбен алу документлары буенча Галимжан Шәрәф тарафыннан эшлэнгән.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы